

T.C.
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FARS BÖLGESİNDE İSLÂM HÂKİMİYETİ
(VII-XI. YÜZYILLAR ARASI)**

Hazırlayan
Şule ZENGİN
190471123

Tarih Ana Bilim Dalı
Tarih Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER

KARAMAN- 2023

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FARS BÖLGESİNDE İSLÂM HÂKİMİYETİ
(VII-XI. YÜZYILLAR ARASI)**

Hazırlayan
Şule ZENGİN
190471123

Tarih Ana Bilim Dalı

Tarih Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER

KARAMAN – 2023

ÖN SÖZ

İran'ın eski yerleşim yerlerinden biri olan ve kadim medeniyetlere ev sahipliği yapan Fars bölgesi, coğrafi konumu dolayısıyla stratejik bir öneme sahiptir ve bu nedenle tarihi geçmişi, siyasi ve ekonomik yönleriyle önemli bir cazibe merkezi olarak dikkatleri çekmektedir.

Pers, Part ve Sâsânî gibi muhtelif medeniyetlere ve siyasi yapılara ev sahipliği yapan Fars coğrafyası, Müslümanların hâkimiyetine geçmesiyle birlikte İslâm Medeniyeti'nin bir parçası haline gelmiştir. Râşid halifelerden sonra bölge sırasıyla Emevîlerin, Abbasîlerin, Saffârîlerin ve Büveyhîlerin hâkimiyetine geçmiştir.

Ülkemizde Fars bölgesine dair yapılmış olan araştırmaların dikkat çekenlerinden biri “*İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri (1256-1335)*” adlı doktora tez çalışması iken bir diğeri “*Büveyhî Hanedanlığı Döneminde Şîraz Şehri (320-454/932-1062)*” adlı yüksek lisans tez çalışmasıdır. Bunların yanı sıra müstakil makale ve kitaplarda da bölge ele alınarak değerlendirilmiştir. Biz ise “*Fars Bölgesinde İslâm Hâkimiyeti (VII-XI. Yüzyıllar Arası)*” başlığı altında bölgeyi genel hatlarıyla ele alarak var olan literatüre katkı vermek niyetindeyiz. Çalışmamız, Fars terimi ve sahasının coğrafi özelliklerinden başlayarak genel hatlarıyla İslâm fetihlerinden Büveyhîlerin hâkimiyetine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Hız. Peygamber'in İslâm'a davet mektubuyla başlayan ilişkiler, Râşid Halifeler döneminde fetihlere dönüşerek, bölgenin İslâm Dünyası'nın bir parçası olmasıyla sonuçlanmıştır. Akabinde İslâmlaşan Fars bölgesi, farklı kültürlerin kaynaştığı ve geliştiği bir coğrafya hüviyeti kazanmıştır. Bu bağlamda Basra ve Kûfe gibi merkezlerin bir uzantısı olarak varlığını siyasi ve kültürel olarak devam ettirmiştir.

Bölgenin hareketli bir tarihi sürece sahip olması, isim ve tarihler bağlamında çalışmamızı zorlaştırdığı gibi dil bağlamında bazı kaynaklardan yeterince yararlanamamamız tezimizi sınırlandırmıştır. Bununla birlikte çalışmada Fars bölgesinin tarihi coğrafyası incelenmiş, kaynak ve araştırma eserlerden elde edilen bilgiler çerçevesinde siyasi gelişmeler bir bütün olarak sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışma, giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Giriş bölümünde, istifade edilen kaynak ve araştırma eserler hakkında kısaca bilgi verilmiş; akabinde Fars teriminin oluşumu, anlamı ve coğrafi sınırları incelenerek İslâm fetihlerine kadar bölgeye hâkim olan siyasi teşekküller ele alınmıştır.

Birinci bölümde, Hz. Peygamber döneminde İslâm'ın yayılması ve ilk diplomatik faaliyetler bağlamında Sâsânî Kısrası'na gönderilen davet mektubu değerlendirilmiş; ardından dört halife döneminde gerçekleştirilen İran fetihlerine yer verilerek Fars bölgesinin İslâm coğrafyasına dâhil olması incelenmiştir. Ayrıca Emevî Devleti'nin kuruluşu sırasında yaşanan mücadeleler ve yeni fetihlere değinilerek Fars bölgesinin jeopolitiğini yansıyan siyasi ve askeri gelişmeler ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Abbâsî Devleti'nin kuruluşu ve sonrasında ona bağlı olarak Fars sahasında kurulan hânedanlar, siyasi yönleriyle anlatılırken; sonuç bölümünde elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Çalışma konusunun belirlenmesinde ve hazırlanmasında bana yol gösteren danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Günler'e içten teşekkürlerimi sunarım. Yine çalışmamızın şekillenmesinde emekleri geçen jüri üyelerinden Sayın Doç. Dr. Mehmet Ali Kapar ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu süreçte her zaman yanında olan ve beni motive eden kıymetli aileme de sonsuz teşekkür ederim.

Şule ZENGİN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	V
ÖZET.....	Vi
ABSTRACT	Vii
KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLERİ.....	viii
GİRİŞ.....	1
Fars (Terimi) ve Kapsamı.....	1
Fars Bölgesinin Tarihi Sınırları ve Coğrafi Özellikleri	1
Fars Bölgesinin Şehirleri	3
Fars Bölgesinin Ekonomik Durumu	11
İslâmiyet'in Doğuşuna Kadar Fars Bölgesinin Genel Durumu	12

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM DEVLETİ- SÂSÂNÎ İLİŞKİLERİ VE İSLÂMİYET'İN FARS BÖLGESİNE YAYILIŞI

1.1. Hz. Muhammed (sav) Dönemi'nde İslâmiyet'in Yayılışı	15
1.1.1. Hz. Muhammed'in Fars Hükümdarı II. Hüsrev'e Davet Mektubu	16
1.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi'nde Fars Bölgesinde Yapılan Fetihler	17
1.3. Hz. Ömer Dönemi'nde Fars Bölgesinde Yapılan Fetihler	21
1.3.1. Sâsânîlerin Yıkılışı	30
1.3.2. Fars Bölgesinin Fethi.....	33
1.4. Hz. Osman Dönemi'nde Fars Bölgesi ve Çevre Yerleşkelerde Yapılan Fetihler	35

1.4.1. Abdullah b. Âmir'in Horasan Fetihleri.....	37
1.5. Hz. Ali Dönemi'nde Fars Bölgesi.....	39
1.6. Emevîler Dönemi'nde Fars Bölgesi	41

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER DÖNEMİ'NDE FARS BÖLGESİ VE FARS'TA KURULAN HÂNEDANLIKLAR

2.1. Abbâsîler Dönemi'nde Fars Bölgesi	56
2.2. Tâhirîler Dönemi'nde Fars Bölgesi	62
2.3. Saffârîler Dönemi'nde Fars Bölgesi.....	65
2.4. Büveyhîler Dönemi'nde Fars Bölgesi	73
SONUÇ.....	88
KAYNAKÇA	90

KISALTMALAR

b.	: bin
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
M.	: Miladi
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
sav.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Trc	: Tercüme
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vs.	: ve sâire
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

ÖZET
T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FARS BÖLGESİNDE İSLÂM HÂKİMİYETİ (VII-XI. YÜZYILLAR ARASI)

Şule Zengin

Tarih Ana Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ/KARAMAN 2023

Pers, Pars ve Fars şeklinde telaffuz edilen Fars bölgesi, İran sahasının önemli yerleşkelerinden biri olup Persler ve Sâsânîlerin de aralarında bulunduğu birçok siyasi otoritenin hüküm sürdüğü bir coğrafya olarak dikkatleri çekmektedir.

Hız. Peygamber, karşılaştığı zorluklar nedeniyle Medine'ye hicret ettikten sonra burada yeni bir devletin temellerini attı. Akabinde İslâm'ı yaymak adına bir takım diplomatik girişimlerde bulundu. Bu bağlamda Hız. Peygamber'in davet mektuplarıyla başlayan İslâm Devleti-Sâsânî ilişkileri, Râşid Halifeler döneminde fetih hareketleri neticesinde bölgenin İslâm beldeleri arasında yer almasıyla sonuçlandı. Râşid Halifeler döneminden sonra Emevîler yönetime geldiler. Onlar döneminde Fars bölgesi Basra ve Kûfe idaresi altında birleştirildi ve merkezden atanan valiler tarafından yönetildi. Emevîler'in mevâlî siyaseti huzursuzluk ve karışıklığa neden oldu. Durumu lehine çeviren Abbasîler gerçekleştirdikleri ihtilal neticesinde yönetime geçtiler. Abbâsîler, mevâlî siyasetine son vererek diğer Müslüman toplumları da idareye dâhil ettiler. Bunun sonucunda da Fars ve Türk kökenliler devlet kademelerinde görev almaya başladılar. Fars kökenlilerin devlette etkin olduğu dönemlerde farklı sahalarda olduğu gibi Fars bölgesinde de Abbâsîlere bağlı yerel hânedanlıklar ortaya çıktı. Bunlardan Tâhirîler, Saffârîler, Büveyhîler dikkat çekici olup zaman zaman Abbâsî halifeleri üzerinde de hegemonya kurdukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fars Bölgesi, Râşid Halifeler Dönemi, Sâsânîler, Emevîler, Abbâsîler

ABSTRACT

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY UNIVERSITY

SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

THE ISLAMIC RULE IN THE REGION OF THE FARS (BETWEEN VII-XI. CENTURIES)

Şule Zengin

Department of History

MASTER'S THESIS/KARAMAN 2023

The Fars region, which is pronounced as Persia, Pars and Fars, is one of the important settlements of the Iranian territory and draws attention as a geography where many political authorities, including Persians and Sassanids, ruled.

After migrating to Medina because of the difficulties he was facing, the Prophet Muhammad laid the foundations of a new state here. Afterwards, he made some diplomatic attempts to spread Islam. In this context relationship between the Islamic State and the Sasanians started with the Prophet's letters of invitation, resulted in the region being included among the Islamic lands as a result of the conquest movements during the reign of the Rashid Caliphs. After the period of the Rashid Caliphs, the Umayyads came to power. During their reign, the Persian region was united under the administration of Basra and Kufa ruled by governors appointed from the centre. The Umayyad policy of Mawali caused unrest and confusion. The Abbasids, who turned the situation in their favour, came to power as the result of a revolution. As a result, Persians and Turks began to take positions in the Islamic state. During the period when the Persians were active in the Islamic state, local dynasties loyal to the Abbasids emerged in the Fars region, as in other areas. Of these, the Tāhirids, Saffārids, and Büveyhids are remarkable, and it is observed that they also established hegemony over the Abbasid Caliphs from time to time.

Key Words: Persian Region, Period of the Rashid caliphs, The Sassanids, The Umayyads, The Abbasids.

KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

Kaynak Eserler

Orta Çağ'ın en önemli tarihçilerinden biri olan İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233)'in kaleme aldığı *el-Kâmil Fi't-Tarih*¹, yaratılıştan 628/1231 yılına kadar gelen olayları kronolojik olarak anlatan genel bir İslam Tarihidir. Çalışmamız açısından kıymetli ve detaylı bilgilerin yer aldığı eser, Râşid Halifeler döneminden başlayarak Emevîler, Abbasîler, Tâhirîler, Saffârîler ve Büveyhîler dönemi siyasi gelişmelerin de sık sık müracaat ettiğimiz kaynak eserlerin başında gelmektedir.

İslâm Dünyasının yetiştirdiği büyük din âlimi ve tarihçilerinden biri olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)'nin *Tarih-i Taberî*² adlı eseri, çalışmamızda Fars bölgesinin Müslümanlar tarafından fethi ile Emevîler ve Abbâsîler dönemi siyasi olayları hususunda istifade ettiğimiz önemli eserlerden biridir.

Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (ö.279/982) IX. asrın en büyük tarihçilerindendir. Her bakımından güvenilir bir eser olan *Fütûhu'l-Büldân*³, Hz. Ömer döneminde Fars ve çevresinde yapılan fetihlere ilişkin önemli detaylara yer vermesi bakımından çalışmamıza önemli katkılar sunmaktadır.

Halife b. Hayyât (ö. 240/854), kronolojik tarih yazımının İslâm tarihindeki ilk örneği sayılan *et-Tarih*⁴ adlı eserinde H. 232 yılına kadar meydana gelen olayları yıl yıl tasnif ederek ele almıştır. Eser, Fars bölgesinin Müslümanlar tarafından fethi ile Emevîler dönemi siyasi olayları konularında faydalandığımız kaynaklardandır.

İbn Miskeveyh (ö. 42/1030), *Tecâribü'l-Ümem*⁵ adlı eserinde, çalıştığımız dönemin siyasi ve askeri olaylara yer vermiştir. Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye tercüme edilen

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II-IX, (çev. Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1986-1991.

² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Taberî, Tarih-i Taberî*, II-III-IV, (çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2007; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, (haz. Yüksel Kanar), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 41; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 52.

³ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 48.

⁴ Halife b. Hayyât, *et-Târih/ İlk Kronolojik İslâm Tarihi*, (çev. Ömer Sabuncu, Mahmut Sabuncu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, (trc. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul), TTK Yayınları, Ankara 2016; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101.

eserin, daha çok Fars bölgesinde hüküm süren Büveyhî hükümdarları hakkındaki bilgilerinden faydalandık.

Farsça kaleme alınan *Târih-i Sistân*⁶ adlı eserin müellifi belli değildir. Sistân'ın kuruluşundan 725/1324-1325 yılına kadar siyasi, kültürel, coğrafi konumu ve iktisadi sistemi eserin konusunu teşkil etmektedir. Çalışmamızın Saffârîlerin hâkimiyet dönemi başlığında bu eserden faydalanma imkânı bulduk.

Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî (ö. 283/895)'nin *el-Ahbâru't-Tivâl*⁷ adlı eseri genel bir tarih kitabıdır. Hz. Ömer döneminde yapılan fetihler, Abbasîlerin kuruluşu, Ebû Müslim'in ihtilali ile Me'mûn ve Emin arasındaki mücadeleler bağlamında eserden faydalandık.

Fars bölgesi hakkından istifade ettiğimiz coğrafya eserlerinin başında Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî (ö. 340/951-952)'nin *Mesâlikü'l-Memâlik*⁸ adlı eseri ile ona kaynaklık eden Ebû'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal (ö. 378/988)'in *Sûrat el-Arz* (yerin haritası)⁹ adlı eseri gelmektedir. Bu eserlerden Fars bölgesinin şehirleri, coğrafi özellikleri, tarihi, kültürü ve ekonomik durumu konularında faydalandık.

*İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*¹⁰ adlı eseriyle tanınan Mukaddesî, (ö. 390/1000), İbn Havkal ile beraber klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerinden kabul edilmektedir. Eserden Fars ve çevresinin merkezi, iklimi, kûreleri, tarım ürünleri, madenleri ve sosyo-kültürel durumu hususlarında faydalandık.

*Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*¹¹, X. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış olup müellifi bilinmemektedir. Eserden Fars coğrafyasının şehirleri hakkında genel bilgiler edindik.

⁶ *Târih-i Sistân*, (tr. Vural Öntürk), Ayışığıkitapları, İstanbul 2018.

⁷ Ebu Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl* (Eskilerin Haberleri), (çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2022; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 51-52; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 50.

⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, (çev. Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2020; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 429-430; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101.

⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101-102.

¹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası, (Ahsenü't-Takâsîm)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 102-103.

¹¹ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2020; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 105.

Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî (ö.740/1340)'nin *Nüzhetü'l-Kulûb*¹² adlı eseri coğrafya ve kozmografiyaya dair bilgileri içermektedir. Müellif, İlhanlılar döneminde yetişen tarihçilerin sonuncusudur. Fars bölgesinin şehirleri, coğrafi yapısı, evleri ve zirai ürünleri hakkında bilgiler vermektedir¹³. Çalışmada İngilizce baskısından istifade ettik.

İbnü'l-Belhî (ö. VI/XII. yy.)'nin *Fars-nâme*'si¹⁴, Fars bölgesinin tarihi coğrafyasına dair yazılmış bir eserdir. Çalışmamızda Türkçeye çevrilen eserin Fars coğrafyasının özellikleri ve şehirleri ilgili verdiği bilgilerden geniş bir şekilde yararlandık.

Ayrıca çalışmamızda Melik el-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl Ebü'l-Fidâ'nın (ö.732/1331) *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*¹⁵ adlı eserinden de Fars bölgesinin coğrafi konumu ve şehirleri bağlamında yararlandık.

Araştırma Eserler

Araştırmamızda coğrafi ve tarihi kaynakların yanı sıra çağdaş araştırmacıların eserlerinden de faydalandık. Strange'nin *The Lands Of The Eastern Caliphate*¹⁶ adlı eserinden Fars bölgesinin coğrafi, mimari, sosyal, kültürel özellikleri ve zirai ürünleri hakkında istifade ettik. Garthwaite'nin *İran Tarihi*¹⁷ ile Abdülhüseyin Zerrînkûb'un *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*¹⁸ adlı eserlerinden Sâsânî Hânedanı'nın siyasi tarihine değinirken faydalandık. Abidin Sönmez'in *Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları*¹⁹ adlı eserinden Hz. Peygamber'in davet ve tebliğ yoluyla dönemin siyasi olaylarına etkisi konusunda yararlandık. Âdem Apak'ın *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*²⁰ ile Mustafa Fayda'nın, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*²¹ adlı çalışmalarından Râşid Halifeler devrinin siyasi olaylarını anlatırken faydalandık.

Ayrıca Mahmut Kelpetin, Şiblî Numanî, C. Brockelmann, İrfan Aycan, Türker Uygur, Mehmet Ali Kapor, Hassan Mneymneh gibi İslam Tarihi ve coğrafyası ile ilgili birbirinden kıymetli eserler veren araştırmacıların yayınlarından da yararlandık. Kitap, makale ve

¹² Hamdullah el-Müstevfî Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (*The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub*), (ed. G. Le Strange), London: Cambridge University Press, 1919.

¹³ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 309-311; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240-241.

¹⁴ İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, (çev. R. H. Aksungur), Post Yayınevi, İstanbul 2023; Tahsin Yazıcı, "İbnü'l-Belhî", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 529.

¹⁵ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, (Takvimü'l-Büldan)* (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

¹⁶ G. Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, And Central Asia From The Moslem Conquests To The Time Of Timur)*, New York 1873.

¹⁷ Garthwaite Gene R., *İran Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2019.

¹⁸ Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, (çev. Ali Hüseyin Toğay), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019.

¹⁹ Abidin Sönmez, *Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2011.

²⁰ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, II, Ensar Yayınları, İstanbul 2021.

²¹ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2014.

bildirilerin yanı sıra çalışmamızda *DİA*, *İA*, gibi ansiklopedilerden de yararlanarak isim ve yer adları konusunda ortak literatürü takip ettik.

GİRİŞ

Konunun daha iyi kavranması ve yapılacak analizlerin daha isabetli olabilmesi için Fars teriminin kökeni, anlamı, coğrafi sınırları, şehirleri ile İslâmiyet öncesi siyasi durumu hakkında bilgiler vermek önem arz etmektedir.

Fars (Terimi) ve Kapsamı

Pers adına M.Ö. 3. bin yıldan beri Asur kaynaklarında “Parahse” şeklinde rastlamaktayız²². Erken dönemlerde Ahamenişler’in yurdu olan Persia, İran’ın güney batısında yer alan ve günümüzde Fars adı verilen bölgedir. Pers dilinde “Parsua” olarak geçen bölgenin adı, Hellen diline “Persis” şeklinde uyarlanmıştır²³. Persia kelimesi anlam olarak Perslerin yaşadığı yeri ve etnik grubu ifade etmektedir. Araplar İslâmiyet sonrası İran fetihlerinde Pers kelimesini Arapçada “P” harfi olmadığından “F” ile ifade etmişler ve bunun sonucunda “Fars” ifadesi yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu nedenle Pers yerine Fars, Persiya yerine Farsiya kelimesi kullanılmaktadır²⁴. Fars, Ahameniş (M.Ö.559-331) ve Sâsânî Hânedanlarının (M.S. 226-652) kurulup hüküm sürdüğü merkezin adıdır. Burası, güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan ve batıda Hûzistan ile çevrili olan bölgedir²⁵.

Fars Bölgesinin Tarihi Sınırları ve Coğrafi Özellikleri

İran sahasında bir eyalet olan Fars bölgesi 50°-55° doğu boylamı ile 26°-31° kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Bölgenin körfez ve adalarla birlikte yüzölçümü yaklaşık 200.000 km² dir²⁶. Dönem kaynaklarından İbnü’l Belhî, eserinde Fars bölgesinin sınırlarını Ceyhun Nehri’nden Fırat Nehri’ne kadar tanımlamış, ayrıca Fars coğrafyasının uzunluk ve genişliğini 150 fersah²⁷ olarak belirtmiştir²⁸. Fars coğrafyası Zagros Dağları’nın uzantısı olan yükseltilerden (dağlardan) oluşur. Bu yükseltiler kuzeybatıdan güneydoğu’ya doğru uzanır. Birbirine paralel uzanan dağların arasında dar vadiler ve geçilmesi zor boğazlar vardır²⁹.

²² Xavier de Planhol, “Fars Geography”, *Encyclopædia Iranica*/ <http://www.iranicaonline.org/articles/fars-i/> (22.06.2023).

²³ Garthwaite R., *İran Tarihi*, s. 1-2.

²⁴ K.E. Eduljee, *İran and Persia*, <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/İranpersia/> (30.12.2020).

²⁵ Cevad Hey’et, “Fars”, *DİA*, C.12, İstanbul 1995, s. 174; Kazvinî ve Âsârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd’ı, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı kitapları, İstanbul 2019, s. 508.

²⁶ Hey’et, “Fars”, s. 174.

²⁷ Fersah, Kuzey İran lehçelerindeki bir şekilden Arapçaya geçmiş bir tabir olup İran’da kullanılan bir yol ölçüsüdür. 1 Fersah İran’da atın normal yürüyüşü ile 1 saatte gittiği mesafe karşılığı kullanılmakta olup bu da 6000 zira (6,233 km) yapmaktadır. Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, C.12, İstanbul 1995, s. 412; C. L. Huart, “Fersah”, *İA*, C. 4, İstanbul 1988, s. 574.

²⁸ İbnü’l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 122-123; Hassan Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, (çev. Tarık Akarsu), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 87.

²⁹ Hey’et, “Fars”, s. 174; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 87.

İslâm coğrafyacılarından Mesudî, yedi iklim taksimatına göre birinci iklim bölgesinde Fars bölgesini gösterirken³⁰, Mukaddesî ve Müstevfî üçüncü iklim bölgesinde zikretmektedirler³¹. Fars bölgesi iklim olarak üç kısma ayrılır. Söz konusu bölgenin kuzeyi soğuk ve kar yağışlı, orta kesimi ılıman ve nemli, güneyi ise kuru ve sıcak bir iklime sahiptir³². Bölgenin güney kesiminde yakıcı sıcaklık görüldüğünden hurmadan başka bir şey yetişmez. Kıyıda iç kesimlere doğru ılıman bir iklim hâkim olduğundan tarım ve hayvancılık açısından elverişli topraklara sahiptir. Bölgenin kuzeyine ise soğuk ve kuru bir iklim hâkimdir. Fars coğrafyası iklim çeşitliliği açısından zengin bitki örtüsüne sahiptir. Nemli bölgeler meşe ormanlarla kaplı iken yayla sıralarında yüksek havzalarda fıstık-badem ağacından oluşan bitki örtüsüne, daha sıcak olan alt seviyelerde ise hünnap ağaçlarından çalılıklara dönüşen bitki örtüsüne sahiptir³³.

Fars bölgesi nehir yönünden de zengindir. İslâm coğrafyacılarının bahsetmiş olduğu nehirlerden Tâb Nehri, İsfahan dağlarından doğarak sınır boyunca aktıktan sonra Hûzistan ile Fars'ı birbirine bağlayan Errecân Köprüsü altından geçer³⁴. Şîrîn Nehri, Bâzerneg hududundadır. Ferzek ve Celâdekân topraklarını suladıktan sonra Cennâbe yakınlarında denize dökülür. Sekân Nehri, Şîraz'ın nahiyelerinden biri olan Mâsrim'den çıkar. Aynı şekilde, Kevâr, Semekân, Kârzîn, Kîr, Ebzer ve diğer nehirlerin topraklarını sular. Daha sonra Necîrem ve Siraf arasında denize dökülür. Fars'ta bu nehir kadar faydalı başka bir nehir yoktur. Urd sınırında bulunan Kurvan yakınlarından doğan Kûr Nehri, Bevvân Vadisi'ni ve Kamfiruz topraklarını sular. Ramcerd, Kaskân topraklarını suladıktan sonra Baktagân Gölü'ne karışır³⁵. Borâze Nehri, Borâze-i Firûzâbâd olarak da bilinir. Kaynağını Hanîfkân'dan alır, Firûzâbâd şehrini ve arazilerini sular, daha sonra Sekân Nehri'ne karışır ve deniz'e dökülür. Feravâb Nehri'nin kaynağı Feravâb denilen köydedir. Mervdeşt nahiyelerini sular ve Kûr Nehri'ne karışır³⁶.

Fars bölgesinin göllerinden bazıları tuzlu, bazıları ise tatlıdır. Bu göllerden tuz çıkarılmakta ve balık avlanmaktadır. Başlıca göllerinden Baktagân (Nîrîz) Gölü, Şîraz'ın yaklaşık 50 km doğusundadır. Fars bölgesi deniz seviyesinden yaklaşık 1.525 m. yüksek kesiminde bulunan Nîrîz Gölü havzasının bir parçasıdır. Gölün tuz içeriğinin yüksek olması

³⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 25.

³¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 81; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 112.

³² Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 455; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 257; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 133-134.

³³ Xavier de Planhol, "Fars Geography", *Encyclopædia Iranica*/ <http://www.iranicaonline.org/articles/fars-i/> (22.06.2023).

³⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 461.

³⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 248; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 121-123; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 145.

³⁶ İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 145-146.

nedeniyle su seviyesi düşer düşmez tuz birikintileri açığa çıkmaktadır³⁷. Bölgenin bir başka gölü de suyu tatlı olan Deşt-i Erzen Gölü'dür. Yağmur suyu ile beslenir. Yaz aylarında yağış alamadığından göl bazen kurur ya da yatağında az su kalır. Ayrıca yağmur fazla yağdığı aylarda bu gölden balık avlanmaktadır. Bölgenin göllerinden bir diğeri Cenkân Gölü'dür. Suyu tuzludur ve etrafında tuzlar toplanır. Göl, Erdeşîr Hürre bölgesinde olup Şîraz'a 2 fersah uzaklıkta başlar, Hûzistan'a kadar uzanır. Bir başka göl ise Mahlûye Gölü olup suyu tuzludur ve İstahr sınırı içerisinde³⁸.

İslâm coğrafyacıları tutulan divanlardan hareketle Fars bölgesi ve çevresinde 500'den fazla kalenin olduğunu kaydetmişlerdir. İstahr, Kâriyân, İbn Umara, Sâdâbad, Dâkbeyan, Eşkenevân, Cûdrez, Harşe, Rem-i Revân, Kârzîn kaleleri bunlardan birkaçıdır³⁹.

Fars Bölgesinin Şehirleri

Sâsânîler döneminde Fars bölgesi beş idare taksimata (eyalete) bölünmüş ve her eyaletteki yerleşim merkezlerine kûre (Eyalet) (kuver)⁴⁰ adı verilmiştir. Her bir kûre kurucusu olan hükümdarın adıyla anılmıştır. Bu kûreler; Kûre-i İstahr, Kûre-i Erdeşîr-Hürre, Kûre-i Darabcerd, Kûre-i Errecân ve Kûre-i Sâbûr (Şâpûr)'dur⁴¹. İstahri ve İbn Havkal'a göre Fars bölgesi beş bölgeden oluşmaktaydı⁴². Mukaddesî'ye ise bu bölgelere Şîraz'ı ekleyerek altıya çıkartmıştır⁴³.

İstahr (Persepolis): Yunanlıların Persepolis dedikleri Sâsânî şehrine⁴⁴ Araplar İstahr adını vermişlerdir⁴⁵. İstahr'ın aslı, Pehlevîce (Pehlevi Farsçası) yazıldığı şekliyle "Stahr" idi. Bunun yanında "İstahar" veya "Sitahar" şeklinde de nitelenen şehir, ismini orada bulunan göl ve bataklıklardan almıştır. Fakat yapılan çalışmalarda ismin anlamının "Stahra" "müstahkem, kuvvetli" kelimesinden geldiği ileri sürülmektedir⁴⁶. İstahr, Ahamenişler'in başşehri Pars'ın (Persepolis) 7 km kuzeyinde bugünkü Şîraz-İsfahan yolu üzerindedir⁴⁷. Şehrin kuruluşu

³⁷ E. Ehlers, "Baktagân Lake", *Encyclopædia Iranica*, https://www.iranicaonline.org/articles/baktagân_lake/ (24.06.2023).

³⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 249; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 123-124; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 146.

³⁹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 245-246; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 119-120; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 148-149.

⁴⁰ Kûre/Kuver, bu kavram daha ziyade günümüz anlamıyla eyalet ile ifade edebileceğimiz bir içeriğe sahiptir. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. XIV.

⁴¹ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 88; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 124.

⁴² İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 106; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 240.

⁴³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 438.

⁴⁴ Bölgenin başkent anlamına gelen kasaba anlamında kullanılmıştır. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 10.

⁴⁵ Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 275.

⁴⁶ M. Streck, "İstahr", *IA*, C. 5/2, İstanbul 1987, s. 1128-1129; Recep Uslu, "İstahr", *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 202.

⁴⁷ Uslu, "İstahr", s. 202; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 275.

hakkında elimizde net bir bilgi yoktur. Bir rivayete göre Keyûmers, diğer bir rivayete göre İstakhr adlı oğlu tarafından kurulmuştur⁴⁸. Fakat şehir, Persepolis'in M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından harabeye çevrilmesinden sonra gelişmeye başlamış, M.Ö. 250-M.S. 224 yılları arasında Partların, ardından da Sâsânîlerin başkenti olmuştur⁴⁹.

Yazarını bilmediğimiz Hudûdü'l Âlem, burayı Sâsânî hükümdarlarının ikamet etmiş olduğu eski ve büyük bir şehir olarak tanımlamaktadır. Ayrıca burada eski binalar, nakışlar ve resimler bulunduğunu yazmıştır⁵⁰. İstahri ve İbn Havkal orta büyüklükte tanımladıkları şehri Fars'ın en eski ve meşhur şehri olarak nitelendirmişler ve eskiden etrafında bir insan boyu yüksekliğinde, taş, çamur ve tuğladan yapılma kale duvarı olduğundan bahsetmişlerdir. Bu kale duvarı zaman içerisinde harap olmuş ve yıkılmıştır⁵¹. Mukaddesî'ye göre İstahr, devletin idari birimlerinin bulunduğu en gözde şehirlerden olup kendi zamanında, nüfusu azalmış ve küçük bir şehir haline dönüşmüştür⁵². Müstevfî ve bölge hakkında yaptığı çalışmalarıyla bilinen Strange'ye göre şehrin kuzeybatısındaki sarp kayalıklar üzerinde, birbirinden 2-3 km uzaklıkta İstahr Kalesi, Şikeste Kalesi ve Şeknevân Kalesi olarak bilinen üç büyük kale vardı. Toplu olarak bu kalelere "Üç Kubbe" (*Se Günbedân*) adı verilmiştir. Bu ana kalede yağmur suyunun içinden geçtiği yerin derinliklerinden inen bir yarık vardı. Adudüdevle bir baraj inşa ettirdi ve buradaki yarığı taş ve harçla on yedi basamaklı bir merdivenin indiği depoya dönüştürdü. Bu depoya toplanan su bir yıl boyunca bin kişinin ihtiyacını karşılayabilecek kapasitede idi. İstahr tarihinde bu üç kale mühim bir rol oynamış ve civar araziye hâkim olmak için askeri istinat noktaları olarak görülmüştür⁵³.

Sâsânîler devrinde büyüklük itibari ile Persepolis'e çok yaklaşmış olan İstahr, İslâmiyet'in ilk asırlarında yine oldukça mühim bir mevki olarak varlığını muhafaza etti. Fakat 9. yüzyıldan sonra Şîraz'ın yükselişi karşısında önemi azalan İstahr, bir asır sonra surları yıkılmış, geniş bağ bahçelere sahip, tek camisi olan orta büyüklükte bir şehir halini almıştır⁵⁴.

⁴⁸ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 119.

⁴⁹ Streck, "İstahr", s. 1129; Uslu, "İstahr", s. 202.

⁵⁰ *Hudûdü'l Âlem*, s. 83.

⁵¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 250; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 124.

⁵² Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 453.

⁵³ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 119; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 276; Streck, "İstahr", s. 1129; Uslu, "İstahr", s. 202.

⁵⁴ Streck, "İstahr", s. 1129-1130.

Erdeşîr Hürre: Erdeşîr adı, eski Farsça'da Rtahşira, Artaherhes, orta Farsça'da Artaşîr (>Ardaşîr) şeklinde ifade edilmiştir ve “Kutsal Padişah” yani Arde Şehr (Haşsre) manasına gelmektedir. Kaynaklarda şehir Erdeşîr, Erdeşîr-i Bâbekân, Erdeşîr Hürre olarak geçmektedir⁵⁵.

Cûr Şehri, Şîraz ile Siraf kadar büyük olmadığı halde, Erdeşîr Hürre eyaletinin merkezidir⁵⁶. Şîraz'ın yaklaşık 110 km güneyinde bulunan şehrin içinden Hanîfkân (Khunayfkan) Nehri geçmekte ve buraları sulamaktadır⁵⁷. Gûr olarak telaffuz edilen Cûr adı Farsça “mezar” anlamına gelmektedir⁵⁸. Cûr'u ele geçirmek isteyen Büyük İskender şehre geldiğinde burayı fethedemeyeceğini fark etti, bunun üzerine şehri çevreleyen Hanîfkân Nehri'ni yatağından çevirerek şehre akmasını sağladı. Böylece göl haline gelen şehir harabeye döndü⁵⁹. Erdeşîr Bâbekân hükümdar olunca şehri eski haline getireceğine ve düşmana muzaffer olduğu takdirde buraya bir ateş evi yaptıracağına dair bir adakta bulundu. Şehrin ortasındaki gölü kurutarak Cûr şehrini yeniden tesis etti. Kaynakların belirttiğine göre şehir dairevi bir plan üzerine kuruldu. Şehrin ortasında, yığma bir yapı yer almaktaydı. Burası için İran-Gorde ifadesi kullanılırken Araplar Tırbâl (mabed) adını verdiler. Fars dilinde “eyvan” ya da “kıyâhurra” şeklinde bilinir. Burası Erdeşîr'in inşa ettiği bir yapıdır. Yapının tepesine fenerler inşa edilmiş, orta kısımda büyükçe bir kubbe yükseltilmiştir. Bu kubbeye Gonbed-i (Kümbet) Kirman denilmekteydi. Bu kubbenin dört duvarının uzunluğu yerden tepeye kadar 75 arşındır. Şehrin yakınlarında yer alan dağın tepesinden çıkarılan su, kemerler vasıtasıyla şehre getirilmiş ve şehrin su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Dönem kaynaklarına göre Cûr yerleşkesi genişlik olarak İstahr, Darabcerd ve Sâbûr'a yakındır. Etrafı kale duvarı ve hendekle çevrili olup dört ana kapısı bulunmaktadır. Doğudaki kapıya Bâbu Mihr, batıdaki kapıya Bâbu Behrâm, kuzeydeki kapıya Bâbu Hürmüz, güneydeki kapıya da Bâbu Erdeşîr isimleri verilmiştir⁶⁰.

Şehrin öneminin 10. yüzyılda artmaya başladığı görülmektedir. Özellikle Büveyhî hükümdarı Adudüddavle'nin bölgeye gelmesi ile ehemmiyet kazanmaya başlayan şehrin ismi saray mensuplarının telkiniyle “Şans Evi” anlamına gelen Birûzâbâd (Fîrûzâbâd) olarak yeniden değiştirilmiştir⁶¹.

⁵⁵ Tahsin Yazıcı, “Erdeşîr”, *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 284.

⁵⁶ C. L. Huart, “Fîrûz-âbâd”, *İA*, C. 4, İstanbul 1988, s. 652.

⁵⁷ Dietrich Huff, “Fîrûzâbâd”, *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/firuzabad/> (01.06.2023).

⁵⁸ Huart, “Fîrûz-âbâd”, s. 652; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 450.

⁵⁹ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 116.

⁶⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 251; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 125; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 135-136.

⁶¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 450-451; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 256.

Erdeşîr Hürre'nin önemli şehirlerinden Siraf, adını Erdeşîr'den almaktadır. Sâsânîlerin kurucusu olan Erdeşîr, ticari faaliyetleri canlandırmak ve Fars/Pers/Persis bölgesinde üretilen kıymetli ürünleri dünya piyasalarına ulaştırmak amacıyla Fars Körfezi'nin doğu sahilinde yedi tane liman inşa etmiştir. Bunlardan bir tanesi de Siraf Limanı'dır⁶². Basra Körfezi'nin ticaret merkezi olan Siraf Limanı büyüklük ve ihtişam bakımından Şîraz'a eşit seviyededir⁶³. İbnü'l-Belhî şehrin mamur, halkının da refah içerisinde yaşadığını bizlere aktarmıştır⁶⁴. Ebü'l-Fidâ ise Siraf halkının tarım ve hayvancılığa önem vermediğini söyleyerek sadece ticaretle uğraştığını bildirmektedir⁶⁵. İbn Havkal ve İstahri ise Siraf'ın, Fars bölgesinin en zengin şehri olduğunu ifade etmektedirler. Buradan hareketle ticaretin şehrin temel gelir kaynağı olduğunu, genellikle dışardan gelen ve dışarıya ihraç edilen malların alım satımının yapılarak yüklü gelirlerin elde edildiğini ifade edebiliriz.

Şehirdeki mimari yapıların çoğunluğu ahşap olup özellikle sac ağacından yapılmıştır. İbn Havkal, bina yapma konusunda yarışan şehir halkından bir tüccarın ev yapmak için otuz bin dinar harcadığını belirterek bunun bir yarış içerisinde cerayan ettiğini vurgulamıştır⁶⁶. Konuya temas eden bir diğer dönem müverrihi Mukaddesî ise Horasan ve Fars'ın deposu sayılan Siraf'ın, Umman'dan Çin'e açılan önemli limanlardan biri olduğunu belirterek cazibeli bir şehir olduğunu bizlere aktarmıştır. Cazibe merkezi olan şehir 367/977 yılında yedi gün süren şiddetli deprem sonrasında büyük zarar görerek cazibesini kaybetmeye başlamıştır⁶⁷.

Darabcerd, büyüklük bakımından üçüncü sıradadır. Bu bölgenin başlıca merkezi Darabcerd ve Fesa (Besâ)'dır. Etrafı bir sur ile çevrilmiş olan şehrin dört kapısı ve ortasında kubbeye benzer kayalık bir tepesi bulunmaktadır. Bu şehir ismini Behmen oğlu büyük Dara'dan aldığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Darabcerd dairevi planlı bir şehirdir. Şehrin etrafı derin bir hendekle sarılı olup, hendek içerisinde de sağlam bir kalesi bulunmaktadır⁶⁸. Şehrin orta yerinde Mûmîyâ Kubbesi (Naftalin Kubbesi) ve üzerinde bir caminin yer aldığı tepe bulunmaktadır. Burada dünyanın başka bir yerinde bulunmayan bir ilaç (mûmîyâ'i) üretilir. Civarındaki demir kapılı, kubbeli bir mağaranın içinden toplanan "zift/ mumya/naftalin" senede bir kere haziran ayında şehrin kapısı açılarak içeri alınan sultanın adamları tarafından bir kutuya

⁶² Ahmet Altungök, Taner Yıldırım, "Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 2/2, 2014, s. 17.

⁶³ Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 258.

⁶⁴ İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 135.

⁶⁵ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 268.

⁶⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 253; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 129.

⁶⁷ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 443; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 258.

⁶⁸ C. L. Huart, "Derâbgird" *İA*, C. 3, İstanbul 1979, s. 532; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 130; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 271; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 289.

konulup mühürlendikten sonra Şîraz'a gönderilirdi. Ayrıca burada bulunan madenden yedi çeşit tuz elde edilerek piyasaya sürülürdü⁶⁹.

Fesa, Darabcerd Kûresi'nin en büyük şehridir. Büyüklüğü Şîraz'a yakındır. Fesa'nın diğer adı da Besâ'dır. Buraya Arapçada Fesevî şeklinde nispet edilir⁷⁰. Müstevfî, Fesa'nın gelişimi hakkında şu efsaneyi nakletmektedir; Fasa b. Tahmûras zamanında harabeye çevrilen şehir, Kral Gürşasb'ın torunu Behmen b. İsfendiyar zamanında tamamlanarak Sâsân adı ile anılmaya başlamıştır. İlk başta üçgen şekilde planlanan şehir, Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'ın emriyle yardımcısı Azad-Merd tarafından şekli değiştirilerek yeniden restore etmiştir. Daha sonra Şebânkâre⁷¹ tarafından harap edilen şehir Atabeg Çavlı tarafından yeniden restore edilmiştir⁷². İstahri'ye göre şehir yapıları Şîraz'daki binalardan daha geniştir. Binaların hammaddesi çamurdan olup; ahşapla sağlamlaştırılmıştır. Ağaç olarak da en çok selvi kullanılmıştır. Ayrıca şehrin sağlam bir kalesi, sıhhatli bir havası vardır. Bölgede hem soğuk hem de sıcak iklimlerin ürünleri bir arada yetişmektedir. Bunlardan ceviz, turunç, narenciye, incir ağaçları dikkatleri çekmektedir⁷³. Mukaddesî'ye göre Fesa toplumu güzel ve edeplidir. Şehirde baştan sona ahşaptan yapılmış büyük bir çarşı yer almaktadır. Ayrıca şehirde Şîraz'dakinden daha büyük, tuğladan yapılmış, Bağdat Camii örnek alınarak tasarlanmış, üstü kapalı bir geçitle birbirine bağlanan revaklar da bulunmaktadır⁷⁴.

Errecân: Argân olarak telaffuz edilen bu büyük şehir, Sâsânî Hükümdarı Kubâd tarafından kurulmuştur. Kalesi ve etrafında birçok mahallesi yer almaktadır. Errecân, Fars ve Hûzistan arasında sınır oluşturan Tâb Nehri'nin en batı sınırında yer almaktadır⁷⁵. Kaynaklara göre eyaletin merkezi Errecân'dır. Hurma ağaçları ile bahçeler arasına gömülmüş bir şehirdir. Bölgede yetişen incir, zeytin, limon ve üzüm Fars ve Irak'ın gıda deposu olup Hûzistan ve İsfahan'ın ihraç kapısıdır. Şehrin geceleri sırasıyla kapatılan altı kapısı vardır. Bunlar; Ahvaz Kapısı, Rîşehr Kapısı, Şîraz Kapısı, Rusâfe Kapısı, Meydan Kapısı ve Keyyâlîn Kapısıdır.

⁶⁹ Huart, "Derâbgird", s. 532; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 444; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 289.

⁷⁰ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 270; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 290.

⁷¹ Şebânkâre, bir Kürt kabilesinin ve bu kabilenin oturduğu bölgenin adı. Bunlar ilk zamanlar çobanlık, odunculuk ve amelelik yapan bir kavim idiler. Deylem devri iktidarının sonlarında, fetret devrinde Fazlûye'nin zamanında İsmâîlîler, Ramânîler, Gerzûbîler, Mes'ûdîler, Şekânîler Fars bölgesinde oldukça güçlenmişlerdir. İğ kalesi bu ülkenin merkezidir. V. F. Büchner, "Şebânkâre", *İA*, C. 11, İstanbul 1979, s. 269-371; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 154-156.

⁷² Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 124-125; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 290.

⁷³ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 128; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 130-131.

⁷⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 449.

⁷⁵ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 129; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 268.

Şehrin ortasında akan nehir göz alıcı caminin yanından geçmektedir⁷⁶. Errecân kapısının Hûzistan tarafında Tâb Nehri üzerinde Haccâc b. Yusuf'un tabibi el-Deylemî'ye nispet edilen kemerli bir köprü vardır. Bir başka köprü de Kantaru'l-Kisreviye veya "Kisrâ Köprüsü" olarak bilinen Sâsânîler zamanında yaptırılan köprüdür⁷⁷.

Sâbûr: Kelimenin aslı şah-pûr (hükümdarın oğlu) olup Arapçaya Şâbûr/Sâbûr şeklinde geçmiştir⁷⁸. Beşâvûr, Bî-Şâpûr olarak adlandırılan Şâpûr şehrinin ilk kurucusu efsanevi kral Tahmûras'tır. Daha sonra Büyük İskender, Fars'ı fethettiğinde burayı harabeye çevirdi. Erdeşîr'in oğlu Şâpûr tahta geçince Bishâpur adını vererek yeniden inşa etti; ama başlangıçta adı Bana-i-Şhâpur'du (Sapor'un binası) zaman içinde harflerin birleşmesiyle Bishâpur oldu⁷⁹. Yazarını bilmediğimiz Hudûdü'l Âlem, Bişâvur'un Hüsrev Şâpûr tarafından kurulduğunu beyan ederek çevresi surla çevrili zengin bir şehir olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca içinde insanların ziyaret için gittikleri iki ateş mabedi bulunduğunu da belirtmiştir. Bu mabedin yanında üzerinde Şâpûr'dan önceki her kralın, mûbedin ve merzübân'ın⁸⁰ figürünün bulunduğu bir dağ olduğunu da bizlere aktarmıştır⁸¹. İstahr ve İbn Havkal ise Sâbûr'un genişliğini İstahr ile kıyaslamışlar ondan küçük olduğunu belirterek halkının gelişmişliği ve daha mamurluğu bağlamında ileride olduğunu kaydetmişler⁸². Mukaddesî'ye göre ise şehir, sulak olup, meyvesi boldur. Etrafında fersahlarca uzanan bölgede birbirine ulanıp giden mamur köylerle çevrilidir⁸³.

Mukaddesî'nin naklettiğine göre merkezi Şehristan olan muhitin Nevbendecân ve Kâzerûn gibi yerleşkeleri de bulunmaktadır. Şehrin dört kapısı vardır. Bunlar, Hürmüz Kapısı, Mihr Kapısı, Behram Kapısı ve Şehr Kapısı'dır. Şehrin çevresi hendeklerle çevrilidir. Bir dağ eteğinde kurulmuş olan şehir iki parçadan oluşur. Her iki tarafında bağları, bahçeleri ve köyleri vardır. Şehir zamanla harap olmaya başlayınca nüfus kaybına uğramıştır. Bu sırada Kâzerûn onun yerini almaya başlamıştır⁸⁴. Müstevfî'nin naklettiğine göre Tahmûras tarafından kurulan

⁷⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 441-442; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 268.

⁷⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 266; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 151; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 269.

⁷⁸ Esko Naskali, "Şâpûr" *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 346.

⁷⁹ V.F. Büchner, "Şâpûr", *İA*, C.11, İstanbul 1979, s. 337; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 138-139; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 125; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 263.

⁸⁰ Merzübân, Sınır bekçisi, sınır kumandanı, uç beyi gibi anlamları taşır. Tahsin Yazıcı, "Merzübân", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 255.

⁸¹ *Hudûdü'l Âlem*, s. 85.

⁸² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 250; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 125.

⁸³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 440.

⁸⁴ Büchner, "Şâpûr", s. 337; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 451; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 263.

Kâzerûn, Nawdar, Darist ve Rahban adlı yerleşkelerden oluşuyordu. Erdeşîr Bâbekan'ın oğlu Şâpûr, Bişâvur'u inşa ettiğinde bu köyleri buraya bağladı. Daha sonra Behrâm Gûr'un torunu Fîrûz onu bir şehir haline getirdi ve oğlu Kubâd da burayı geliştirdi. Böylece Kâzerûn, büyük bir şehir haline geldi⁸⁵.

Nevbendecân yerleşkesi ise I. Şâpûr tarafından kurulmuş bir şehirdir. Nevbendecân'a iki fersah uzaklıkta Şi'b-i Bevvân adlı ünlü vadi yer alır. İki dağ arasında 3-5 fersah uzunluğunda, 1 fersah genişliğindedir. Etrafı köylerle çevrilidir. Büyük bir nehir, bütün bu köylerin arasından akar, suyu bu nehirden daha lezzetli ve güzel olan başka bir nehir yoktur. Vadinin başından sonuna kadar her yer meyveliklerle kaplıdır, öyle ki zemini hiç güneş görmez. Dört yeryüzü cennetinden biri olarak tasvir edilir⁸⁶.

Kaynakların naklettiğine göre Karzuvi Şebâkâleri'nden Ebû Sa'd b. Muhammed önce Kâzerûn'u tahrip etti ve bu şehir üzerinden Nevbendecân'a doğru ilerledi. Ardından şehri yakıp yıktı. Harabe haline gelen şehir uzun yıllar yırtıcı hayvanların yaşadığı ıssız bir yer oldu. Atabeg Çavlı bir müddet Şîraz'da kaldıktan sonra, Kâzerûn üzerine yürüdü ve bu şehri ele geçirdi. Daha sonra Ebû Sa'd'ın çekildiği kaleyi iki yıl kuşattı. Ebû Sa'd'ın eman dilemesi üzerine Çavlı da eman verdi ve kaleyi teslim aldı. Fakat daha önceki hareketlerinden dolayı Ebû Sa'd'a çok kötü davrandı. Bir süre sonra Ebû Sa'd onun yanından kaçarak Nevbendecân'a geldi fakat burada Atabeg Çavlı'nın adamları tarafından yakalanıp öldürüldü. Daha sonra Çavlı, Kâzerûn ve Nevbendecân yerleşkelerini tekrar restore etti⁸⁷.

Şîraz, İran platosunun güneyinde Zagros Dağları arasında bir düzlükte yer almaktadır. Burası İran Körfezi ile İsfahan, Kum, Hemedân, Rey, Yezîd ve Kirman gibi şehirlere bağlanan tarihi ticaret yolu üzerinde yer almaktadır⁸⁸. Şîraz'ın kuruluşu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Tahmûras'ın oğlu Şîraz tarafından kurulduğu ve sonradan harabeye döndüğüdür. Bir diğeri ise şehrin isminin Nuh b. Sam b. Mansur b. Fars'tan geldiği yönündedir. Aslen şehrin kuruluşu İslâm fethinden sonra olmuştur. 74/693 yılında Emevî Valisi Haccâc b. Yusuf'un kardeşi Muhammed b. Yusuf veya kuzeni Muhammed b. Kasım tarafından kurulduğu kaydedilmektedir. Kurulan şehre, coğrafyasının aslan yatağına benzetilmesi

⁸⁵ İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 140-141; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 125.

⁸⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 452; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 142; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 128; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 264.

⁸⁷ İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 142; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 128; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.12; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 2003, s. 55-56.

⁸⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Şîraz", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 182.

nedeniyle Şîraz adı verilmiştir⁸⁹. İslam fetihlerinden sonra bölgenin idari merkezi haline geldiği görülmektedir. Burası kendi başına bağımsız, yönetim birimleri olan bir bölgedir⁹⁰. 9. yüzyılın ikinci yarısında Saffârîler, Şîraz'ı yarı bağımsız siyasi teşekküllerinin başkenti yapmalarından sonra büyük bir şehir haline geldi⁹¹. Büveyhîler döneminde de Şîraz, önemini ve idari merkez hüviyetini muhafaza etti⁹².

Mukaddesî'ye göre Şîraz binaları sık, nüfusu kalabalık, sokakları dar olup hemen hemen bir fersah genişliğindedir. Şehrin sekiz kapısı vardır. İklimi dengeli olan bölgede topraklar bereketli, mahsulleri bol; vaizleri, eşrafi ve zenginleri çoktur. Yazara göre ekmekleri benzersiz, yemekleri temiz ve etli, köfteleri lezzetli, üzüm ve incirleri kalitelidir⁹³. Müstevfî'ye göre ise Şîraz on yedi mahalleye bölünmüş dokuz kapısı olan bir şehirdir. Kapı isimleri İstahr, Darak Musa, Beydâ, Kâzerûn, Sellam, Fesa, Yeni kapı ve Şans ve Saadet'tir. Ayrıca çok güzel bir şehir olduğunu çarşı ve sokaklarının hiç boş kalmadığını ve bunun sonucu olarak da pis olduğunu belirterek insanların kirlenmekten çekindiklerinden bahsetmiştir. İklimi ılıman, ekinleri orta düzeydedir. Meyvelerden üzümleri mükemmeldir. İnsanları zayıf ve esmer tenli olup Şafii, Hanefî ve Şii mezhepten olanlar vardır. Ayrıca burada, Peygamber'in hadislerini benimseyen asil soydan birçok büyük seyyid de yaşamaktadır. Şehrin su temini ise su kanallarından sağlanmaktadır. Kanallardan dikkat çekenleri ise Rûknüddeve tarafından yaptırılmış olan ünlü Ruknâbâd Kanalı ile Sa'di Türbesi Kanalıdır. Kanalların dışında İlkbaharda Darak Dağı'ndan eriyen sular aşağı akarak şehrin dışından Mahlûye Gölü'ne dökülürdü⁹⁴.

Adudüddeve zamanında şehir kalabalıklaştığında askerler için mesken sıkıntısı yaşanmaya başladı. Şîraz'ın yarım fersah güneyinde, Fennâ Hüsrev Adudüddeve, kendisine başka bir saray yaptırdı. Akabinde bu saha Kerd-i Fennâ Hüsrev adında şehir oluşumuyla çevrelendi. Adudüddeve şehri inşa ettikten sonra kanallarla su getirmiş ve kanal boyunca bir fersah eninde bahçe de inşa ettirmişti. Sonra bahçıvanlar, yüncüler, ipek kumaş yapan sanatkârlar ve farklı mesleklerden ustalar getirerek şehrin etrafına yerleştirdi. Ayrıca Fennâ Hüsrev yılın belli bir gününde şehirde festival düzenlemeye başladı. Fakat onun ölümünden sonra şehrin nüfusu azaldı ve zamanla harabe haline geldi. Bununla birlikte Adudüddeve'nin

⁸⁹ C.L. Huart, "Şîraz", *İA*, C.11, İstanbul 1979, s. 563; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 251; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 126; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 112-113; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 249.

⁹⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 440.

⁹¹ Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 249.

⁹² Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 253.

⁹³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 446.

⁹⁴ Huart, "Şîraz", s. 563; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 113; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 250.

oğlu Samsâmüddeve zamanına kadar şehrin surları yoktu; onun zamanında yapılarak şehir güven altına alınmaya çalışıldı⁹⁵.

Fars Bölgesinin Ekonomik Durumu

Çalışma konumuzu oluşturan zaman diliminde Fars bölgesinin ekonomisi ağırlıklı olarak tarım, hayvancılık, madencilik ve el sanatları ile limanlar üzerinden yapılan ticaretten oluşmaktaydı. Fars bölgesi sahip olduğu iklim çeşitliliğinden dolayı farklı tarım ürünlerinin yetiştiği bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında elma, hurma, zeytin, incir, limon, gül, kuş üzümü, enginar, ceviz, badem dikkatleri çekmektedir⁹⁶. Ayrıca ürünlerden incir, gül, hurma, elma, zeytin bölge halkın ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp aynı zamanda ihraç edilmektedir⁹⁷. Fars halkının tarımdan sonra geçim kaynağı hayvancılıktır. Dönem kaynaklarında bölge genelinde büyük ve küçükbaş hayvancılık yapıldığından, özellikle süt üretimi için çayır alanlarının bulunduğu bahsedilmektedir. Fars bölgesinde hayvancılığın yanı sıra ipek böcekçiliği de yapılmakta ve elde edilen ipekten çeşitli ürünler üretilmekteydi⁹⁸. Fars coğrafyasında dokuma imalatı da önemli bir geçim kaynağıdır. Dokuma için pamuk, yün, ipek ve keten gibi kumaş türleri kullanılmaktadır. Ayrıca bölge şehirlerinde dokunan halı, kilim ile hazırlanan perde, seccade ve minder gibi ürünler de önemli ticari mallar olarak iç ve dış ticarete kullanılmaktadır. Bunların dışında hemen hemen her şehirde “tırâz” adı verilen atölyelerde sultana özel kumaşlardan elbiseler imal edildiği de bilinmektedir. Üretilen tırâz türlerinden dikkat çekenleri ise veşâ, şî’r ve sûsencerd olup sultanlar ile İslâm ülkeleri yöneticileri tarafından kullanılmaktadır⁹⁹.

Basra Körfezi’nde İran’ın kilit öneme sahip ticari merkezlerinden biri olan Siraf’ın ilk dönemlerden itibaren önemini muhafaza ettiği görülmektedir¹⁰⁰. Bunun yanında Siraf Limanı ile yoğun ticari ilişkileri bulunan körfezin diğer limanları ise Tevvac, Siniz, Necîrem, Cennâbe, Mehrûbân, Reyşehr, Mahşehr, Abadan, Basra ve Übülle yerleşkeleridir. Bu limanlara ek olarak Körfezde ticari öneme sahip olan adalar da bulunmaktadır. Bunlardan dikkat çekenleri Harek, Eberum, Kays, Kışm ve Val adalarıdır. Ticaretin gelişmiş olduğu Siraf aynı zamanda önemli ihracat limanıdır¹⁰¹. Siraf üzerinden ihraç edilen ürünler arasında gül suyu (yağları), hurma,

⁹⁵ Mukaddesî, *Ahsenü’t-Takâsîm*, s. 447-448; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 255; İbnü’l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 132-133; Müstevfî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 113; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 250.

⁹⁶ Mukaddesî, *Ahsenü’t-Takâsîm*, s. 437.

⁹⁷ Mukaddesî, *Ahsenü’t-Takâsîm*, s. 458-459.

⁹⁸ İbnü’l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 125,147.

⁹⁹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 267; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 152; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 293.

¹⁰⁰ Altungök, Yıldırım, “Erken Orta çağlarda Siraf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, s. 15.

¹⁰¹ Altungök, Yıldırım, “Erken Orta çağlarda Siraf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, s. 22-23.

pamuk, yün kumaşlar, kilim, halı, havlu, deniz ürünleri, madenler, tuz çeşitleri yer almaktaydı¹⁰². Fars'ta madencilik de ticaretin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Özellikle gümüş, demir, cıva, petrol, kurşun, kükürt çıkarılmakta ve pazarlanmaktaydı¹⁰³. Fars bölgesi idarecilerinin başlıca gelir kaynakları ise şunlardı; divanların aldıkları haraç, toplanan sadakalar, gemilerden alınan öşürler, madenler ile meralardan alınan beşte bir vergiler, cizye ve darphane gelirleri, üretim çiftlikleri gelirleri, yol ve koru vergileri, su parası ve tuzla işletmeciliği gelirleri¹⁰⁴.

İslâmiyet'in Doğuşuna Kadar Fars Bölgesinin Genel Durumu

Asur kaynakları M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren İrani iki topluluğun adlarını anarlar: Bunlar Medler ve Persler'dir. Medler Hemedân çevresinde, Persler ise Zagros Dağları civarında oturmaktadırlar¹⁰⁵. Persler daha sonra güneye indiler ve bugünkü Fars adı verilen bölgeye yerleştiler¹⁰⁶. Yukarıda da değindiğimiz gibi Persler (Parsua'lar), Parsa, Parşua, Pers ve Fars gibi isimler ile anıldılar. Siyasi güç olarak Pasargadlardan olduğu düşünülen Akamenişlerin/Ahemeneşlerin Medlere son vermesi ile tarih sahnesine çıkmışlardır¹⁰⁷. Ahemeneşler (M.Ö. 550-331)¹⁰⁸ İran sahasından Kızılırmak'a kadar Ön Asya coğrafyasını içine alan büyük bir Pers (Fars) krallığına dönüştüler¹⁰⁹. Perslerin hâkimiyetine son veren Büyük İskender'in hükümdarlığı yedi yıl sürdü. İskender'in ölümünden sonra İran coğrafyası komutanlarından Seleukos'un hâkimiyetine geçti¹¹⁰. Seleukosların batıdaki mücadeleleri, doğu topraklarının zamanla elden çıkmasına neden oldu¹¹¹. Partia Eyaleti'nden Parni Kabilesi reisi Arşakes, Seleukoslar'a karşı ayaklanarak kuzey İran'da Part İmparatorluğu'nu kurdu¹¹². Partlar, Roma ile sonu gelmeyen savaşlar ve yaşanan taht kavgaları neticesinde zamanla zayıfladı¹¹³. Bu sırada Fars bölgesinin hâkimi Erdeşîr, Partları devirdikten sonra Sâsânî İmparatorluğu'nu kurdu (226/651)¹¹⁴.

¹⁰² Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 458-459; Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, s. 293-294.

¹⁰³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 268-269; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 154-155.

¹⁰⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 270-271; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 157.

¹⁰⁵ V. Diakov-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*, (çev. Özdemir İnce), I, Yordam Yayınevi, İstanbul 2014, s. 463.

¹⁰⁶ Esko Naskali, "İran", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 394.

¹⁰⁷ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2014, s. 298.

¹⁰⁸ Garthwaite R., *İran Tarihi*, s. 20.

¹⁰⁹ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 253.

¹¹⁰ Garthwaite R., *İran Tarihi*, s. 20; Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, s. 348-349.

¹¹¹ Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 36.

¹¹² Garthwaite R., *İran Tarihi*, s. 66-67; Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s. 36.

¹¹³ Naskali, "İran", s. 394.

¹¹⁴ Garthwaite R., *İran Tarihi*, s. 80; Esko Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 174; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 34-35.

Sâsânî hükümdarlarından I. Hüsrev (Kisrâ)¹¹⁵ (531-579) önemli ticaret yollarını ele geçirdi. Diğer taraftan batıda Bizans, doğuda Akhun ve Göktürklerle mücadele etti¹¹⁶. Hüsrev'in iktidarının kırkinci yılında Hz. Muhammed (sav) dünyaya geldi¹¹⁷. 48 yıl iktidarda kaldıktan sonra 579 yılında öldü ve kendisinden sonra II. Hüsrev¹¹⁸ tahta çıktı (590-628). İlk iş olarak devlet içerisinde çıkan iç isyanları bastıran Hüsrev, Fars'ta tekrar birliği sağladı (601). Bunun dışında II. Hüsrev, Arabistan'da kendisine bağlı Lahmî Kabilesi'yle sorunlar yaşadı¹¹⁹. Bu sorunlar daha sonra Arap kabileleriyle Sâsânîler arasında yaşanacak olan Zûkâr¹²⁰ Savaşı'na sebep oldu¹²¹.

Hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen II. Hüsrev Bizans'ta çıkan karışıklıktan faydalanarak Antakya, Şam, Kudüs, Mısır ve Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdi. Sâsânî ordusu Anadolu'nun geri kalan topraklarını da işgal ederek Khalkedon'a (Kadıköy) kadar ilerledi. Böylece Hüsrev, devletin sınırlarını Ahemeneşlerin hâkim olduğu sınırlara ulaştırdı. Daha fazla ilerlemek düşüncesinde olan Sâsânîler, Avarlar ile ittifak kurup İstanbul'u ele geçirmek için saldırıya geçtiler. Fakat Bizanslılar şehri başarılı bir şekilde savunarak bu girişimi boşa çıkardılar (626). Akabinde Bizans İmparatoru kaybettiği toprakları geri almaya başladı. Sâsânîlerdeki bu ani düşüş, saltanat değişikliğiyle sonuçlandı. Hüsrev 628 yılında oğlu Şîreveyh tarafından öldürüldü. Sonra da Şîreveyh, II Kubâd lakabıyla Sâsânî tahtına oturdu¹²². Akabinde tahtını sağlama almak isteyen Şîreveyh, kardeş ve yeğenlerinden oluşan on beş kişiyi öldürttü¹²³.

Hükümdarlığını güven altına alan Şîreveyh, Bizanslılarla anlaşma yaparak daha önce zapt edilen Mısır, Filistin ve Suriye topraklarını onlara terk etti. Sâsânîler, Bizans'tan yedikleri

¹¹⁵ Kisrâ, Sâsânî kral isimlerinden Hüsrev'in Süryanicede aldığı Kesrô şeklinde Arapçalaştırılmış ve Sâsânî hükümdarı manasında cins ismi/ unvan olarak kullanılmıştır. Casim Avcı, "Kisrâ", *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 71.

¹¹⁶ Garthwaite R. *İran Tarihi*, s. 98-100; Naskali, "Sâsânîler", s. 175.

¹¹⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, II, s. 567; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 128.

¹¹⁸ II. Hüsrev otuz sekiz yıllık bir dönemin hükümdarıdır. Saltanatının son yılında Hz. Peygamber'den İslâm'a davet mektubu aldı. İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 111.

¹¹⁹ Garthwaite R. *İran Tarihi*, s. 100-101; Naskali, "Sâsânîler", s. 175.

¹²⁰ Zûkâr, Kûfe ile Vâsıt arasında bir yerdir. Kûfe'ye daha yakındır. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 244.

¹²¹ II. Hüsrev 602 yılında Hîre kralı Numân Münzir Lahmî'yi öldürmesiyle Lahmî Araplarının Hîre bölgesindeki egemenliği ortadan kaldırılınca idare Sâsânî komutanı İyâs b. Kabîsa bırakılmıştır. Hüsrev beni Şeybân'ın mensup olduğu Bekir b. Vâil kabilesini yok etmek için harekete geçmiş, Sâsânî ordusu Hîre yakınlarında bulunan Zûkâr denilen yerde Şeybânîleri de içine alan Bekir b. Vâil kabilesiyle savaşa girdi. Fakat Arap güçleri Sâsânîleri mağlup etti. Bu tarihsel olayın 604-611 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir. Bekir b. Vâil bu başarıdan sonra cesaretlenerek uygun bulduğu her fırsatta İran sınırlarına saldırmaya başlamıştır. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 152; Mahmut Kelpetin, "Zûkâr Savaşı", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 506; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 72.

¹²² Garthwaite R. *İran Tarihi*, s. 102; Naskali, "Sâsânîler", s. 175; Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 153-155.

¹²³ Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 159; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s.169-170.

bu ağır darbe karşısında bir daha toparlanamadılar¹²⁴. Sonraki on beş yıl boyunca tam dokuz hükümdar ve bunların arasında iki kraliçe tahta çıktı. Sonunda II. Hüsrev'in torunu III. Yezdicerd¹²⁵ 633-651 yıllarında tahta çıkarıldı¹²⁶.

---

¹²⁴ Garthwaite R. *İran Tarihi*, s. 102; Naskali, “Sâsânîler”, s. 175.

¹²⁵ Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kîsrâ Pervîz b. Hürmüz b. Enûşîrvân b. Kubâz b. Fîrûz b. Yezdicerd b. Behram Gür b. Yezdicerd el-esim b. Sâbûr (Şâpûr) el-Esğar b. Sâbûr (Şâpûr) el-Ekber Zü'l-ektâf b. Hürmüz b. Nersî b. Behrâm b. Behrâm b. Behrâm b. Hürmüz b. Sâbûr (Şâpûr) b. Erdeşîr b. Bâbek, 20 yıl hüküm sürmüştür. Yezdicerd Horasan'ın Merv şehrinde Hz. Osman'ın halifeliği döneminde 32/652 yılında öldürülmüştür. Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf/Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, (çev. Mithat Eser), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 119.

¹²⁶ Garthwaite R., *İran Tarihi*, s. 102-103.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM DEVLETİ- SÂSÂNÎ İLİŞKİLERİ VE İSLÂMİYET'İN FARS BÖLGESİNE YAYILIŞI

1.1. Hz. Muhammed (sav) Dönemi'nde İslâmiyet'in Yayılışı

Hz. Muhammed (sav) İslâm Dini'ni tebliğ etmeye başlamasının ardından başta Mekkeli müşrikler olmak üzere birçok kesimin ciddi muhalefetiyle karşılaştı. İlk olarak sosyal ve dini boykot halinde ortaya çıkan muhalefet zamanla sözlü ve bedeni müdahalelere dönüştü. Fakat Hz. Peygamber yılmadan tebliğ görevini yerine getirmeye devam etti. Mekke'de istediği sonucu alamayınca da yakın yerleşkelerden Tâif'e bir yolculuk yaptı. Burada da umduğu desteği bulamadığı gibi hakaret ve fiili saldırılara maruz kalarak geri dönmek zorunda kaldı¹²⁷. Hz. Peygamber Mekke'ye döndükten sonra da müşriklerin saldırganlıkları artarak devam etti. Zor şartlar altında İslâm'ı Mekkeliler arasında yayması ve Müslümanların güvenliği pek mümkün görünmüyordu. Bu sırada Hz. Peygamber, tebliğini Mekke'ye gelen yabancılar üzerinde yoğunlaştırarak, Medinelilerle Akabe mevkiinde görüşmelere başladı. Hz. Peygamber'in görüşmelerinin ilki 621 ikincisi ise 622 yılında gerçekleşti. İkinci Akabe görüşmesinde İslâm'a bağlı kalacaklarına söz veren Medineli Müslümanlar, Hz. Muhammed'i (sav) ve ashabını Medine'ye davet ettiler. Böylelikle Hz. Muhammed (sav) küçük gruplar halinde Müslümanları Mekke'den gönderdi ve kendisi de Hz. Ebû Bekir ile 24 Eylül 622'de Medine'ye hicret etti¹²⁸. Akabinde Medine'de İslâm devletinin temellerini atan Hz. Muhammed (sav) Kureyşlilerle Hudeybiye Antlaşması'nı imzaladı (628). Antlaşma sonrasında Hz. Peygamber, komşu ülkelerin devlet başkanlarına ve kabile reislerine dine davet mektupları yazdırdı. Bu mektupları Arap kabile reisleri ile birlikte Bizans, Habeşistan, Mısır ve İran idarecilerine elçiler vasıtasıyla gönderdi¹²⁹.

¹²⁷ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi, (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, s. 131; Mehmet Ali Kapar, *Diplomat Sahabiler*, Palet Yayınları, Konya 2020, s. 16; Cahit Kara, "Heyetler Yılı (Senetü'l-Vüfûd): Tarihsel Arka Plan Üzerine Bir İnceleme", *İSTEM*, Sayı: 23, Bolu 2014, s. 108; Adnan Demircan, "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hicreti", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:1, İstanbul 2017, s. 2.

¹²⁸ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 138-139; Ahmet Önkol, "Akabe Biatları", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s. 211; Kara, "Heyetler Yılı (Senetü'l-Vüfûd)", s. 108-109; Demircan, "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hicreti", s. 3-6.

¹²⁹ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 177-178; Kapar, *Diplomat Sahabiler*, s. 18; İsmail Hakkı Göksoy, "Hz. Peygamber'in Hükümdarlara Gönderdiği Davet Mektupları ve Önemi", *II. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, S.D.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:7, Isparta 1999, s. 119; Sönmez, *Dâvet Mektupları*, s. 61.

1.1.1. Hz. Muhammed'in Fars Hükümdarı II. Hüsrev'e Davet Mektubu

Hz. Peygamber, Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev Perviz'e (Kisrâ) yazdığı mektubu onları daha önce ziyaret etmiş olan Abdullah İbn Huzâfet'es-Sehmî¹³⁰ ile gönderdi¹³¹. Hz. Peygamber Kisrâ'ya gönderilecek mektubun öncelikle Bahreyn Valisi'ne onun vasıtasıyla da Kisrâ'ya ulaştırılmasını uygun gördü¹³².

Mektubun içeriği:

“Bismillahirrahmanirrahim

*Allah Rasûlü Muhammed'den Sâsânîlerin büyüğü Kisrâ'ya: Selam, hakikat yolunu izleyip Allah'a ve Rasûlüne iman edenlerin ve Allah'tan başka ilah olmadığına onun bir ve ortaksız olduğuna ve Muhammed'in onun kulu ve Rasûlü olduğuna şehadet edenlerin üzerine olsun! Seni İslâm'ı kabule çağırıyorum. Zira ben, Allah'ın, canlı olan herkesi uyarmak ve ilahi kelamın kâfirlere karşı hükmünü tamamlaması için tüm insanlara gönderdiği elçisiyim. İmdi İslâm'a teslim ol ve kurtuluşa er. Ama eğer reddedersen, o zaman Mecusilerin günahları da senin üzerine olacaktır”*¹³³.

Abdullah b. Huzâfe, kendisine söylendiği gibi verilen emri yerine getirdi. Saraya vardığında Kisrâ, devletin ileri gelenleri ile toplantı halindeydi. Kendisine müsaade verildikten sonra mektubu bizzat Kisrâ'ya teslim etti. Bunun üzerine Kisrâ, Hîreli Arap lisanına vâkıf bir kâtibini çağırarak mektubu kendisine okumasını istedi¹³⁴. Kâtip, *“Muhammed Rasûlullah'dan Sâsânî Kralı Kisrâ'ya”* diye başlayan mektubu okumaya başladı. Kisrâ, mektubun Rasûlullah'ın ismiyle başlamasına son derece sinirlenip, bağırmış ve henüz içinde ne olduğunu bile öğrenmeden yırtmıştır. *“O benim hükümranlılığımın altındadır. O ne kişidir ki bana bunun gibi mektup gönderiyor”* dedi. Kisrâ, Abdullah b. Huzâfe'nin dışarı çıkarılmasını emretti. Elçi, Kisrâ'nın sarayından ayrıldıktan sonra hiç vakit kaybetmeden Medine'ye doğru yola çıktı¹³⁵. Kısa süre sonra devlet erkânı Kisrâ ile konuşarak tepkisinin sert olduğunu, bunun doğru

¹³⁰ Huzâfe; Kureyş kabilesinin Sehm koluna mensuptur. Vahiy dönemlerde Müslüman olarak Habeşistan'a hicret etmiştir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra da Medine'ye hicret etti. Bedir savaşına katılıp katılmadığı ihtilâfıdır. Fakat sonraki savaşların hepsine katıldı. Hz. Ömer devrinde Suriye'nin fethinde görev aldı. Hz. Osman zamanında Mısır'da vefat etmiştir. Kapar, *Diplomat Sahabiler*, s. 25.

¹³¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), Yeni Şafak Yayınevi, Ankara 2003, s. 357.

¹³² Sönmez, *Dâvet Mektupları*, s. 114; Kapar, *Diplomat Sahabiler*, s. 26.

¹³³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 228; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 357; Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (çev. Mehmet Yazgan), Beyan Yayınları, İstanbul 2019, s. 144-145.

¹³⁴ Kapar, *Diplomat Sahabiler*, s. 27.

¹³⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 229; Sönmez, *Dâvet Mektupları*, s. 117; Göksoy, “Davet Mektupları ve Önemi”, s. 127.

olmadığını söylediler ve onu sakinleştirmeye çalıştılar. Öfkesi dinen Kısra, elçinin geri çağrılmasını emretti. Fakat adamları Hire'ye kadar aradılsa da Abdullah b. Huzâfe'yi bulamadılar. Diğer taraftan Medine'ye varan Abdullah b. Huzâfe durumu Hz. Peygamber'e bildirdi. Rasûlullah, Kısra'nın tavrını öğrenince hayli üzüldü ve: *"O benim mektubumu parçaladı, Allah da onun mülk ve saltanatını parçalasın!"* dedi¹³⁶.

Öfkesine hâkim olamayan Kısra, Yemen Valisi Bâzan'a bir mektup yazarak şöyle dedi: Hz. Muhammed'den (sav) bahisle, Hicaz'da Peygamber olduğunu iddia eden bir adamın ortaya çıktığını, kendisine de kendi ismi ile başlayan bir mektup yazdığını bildirerek, onu derhal tutuklamasını emretti. Bunun üzerine Bâzan, iki kişiyi Medine'ye elçi olarak gönderdi. Hz. Peygamber, huzuruna çıkan elçilere kendisine bildirilen vahiy ile Kısra'nın kendi oğlu tarafından öldürüldüğünü bildirdi. Ayrıca Hz. Peygamber Bâzan'a elçiler vasıtasıyla haber göndererek Müslüman olması halinde Yemen'i kendisine bırakacağını, yani vali olarak atacağını ilettiler. Elçiler Hz. Peygamber'den aldıkları haberle Bâzan'ın yanına dönerek olan biteni ona anlattılar. Vali haberi alınca durumun aydınlığa kavuşması için beklemiş ve nihayet Sâsânî Hükümdarı Şireveyh Yemen Valisi'ne: *"Ben, Kısra'yı filan vakitte öldürdüm! Yerin şah oldum. Şimdi mektubum gelip ve eline geçince bana biat ediniz! Yemen halkı da biat etsinler. Hicaz da bulunan kişi için babam sana mektup göndermiş ve onu öldür! demişti. Sakın ona dokunmayasın"*. Mucizevi haber karşısında Bâzan, Müslüman oldu. Halkı da ona uyarak İslâmiyet'i kabul etmeye başladı. Böylelikle Bâzan, Hüsrev'in mülkünde İslâm'ı kabul eden ilk eyalet valisi oldu¹³⁷.

Görüldüğü üzere Fars bölgesiyle ilk temaslar Hz. Peygamber döneminde gönderilen mektup ve elçi vasıtasıyla başlamıştır. Bu dönemde Medine'de devletleşmeye başlayan İslâm, henüz yeterince gelişmediğinden Kısra tarafından küçümsenmiş ve ilk diplomatik ilişkiler dostane gelişmemiştir. Bununla birlikte Yemen Valisi Bâzan'ın İslâmlaşması ile birlikte İslamiyet Arap Yarımadası'nın güneyine yayılma fırsatı bulmuştur.

1.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi'nde Fars Bölgesinde Yapılan Fetihler

Hz. Peygamber'in Sâsânîler'i İslâm'a daveti ile başlayan diplomatik ilişkiler Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde fetih mücadelesiyle yeni bir döneme girdi. İslâm Devleti'nin Sâsânîler'e yönelik ilk fetih hareketleri onların Sevâd adını verdikleri Hire Krallığı'nın da

¹³⁶ Sönmez, *Davet Mektupları*, s. 117-118; Kapar, *Diplomat Sahabiler*, s. 28-29.

¹³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 199-200; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 230-231; Sönmez, *Davet Mektupları*, s. 119-120; Göksoy, "Davet Mektupları ve Önemi", s. 127-128; Kapar, *Diplomat Sahabiler*, s. 29; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s.156.

kurulmuş olduğu Fırat Nehri ile Arap çölleri arasında kalan sahada yaşanmaya başladı¹³⁸. Bu sahada Sâsânîler ile Araplar birbirleriyle mücadele halinde olduklarından Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî Sâsânîler'e bağlı merzûbân ve dihkânların¹³⁹ baskıları karşısında Medâin'e giderek Sâsânî İmparatoru'na şikâyetle bulundu. Fakat bundan bir netice alamadı. Bunun üzerine Bekir b. Vâil liderliğinde Übülle ile Hîre arasında Sâsânîler'e karşı direnişe geçti. Özellikle Hîre bölgesinden Sâsânî topraklarının iç kesimlerine akınlar düzenleyerek onlara büyük sıkıntılar yaşattı. Akabinde Medine'ye gelen Müsennâ b. Hârise, Halife Hz. Ebû Bekir'den kendisini kabilesine reis olarak atamasını ve Sâsânîlerle savaşmak için görevlendirilmesini istedi. Durumu değerlendiren Hz. Ebû Bekir onun teklifini kabul etti ve kendisine bir de ahidnâme verdi. Böylece Irak'a geri dönen Müsennâ, Sâsânîler üzerine harekete geçti. Kendisi Kûfe üzerinden, amcasının oğlu Süveyd b. Kutbe de Basra üzerinden Sâsânîler'e karşı gaza düzenlemeye başladılar. Fakat mücadele sonucunda beklenenin aksine Sâsânîler Müsennâ'ya üstünlük sağladı. Durumdan haberdar olan Halife Ebû Bekir, Yemâme'de bulunan Hâlid b. Velîd'i Müsennâ'ya destek için Irak'a gönderdi (633). Ayrıca halife, Müsennâ'ya yazdığı mektupta Hâlid'i yardımcı kuvvet olarak gönderdiğini, bölgeye geldiği zaman onunla birleşerek itaat etmesini emretti¹⁴⁰.

Hâlid b. Velîd Yemâme'den ayrıldıktan sonra Basra yakınlarındaki Nibâc'a geldi. Buradan Müsennâ'ya mektup yazarak kendisiyle birleşmesi gerektiğini ve bu konuda halifenin talimatı olduğunu bildirdi. Onun çağrısı üzerine Müsennâ, Hâlid'in yanına gitti ve ona katıldı. Ayrıca Hâlid, bölgedeki diğer komutanlara Übülle'ye katılmalarını emreden bir mektup yazdı. Hâlid b. Velîd, Irak sınırını geçtikten sonra kendisine katılan Müsennâ b. Hârise ve diğer komutanları üç gruba ayırarak, düşmanla savaşmak için Basra yakınlarındaki Hafır mevkiinde buluşacaklarını ilettiler. Burası İranlıların askeri anlamda güçlü, stratejik açıdan da zayıf bölgesiydi. Hafır'ın komutanı ise Hürmüz idi. Sâsânî Komutanı Hürmüz'ün kendisinden önce Hafır'e vardığını öğrenen Hâlid b. Velîd yön değiştirerek Basra Körfezi'nin batısındaki Kâzîm'e geldi ve ordusunu burada savaş düzenine soktu. Böylece başlayan savaşta başta Hürmüz olmak üzere çok sayıda Sâsânî askeri öldürüldü. Sâsânîlerin birbirlerine zincirlerle bağlanması nedeniyle bu olaya "Zatû's-Selâsil" adı verildi. Galibiyet sonrasında Hâlid,

¹³⁸ Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s. 143.

¹³⁹ Dihkan; Köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelir. Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 289.

¹⁴⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 275; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 171; İsrâfil Balcı, "İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Hârise ve Siyasi Faaliyetleri", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı:19, 2004, s. 183-184; İsrâfil Balcı, "Müsennâ b. Hârise", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 89; Mahmut Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 14/43, 2010, s. 268-269; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, s. 159.

Hürmüz'ün üzerindeki değerli eşyalarla birlikte ele geçirilen ganimetleri Medine'de bulunan Hz. Ebû Bekir'e göndererek onu gelişmelerden haberdar etti¹⁴¹.

Galibiyet sonrasında gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Hâlid b. Velîd, kaçan Sâsânîler'i takip için Müsennâ b. Hârîse'yi görevlendirdi. Bunun üzerine Müsennâ, Übülle, Hureybe, Nehrûlmürre gibi yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek buraları teslim aldı. Hâlid tarafından Übülle'ye gönderilen Mâ'kil b. Mukarrin de bölgeyi kolayca fethetti¹⁴². Alınan başarılar sonrasında Hâlid b. Velîd kumandasındaki Müslümanların yeni hedefi Irak'ın önemli merkezlerinden bir olan Hîre oldu. Müslüman askerler, Hîre'ye varmadan önce Mezar, Velece, Nehrûlmürre, Ülleys ve Emğîşiyâ gibi merkezlerini kısmen savaşıla, kısmen anlaşma yoluyla fethettiler¹⁴³. Hâlid b. Velîd kumandasındaki birlikler Hîre'ye geldiğinde halk yüksek surla çevrili kalelere sığındı. Bunun üzerine Hâlid, kaleyi muhasara altına aldı. Sonra da kaledakilere haber gönderip şehrin ileri gelenleri ile görüşmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Abdulmesih isimli bir din adamı ve Sâsânîler'in Hîre Valisi İyâs b. Kabîsa kaleden çıkarak Müslümanların karargâhına geldiler. Hâlid b. Velîd, huzuruna çıkan şehrin ileri gelenleri ile görüştü. Onlardan İslâmiyet'i seçmek, cizye vermek ve savaşmak şeklindeki tekliflerden birini tercih etmelerini istedi. Hîre ileri gelenleri Müslüman olmayacaklarını, ancak dinlerinde kalıp cizye vermeyi kabul ettiklerini bildirdiler. Akabinde de Hâlid, Hîre halkı ile yıllık 190 bin dirhem cizye ödemek şartıyla anlaştı¹⁴⁴. Ancak bu anlaşma çok uzun sürmedi. İki kez isyan eden Hîre ve Sevâd halkı başarılı olamayınca son kez Sa'd b. Vakkâs'a teslim olduklarında cizye miktarı 400 bin dirheme çıkarıldı. Hîre'nin teslim olması bölgenin diğer dihanlarını endişeye sevk etti. Akabinde de Hâlid'in yanına gelerek anlaşma yaptılar. Netice itibariyle Sevâd bölgesinde toplam 2 milyon dirhemlik cizye anlaşmaları imzalandı¹⁴⁵. Hîre ve çevresinin Müslümanlar tarafından fethi, Arap-Sâsânî mücadelesinin ilk aşaması olarak kabul edildi ve bunun sonucunda Müslümanlar hâkimiyetlerini Fırat kıyılarına kadar genişletti¹⁴⁶.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 354-355; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 47; Balcı, "Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri", s. 185; Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", s. 271-272; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 73.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 356; Balcı, "Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri", s. 186; Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", s. 273; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s.170.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 357-358; Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", s. 275-276; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 74.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 359-360; Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", s. 277-278; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 74; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s.172-174.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 361; Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/9 Ankara 2015, s. 407.

¹⁴⁶ Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", s. 407.

Bölgede etkinliği artan Hâlid b. Velîd Fars idarecilerine onları İslâm'a ya da cizye ödemeye davet eden bir mektup yazdı. Fakat Kisrâ ailesi henüz yeni bir hükümdar seçmiş değildi. Farslılara Hâlid'in mektubu ulaşınca Kisrâ kadınları tahta çıkacak birini buluncaya kadar Ferrahzat b. Benzevân'ı iş başına getirdiler. Bu sırada Hâlid b. Velîd, Akra b. Hâbis öncülüğünde Sâsânîler'in önemli erzak deposu olan Enbâr'a¹⁴⁷ hareket etti. Hâlid'in gelişini haber alan şehir halkı savunma önlemleri almaya başladı. Diğer taraftan Enbâr'a gelen Hâlid, ordusunu savaş düzenine soktu ve şehri muhasara etmeye başladı. Kuşatma sırasında Hâlid, okçularına Sâsânî askerlerinin gözlerine nişan almalarını emretti. Akabinde başlayan başarılı ok atışlarıyla bin kişiyi gözlerinden vurdular. Bu nedenle de bu olaya "Zâtü'l-Uyûn" adı verildi. Enbâr halkının komutanı Şirzâd, gelişmeler karşısında daha fazla direnmeden teslim olmak için Müslümanlardan barış istemek zorunda kaldı. Hâlid de onlarla şehir güven içinde terk edebilecekleri bir anlaşma yaptı¹⁴⁸.

Enbâr'ın fethini tamamlayan Hâlid b. Velîd, bölgenin önemli ticari merkezi olan Aynü't-Temr'e hareket etti. Hâlid'in şehre yaklaştığını haber olan Sâsânîler savaş hazırlığına giriştiler. Savaşın başında bozguna uğrayan Aynü't-Temr halkı kalelerine çekilmek zorunda kaldı. Onları takip eden Hâlid, muhasaraya başladı. Çepeçevre sarılan şehir halkı çaresiz kalınca eman dileyip teslim olmak istediler. Fakat Hâlid bunu kabul etmedi. Savaşa katılanların bazılarını esir aldı; bazılarını da öldürdü. Kalede kalan kadın ve çocukları ise esir aldı. Akabinde savaşız teslim olan Aynü't-Temr halkıyla bir anlaşma yaptı. Böylece bir yıl gibi kısa sürede Basra Körfezi'nden Aynü't-Temr'e kadar Fırat Nehri havzası Müslümanların kontrolüne geçti¹⁴⁹.

Hâlid b. Velîd, halifenin emri ile Şam'a gidince Müsennâ b. Hârise Hîre'de kaldı. Bu sırada dağılmış vaziyette olan Sâsânîler, Sabur Soyu'ndan Şehriyâr b. Erdeşîr etrafında birleşerek toparlanmaya başladılar (13/634). Şehriyâr vakit kaybetmeden başlarında Hürmüz Cazeveyh'in bulunduğu 10 bin kişilik orduyu Müsennâ'nın üzerine sevk etti. Gelişmelerden haberdar olan Müsennâ da onu karşılamak üzere Hîre'den ayrıldı. Babil yakınlarında Hürmüz'ün askerleriyle karşılaşan Müsennâ, Sâsânî Ordusu'nu mağlup ederek Medâin yolunda onları takip etti. Burada Hz. Ebû Bekir'in hasta olduğu haberini alınca ordunun başına Beşîr b.

¹⁴⁷ Enbâr, Bağdat bölgesinde Fırat kıyısındadır. Enbâr ayrıca Belh yakınında Cürcan da bir köydür. Enbâr eski bir şehirdir. Irak'ın başlangıcıdır. Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 250.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 361-362; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 50; Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", s. 281-282; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 75.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 363; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 282; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 172; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 50-51; Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", s. 282-283; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 76; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 179.

el-Hasâsiyye'yi bırakıp Medine'ye geldi. Hz. Ebû Bekir'e ordunun durumunu anlattı ve takviye istedi. Bunları hasta yatağında dinleyen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'e vasiyette bulunarak Müsennâ'ya destek olmasını istedi¹⁵⁰.

1.3. Hz. Ömer Dönemi'nde Fars Bölgesinde Yapılan Fetihler

Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra halifelige seçilen Hz. Ömer ilk iş olarak halkı Irak ve İran'da devam eden fetihlere katılmaya çağırdı. Fakat duyulan endişe nedeniyle Müslümanlar, istenilen düzeyde destek vermediler. Müslümanların endişesi ise Sâsânîler'i güçlü, otoriter ve yenilmez olarak görmelerinden kaynaklanıyordu. Müslümanların isteksiz davranması üzerine söz alan Müsennâ b. Hârîse bir konuşma yaparak şunları söyledi: *“Ey insanlar! İranlıları gözünüzde büyütmeyin. Daha önce onlardan Sevâd bölgesinin önemli bölümünü ele geçirdik. Ordularını yenilgiye uğrattık. Allah'ın izniyle zafer bizimdir”*. Onun bu konuşmasından sonra sahabeden çağrıya ilk icabet eden Ebû Ubeyd es-Sekafî oldu. Hz. Ömer de gönderilecek ordunun başına onu komutan tayin etti¹⁵¹.

Ebû Ubeyd ve Müsennâ b. Harise Medine'den Hîre'ye doğru yola çıktıklarında, Sâsânî Hükümdarı Şehriyar ölmüş, Kisrâ'nın kızı Âzermîduht tahta çıkmıştı. Tahta çıkan Âzermîduht, Müslümanlara karşı hazırladığı ordunun başına Ferruhzâd'ın oğlu Rüstem'i komutan tayin etti. Komutayı eline alır almaz Âzermîduht'u devirmek için harekete geçen Rüstem, Medâin'e hâkim olunca yönetimin başına Hüsrev'in kızı Pûrân'ı geçirdi. O da bütün dihkanlara, Rüstem'i dinleyerek itaat etmelerini emretti. Pûrân ülkede istikrarı sağladıktan sonra Rüstem, dihkanlara Müslümanlara karşı isyan etmelerini emreden bir mektup yazdı. Ayrıca bir ordu teçhiz ederek komutanlığına Nersî ve Câbân'ı getirdi. İki kumandan Irak'a doğru iki ayrı yoldan ilerlediler. Bu arada Câbân, ordusuyla Nemârik'a ulaşarak karargâhını kurdu. Diğer taraftan Ebû Ubeyd komutasındaki İslâm ordusu da bölgeye intikal etti. Akabinde başlayan savaşta Müslümanlar Sâsânîleri bir kez daha hezimete uğratarak Câbân'ı da esir aldılar¹⁵².

Nemârik Savaşı'nda mağlup olan Sâsânî birlikleri kaçarak Kesker'de bulunan Nersî'nin kuvvetlerine katıldılar. Diğer taraftan Sâsânî askerlerini takip eden Ebû Ubeyd “es-Sakâtiyye”

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 380-381; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 66; Balcı, “Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri”, s. 187-188.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 396; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 412; Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet-Dâva-Çağ Yayınları, İstanbul 1975, s. 132; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 66-67; Balcı, “Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri”, s. 188-189.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 397-398; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 413-414; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 133-135; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 67; Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, s. 408.

denilen Kesker’de Sâsânîlere yetiştî. Böylece yeniden başlayan mücadeleler sonucunda Sâsânîler tekrar bozguna uğradı ve Nersî kaçmayı başardı. Öte yandan çok miktarda mal ve yiyecek de ganimet olarak Müslümanların eline geçti¹⁵³.

Rüstem, Müslümanlarla savaşmak üzere gönderdiği ordunun mağlup olduğunu öğrenince, yeni bir ordu hazırladı. Bu ordunun başına da Behmen unvanı verdiği Merdanşah’ı atadı. Behmen İranlıların kutsal saydığı “Direfşikâbiyan” sancağı altında 4 bin kişilik bir ordu ile Müslümanların bulunduğu Kuss en-Nâtîf denilen yere gelerek karargâhını kurdu. Gelişmeler üzerine nehrin diğer tarafında İslâm ordusu da savaş düzeni aldı. Sâsânî ordusu önceliği Ebû Ubeyd’e bıraktı. Selit b. Kays’ın aralarında bulunduğu İslâm komutanları Ebû Ubeyd’e nehrin gerisinde beklemeyi teklif etmelerine rağmen o, düşmana hücum etmeye karar verdi. Ardından Fırat Nehri’ni geçmek amacıyla kayıklardan kurulan geçici köprüler inşa ettiler. Bu köprülerin yardımıyla askerler düşman tarafına geçtiler. Nehrin karşısında bekleyen Sâsânî ordusu yanlarında getirdikleri fillerle Müslümanlar üzerine ani saldırı başlattılar. İslâm ordusu, fillerin saldırısı karşısında şaşkınlık yaşadı ve Müslüman askerler fillerden ürken atlarına hâkim olamadılar. Bunun üzerine Ebû Ubeyd, askerlerine filleri ortadan kaldırmasını emretti. Ancak istediği neticeyi elde edemedi ve şehit düştü. Kendisinden sonra yerine geçmesini vasiyet ettiği komutanların sırasıyla şehit düşmesi Müslüman ordusunun dağılmasına neden oldu. Köprü yıktırıldığı için de İslâm askerlerinin pek çoğu nehirde boğuldu. Sancağı devralan Müsennâ b. Hârîse, yaralı olmasına rağmen ordunun geri kalan kısmını kurtarabildi. İslâm tarihine “Köprü Savaşı” olarak geçen bu savaş, fetihler esnasında Müslümanların uğradığı en ağır mağlubiyetlerden bir olarak dikkat çekmektedir (13/634)¹⁵⁴.

İranlılar Müslümanların mağlubiyetinden istifade edemediler. Nitekim merkezleri Medâin taht kavgaları ile çalkalanmaktaydı. İç çekişme neticesinde Dihkanlar, Rüstem’e karşı ayaklanarak diğer komutan Firuzan’ı ona ortak yaptılar. Böylece iki gruba ayrıldılar. Diğer taraftan onların iç çekişmeleri Müslümanların yeniden toparlanmasına olanak verdi¹⁵⁵.

¹⁵³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, II, s. 399; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 414-415; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 135-136; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 67; Mahmut Kelpetin, “Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri”, *Hz. Ömer Sempozyumu*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (ed; Ali Aksu), Sivas 2018, s. 464.

¹⁵⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, II, s. 400-402; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 416-417; Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 287-288; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 103-104; Dineverî, *el-Ahbârü’t-Tivâl*, s. 173; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 136-139; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 68; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 114; Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti’nin Çöküşü”, s. 408; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 184.

¹⁵⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, II, s. 402; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 418; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 68; Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti’nin Çöküşü”, s. 408.

Hız. Ömer, Köprü yenilgisinin haberini alınca çok üzüldü. Vakit geçirmeden Müsennâ'ya destek kuvvet göndererek İslâm ordusunu güçlendirdi. Cerîr b. Abdullah el-Becîle başkanlığında Becîle Kabilesi'nin ikna edilmesiyle bu destek sağlandı. Aynı zamanda Müsennâ da bölgedeki Arap kabilelerine elçiler göndererek kendisine katılmaya davet etti. Davete icap eden Nemr Hristiyanlarından Enes b. Hilal büyük bir kalabalıkla geldi ve bunlar “*Bizler kendi kavmimizden olanların yanında savaşacağız*” diyerek Müslümanların yanında yer aldılar. Böylece daha da güçlenen İslâm ordusu Müsennâ idaresinde Kûfe'de Fırat'ın sularının toplandığı mevki olan Büveyh'te savaş düzeni aldı. Aynı anda Sâsânîler Mihrân el-Hemezânî komutasında 100 bin kişilik bir orduyu Müslümanların üzerine gönderdi. İki ordu Fırat Nehri kenarında karşı karşıya geldi. Sâsânî komutanı, Müsennâ'ya haber göndererek savaşmak için karşıya geçmelerini istedi. Daha önceden bunu Köprü Savaşı'nda tecrübe eden Müslümanlar teklifi reddetti. Bunun üzerine Sâsânîler, Fırat'ı geçerek Müslümanların bulunduğu bölgede savaş vaziyeti aldı. Akabinde mücadele başladı. Özellikle Müsennâ'nın Sâsânî ordusunun merkez kuvvetlerine yönelik etkili hücumları ve komutan Mihrân el-Hemezânî'nin öldürülmesi, düşman askerlerinde paniğe neden oldu. Akabinde ordu düzeni bozulan Sâsânîler, Müslümanların çemberinden sağ çıkmayı başaramadı. Böylece Müslümanlar, Sâsânîleri ağır bir hezimete uğrattıkları gibi Köprü Savaşı'nın da intikamını aldılar. Büveyh Savaşı, Araplarla Sâsânîler arasında gerçekleşen savaşların en şiddetlisi olarak kabul edilmiştir. Müsennâ b. Hârîse savaştan kaçmayı başaran Sâsânîleri takip ettirmek için birlikler gönderdi. Onun gönderdiği birlikler Sâsânî ordusuna kayıplar verdirdiği gibi çok sayıda ganimet de elde etti. Böylece Dicle ve Fırat havzasında Müslümanlara karşı koyabilecek önemli bir güç kalmadı¹⁵⁶.

Bu başarının ardından Müsennâ, Sûk Bağdat ve Hanâfis pazarlarına karşı taarruza geçti. Önüne geleni kılıçtan geçirip öldürdü. Sağ kalanlar canlarını kurtarmak için kaçınca para ve mal şeklinde büyük bir ganimet ele geçirdi¹⁵⁷. Bu haber başkentte yayılınca herkes birden: “*bir kadının idaresi, muhalefet ve bölünme başka nasıl bir netice verebilirdi?*” dediler. Netice itibarıyla de Pûrân tahtından indirilerek 16 yaşındaki Kısra ailesinin hayatta kalan yegâne erkek evladı olan III. Yazdicerd tahta oturtuldu. Ayrıca Sâsânî sarayında nüfuz mücadelesine girmiş olan Rüstem ile Fîrûzân isimli komutanlar birlikte hareket etmeye çağırıldılar. Sonunda her iki

¹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 403-406; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 419-420; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 289-290; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 174-175; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 144-147; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 68-69; Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, s. 409; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarih*, II, s. 115-116; Kelpetin, “Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri”, s. 465.

¹⁵⁷ Irak'ın kasabası ve Enbâr'a bağlıdır. Bu iki pazara son Ülleys ve son Enbâr seferi olarak adlandırılmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 407; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 421; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 148; Balcı, “Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri”, s. 191.

komutan teklife olumlu cevap vererek Yezdicerd'e destek verdiler. Bununla birlikte güçlü Merzübânlar da bu ittifaka katılacaklarını ilan ettiler. Böylece nispeten idarede birlik sağlandıktan sonra Yezdicerd, Hîre, Übülle ve Enbâr gibi sınır bölgelerine asker sevk etmeye başladı. Sâsânîlerdeki gelişmeleri yakından takip eden Müsennâ ise Hz. Ömer'e haber gönderip Sevâd halkının Sâsânîler ile birlik olup isyana kalkıştıklarını bildirdi. Kendisi de askerleriyle birlikte Zûkâr mevkiine hareket etti. Burada Hz. Ömer'den ona cevap geldi. Halife, Müsennâ'ya, “*düşmanın ikmal merkezlerinden uzaklaştırılmasını ve savaşı İran hududu boyunca sulak arazilere kaydırılmasını*” emretti. Müsennâ da bu talimata uyarak, askerleri Hal, Şîrâf ve Basra bölgelerine sevk etti. Ayrıca halife, Arap kabilelerinden destek almasını, hatta bu konuda gerekirse mecbur tutmasını ve bu şekilde hazırlıklarını sürdürmesini istedi¹⁵⁸.

Hz. Ömer valilere ve Müslüman kabilelere haber göndererek eli silah tutan herkesi İslâm ordusuna destek olmaya davet etti. Ayrıca Irak'a gitme konusunda Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Abdurrahman b. Avf gibi önemli sahabelerle istişare toplantısı yaptı. Bu toplantının sonucunda heyet, Hz. Ömer'in Medine'de kalmasını, ordu komutanlığına ise Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın getirilmesini uygun gördü. Daha sonra halife, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı Medine'ye çağırdı; ona ve orduya bazı tavsiyelerde bulunarak Irak'a doğru yola çıkmalarını emretti¹⁵⁹. Ordusuyla yola çıkan Sa'd, Şîrâf bölgesinde konakladı. Bu arada Müsennâ b. Hârîse daha önce aldığı yaradan kurtulamayarak vefat etti. Ancak vefat etmeden önce Sâsânîler hakkında hazırlamış olduğu raporda, bölgenin stratejik özelliklerini, şahsi tecrübelerini belirterek uygulanabilecek savaş stratejileri hakkında tavsiyelerde bulundu. Halifeden gelen emirle Sa'd, Şîrâf'dan ayrılarak Uzeyb denilen yerde konakladıktan sonra Atik ile Hendek arasında Kantara ve Kudeys'in bir mil aşağısında bulunan Kâdisiye'ye¹⁶⁰ vardı.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 409-410; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 421-422; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 148-149; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 70; Balcı, “Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri”, s. 191; Kelpetin, “Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri”, s. 465-466.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 412-413; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 291; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 180; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 149-151; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 71; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 116; Hayrettin Yücesoy, “Kâdisiye Savaşı”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 136.

¹⁶⁰ Kâdisiye, Hîre, Havernak, batı kırsalı/ bâdiye tarafındadır. Küçük bir belde olup Kûfe ile arasında hac yolunda 15 fersah mesafe vardır. “Kâdis halkı burada yerleştiği için Kâdisiye adı verilmiştir. Kâdis ise Merveruz'da bir köydür” denir. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 249; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 89.

Kaynaklarda İslâm ordusu için 30 bin¹⁶¹ diğer bir rivayette ise 7- 8 bin¹⁶² ile 9-10 bin arasında değişen rakamlar verildiği görülmektedir¹⁶³.

Sevâd halkının Yezdicerd'den yardım isteyerek Arapların Kâdisiye'de konakladıklarını çiftliklerini tahrip edip binek ve yiyeceklerini talan ettiklerini, eğer yardıma gecikecek olurlarsa ellerinde bulunan her şeyi vereceklerini bildirmeleri üzerine Yezdicerd, Rüstem'e haber gönderdi. Huzuruna gelince ona savaş için hazırlıklara başlamasını emretti. Rüstem, savaş konusunda acele edilmemesi gerektiğini savunsa da bu öneri, Yezdicerd tarafından kabul görmedi¹⁶⁴.

Sâsânîler başkomutanı Rüstem'e çok güveniyorlar ve onun liderliğinde savaşı kazanacaklarına inanıyorlardı. Fakat Rüstem aynı fikirde değildi. Çünkü o, bulundukları dönemin Arapların uğurlu zamanı olduğunu, pek yakında onların uğurlu zamanının geçeceğini ve savaşın o zaman yapılması gerektiğini savunuyordu¹⁶⁵. Sa'd b. Ebî Vakkâs, orduyu savaş düzenine sokarken, Hz. Ömer'in talimatı üzerine Nu'mân b. Mukarrin başkanlığındaki bir heyeti Yezdicerd'e gönderdi. Yezdicerd huzuruna çıkan heyete sordu? *"Buraya niçin geldiniz, bizimle savaşmanızın sebebi nedir?"* Nu'mân b. Mukarrin şöyle dedi: *Asıl amaçlarının İslâm dinini yaymak olduğu bu sebeple, ilk önce dinlerine girmeye davet ettiklerini, eğer bunu kabul etmezlerse cizye ödersiniz eğer cizyeyi de kabul etmeyecek olursanız, bu sefer de sizinle savaşırız"*. Bunun üzerine Yezdicerd elçilere alaycı bir şekilde karşılık verdi. Onlara elçilerin dokunulmazlığı olduğu için öldürmeyeceğini ifade etti. Ayrıca orduları ile Müslümanları Kâdisiye'ye gömeceğini söyleyerek tehdit etti¹⁶⁶. Rüstem, Yezdicerd'den gelen haberle harekete geçerek 40 bin kişilik öncü kuvvetlerin başında Calinûs'u göndererek, kendisi de arkasından 60 bin kişilik asker ile Medâin'den yola çıktı¹⁶⁷. Rüstem'in öncü birlikleri Hîre dolaylarında konakladı. Ardından Rüstem ve birlikleri Necef'te karargâh kurdular. İslâm

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 414-415; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 154; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 71-72; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 117; Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", s. 136; Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", s. 409.

¹⁶² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 110.

¹⁶³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 292.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 417; Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", s. 409.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 421; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 425; Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", s. 409.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 418-419; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 423-424; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 293-294; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 155-158; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 73; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 117; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 467.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 420; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 159.

ordusuyla aralarında Atik Vadisi vardı¹⁶⁸. Savaş başlamadan önce Sa'd elçilerini peş peşe Sâsânî komutanı Rüstem'e gönderdi. Fakat bu görüşmelerden herhangi bir netice alamayınca taraflar savaş düzenini almaya başladılar¹⁶⁹.

Sâsânî komutanı Rüstem, üç bölümden oluşan ordusunun merkezine yerleşirken sağ kanada Calinûs'u, sol kanada ise Fîrûzân'ı görevlendirdi. Ayrıca savaş için getirdiği 18 fili ordunun merkezine 3, sağ kanadına 8, sol kanadına 7 adet olmak üzere yerleştirdi¹⁷⁰. Müslümanların da düzene girmesiyle birlikte başlayan savaş dört gün sürdü (15/636). İlk güne *Ermâs Günü*, ikinci güne "*Ağvâs Günü*", üçüncü güne "*Imâs Günü*", dördüncü güne "*Herîr Gecesi veya Kâdisiye*" adı verildi¹⁷¹. Savaşın ilk günü Sâsânî fillerinden ürken atlar, Köprü Savaşı'nda olduğu gibi ordu düzeninin bozulmasına neden oldu. Fakat ikinci gün Şam tarafından Ka'kâ b. Amr komutasındaki birliğin katılmasıyla Müslümanlar, psikolojik üstünlük sağlayarak Sâsânîler'den pek çok kişiyi öldürdüler¹⁷². Üçüncü gün Şam tarafından Hâşim b. Utbe komutasında birlikler savaş meydanına geldi. Saldırıları gün boyu devam ettiği gibi geceyi de savaşıarak geçirdiler. Dördüncü günün sabahında İslâm ordusu, Sâsânî karargâhına girerek Rüstem'in bulunduğu yere kadar ilerledi ve onu öldürdü. Sâsânî komutanı Rüstem'in Hilâl b. Alkame tarafından öldürülmesiyle Sâsânî ordusu büyük bir hezimete uğratıldı¹⁷³. Böylece kazanılan Kâdisiye Savaşı, Sâsânîleri yıkılışa götürürken İslâm fetihlerinin de ivme kazanmasına katkı verdi¹⁷⁴.

Hiz. Ömer, fetihler sırasında Utbe b. Gazvân'a Müslümanlar için İran'la Arap toprakları arasında, Irak'ın sınırında, yeni bir şehir kurulmasını emretti¹⁷⁵. Basra'ya gelen Utbe b. Gazvân askerleri için burayı uygun gördü ve çalışmalara başladı (14/635). Netice itibarıyla de Celûla¹⁷⁶

¹⁶⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 75.

¹⁶⁹ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 181-182; Apak, *Ana Hatları ile İslâm Tarihi*, II, s. 118; Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", s. 136; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 186; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 468.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 430; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 167.

¹⁷¹ Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", s. 136.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 433-435; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 426-427; Apak, *Ana Hatları ile İslâm Tarihi*, II, s. 119; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 468.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 440-442; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 428-429; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 75-76; Apak, *Ana Hatları ile İslâm Tarihi*, II, s. 119-120; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 468.

¹⁷⁴ Kr. Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", s. 136.

¹⁷⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 120.

¹⁷⁶ Celûla, Bağdat Sevâdında küçük bir beldenin üzerinde köyler bulunan bir nehrin adıdır. Bağdat-Horasan yolu üzerindedir. Mustafa Fayda, "Celûla Savaşı", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 272; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 255; *Hudûdü'l Âlem*, s. 98.

ile Tikrît¹⁷⁷ şehirlerinden sonra¹⁷⁸ Basra ve Kûfe şehirleri ihdas edilerek bölgedeki İslâm varlığının medeni anlamda gelişmesinin önü açıldı (17/638)¹⁷⁹.

Sa'd b. Ebî Vakkâs Sâsânîler'e karşı Kâdisiye'de kazandıkları zaferden sonra Hz. Ömer'in talimatıyla Medâin'e doğru hareket etti (15/636). Öncelikle Burs, Babil ve Kûsâ'da Sâsânîleri mağlup ederek buraları ele geçirdi¹⁸⁰. Akabinde Sa'd b. Ebî Vakkâs Müslümanlarla birlikte Batı Medâin'de yer alan Sâbât bölgesine ardından da Behüresîr'e doğru ilerledi. İki aylık kuşatmadan sonra şehir savaşılmadan İslâm beldesi haline geldi¹⁸¹. Sa'd b. Ebî Vakkâs Behüresîr'de birkaç gün kaldıktan sonra yönetimin merkezi Doğu Medâin'e ulaşmak için hareket etti. Bunun için de Dicle'nin geçilmesi gerekiyordu. Fakat Sâsânîler gitmeden önce köprüleri yıktırdıklarından Medâin'e ulaşmak hayli zor oldu. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın etkili konuşmasından cesaret alan askerleri atlarını nehirden yüzdürerek karşı tarafa geçmeyi başardılar. Bu durumu hesaba katmayan Sâsânîler telaşa kapılarak hazine ve değerli eşyalarından alabildikleri kadarıyla Hulvân'a¹⁸² doğru kaçmaya başladılar. Kısra Yezdicerd ve saray erkânı daha önce Hulvân'a gitmiş, ordunun önemli bir kısmı da Medâin yakınındaki Nehrevân'a¹⁸³ çekilmişti¹⁸⁴. Böylece İslâm ordusu hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Medâin'deki Kısra'nın sarayına girdi. Akabinde hazinenin kalan kısmı ve şehirdeki ganimetler ele geçirildi. Ganimetin beşte biri Medine'ye gönderildi¹⁸⁵.

Medâin'i Müslümanlara teslim etmek mecburiyetinde kalan Sâsânî kuvvetleri Hulvân'a giden Yezdicerd'in emri ile Celûlâ'da toplandılar; şehrin etrafına hendek ve siperler kazıp dikenli demirlerle çevirerek savunma önlemleri aldılar. Ordunun başına da Kâdisiye'de öldürülmüş olan Rüstem'in kardeşi Hurrezâd getirildi. Diğer taraftan Hulvân'a yerleşen Yezdicerd ise silah ve asker göndererek destek sağladı. Sâsânîlerin hazırlıklarını öğrenen Sa'd b. Ebî Vakkâs gelişmeleri halifeye bildirdi. Halife ona yerinde kalmasını, Hâşim b. Utbe'yi 12

¹⁷⁷ Tikrît, Cezîre ve Irak arasındaki kasabada bulunan mamur ve nimeti olan bir şehirdir. *Hudûdü'l Âlem*, s. 99.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 446.

¹⁷⁹ Kr. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 77.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 464-465; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 184-185; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 469.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 467; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 186; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 469; Casim Avcı, "Medâin", *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 289.

¹⁸² Hulvân, Irak şehirlerinin doğudaki sonuncusudur. Buradan Cibâl bölgesine çıkılır. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 256.

¹⁸³ Nehrevân, Bağdat'tan 4 fersah uzaklıkta küçük bir şehirdir. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 253.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 469-471; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 299-300; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 187-188; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 187-189; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 77-78; Avcı, "Medâin", s. 289; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 469.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 474; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 190-191; Avcı, "Medâin", s. 289; Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 37.

bin kişilik ordu ile Celûlâ'ya göndermesini, öncü kuvvetlerin başına da Ka'kâ b. Amr'ı getirmesini emretti. İslâm orduları Celûlâ'ya gelerek muhasara altına aldı. Sâsânî askerleri Müslümanlara karşı uzun süre direndiler. Yezdicerd'in yeni yardımcı kuvvet göndermesi üzerine de dışarı çıkarak savaş düzeni aldılar. Böylece başlayan mücadelede Sâsânîler, hezimete uğradı ve birçoğu da hazırladıkları dikenli demirlerde can verdi (16/637).

Yenilgi üzerine Yezdicerd, Hulvân'da duramayarak Rey'e çekildi. Şehri koruması için de Hüsrev Şünûm'u vekil bıraktı. Sa'd ise kaçan Sâsânî askerlerini takip için Ka'kâ b. Amr'ı görevlendirdi. Sâsânîler önce Hânîkîn'e sonra da Kasr-ı Şirin'e sığındılar. Ka'kâ'nın gelişi üzerine Hüsrev Şünûm, onun karşısına çıktı. Fakat o da bozguna uğrayıp kaçmak zorunda kaldı. Böylece Hulvân da Müslümanlar tarafından fethedildi. Sonuç itibariyle Sevâd bölgesindeki kontrol tamamen Müslümanların eline geçti¹⁸⁶.

Hürmüzân, Kâdisiye yenilgisinden sonra İran'ın güneybatısında yer alan Hûzistan'ın merkezi Ahvaz'a döndü. Fars'ın önde gelen ailelerinden birine mensup olan Hürmüzân Ahvaz'ı ele geçirdikten sonra Meysan, Destmisân, Menâzır ve Nehr-i Tîrâ'da yaşayan Müslüman halka baskınlar düzenleyerek rahatsız etmeye başladı. Basra Emiri Utbe b. Gazvân'ın, Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan yardımcı kuvvet istemesi üzerine Kûfe'den Nuaym b. Mukarrin ve Nuaym b. Mesûd bölgeye gönderildi. Ayrıca Utbe b. Gazvân, Basra'dan Sülma b. el-Kayn ile Harmele b. Murayta'yı da yola çıkardı. Müslümanlar iki bölük halinde gelerek, Dülûs ile Nehr-i Tîrâ arasında karşılaştılar. İslâm ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğrayan Hürmüzân, Sûku'l-Ahvaz Köprüsü'nü geçerek Düceyl Nehri'ne çekildi. Müslümanlara karşı koyamayacağını anlayınca da barış teklifinde bulundu. Ancak kısa süre sonra anlaşmayı ihlal etti. Utbe b. Gazvân'ın durumu Hz. Ömer'e bildirip yardım istemesi üzerine Sa'd oğullarından Hurkûs b. Zühayr bölgeye gönderildi. Hürmüzân ve beraberindekiler Sûku'l-Ahvaz Köprüsü'nde Müslüman askerleri ile karşılaştılar. Yenilgiye uğrayan Hürmüzân, Râmahürmüz'e¹⁸⁷ doğru kaçtı. Bunun üzerine Hurkûs b. Zühayr ilerleyerek Sûku'l-Ahvaz'ı fethedip buraya yerleşti¹⁸⁸.

Fars bölgesi ilk defa 18/ 639 yılında İslâm orduları tarafından fethedilmeye başlandı. Bahreyn Valisi el-Alâ b. Hadramî, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a karşı rekabet hissi beslediğinden onu

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 476-477; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 441-442; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 301; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 189-191; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 192-195; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 115-116; Fayda, "Celûlâ Savaşı", s. 272; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 470.

¹⁸⁷ Râmahürmüz, Fars ile Hûzistan arasında bulunan bir şehirdir. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 425.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 496-498; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 449-452; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 82-83; Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 192; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 471-472.

geride bırakmak düşüncesindeydi. Sa'd'ın Kâdisiye Muhaberesi'ni kıskanan el-Hadramî halifeden izin almadan sefer hazırlıklarını tamamlayarak Fars'a deniz yolu ile girdi. Diğer taraftan Ahvaz'ın Müslümanların eline geçmesine öfkelenen Yezdicerd, İstahr sahillerine çıkan el-Hadramî komutasındaki orduyu kuşattı. Beklenmedik bir şekilde zor durumda kalan el-Hadramî Basra'ya doğru çekilmek zorunda kaldı. Maalesef Farşlılar çıkış yolunu kapatınca Müslümanlar olduğu yerde mevzilenmek zorunda kaldılar. Gelişmelerden haberdar olan halife, son derece öfkelenildi, Alâ b. Hadramî'ye ağır bir ceza vererek, onu Sa'd'ın emri altına verdi. Ayrıca Utbe b. Gazvân'a Basra'dan orduyu Fars bölgesine göndererek Müslümanları kurtarmasını emretti. Utbe, 12 bin kişilik ordunun başına geçip Fars'a doğru yola çıktı. Ciddi bir direnişle karşılaşmadan Âlâ b. Hadramî'ye ulaştı. Şehrek'in kumanda ettiği orduyla savaşçı Müslümanları muhasaradan kurtaran Utbe, Alâ b. Hadramî ve birliğinin Basra üzerinden geri dönmesini sağladı. Utbe b. Gazvân kısa bir süre sonra vefat edince, halife yerine Basra'ya Mugîre b. Şu'be'yi tayin etti¹⁸⁹.

Yezdicerd yenilgilerden sonra Sâsânî sahası toplumlarını Müslümanlara karşı kışkırtmaya başladı. Bunun üzerine Farşlılar ile Ahvaz halkı birbirine yardım etmek üzere anlaştılar. İslâm ordusunun sınır muhafız birlikleri, durumu Hz. Ömer'e bildirdiler. Bunun üzerine Hz. Ömer, Kûfe emiri Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan Nu'mân b. Mukarrin'i, Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den de Sehl b. Adîy komutasında bir birliği Ahvaz bölgesine göndermelerini istedi. Kûfe'den birlikleri ile yola çıkan Nu'mân b. Mukarrin, Hurkûs, Sülma ve Harmele'yi geride bırakarak Râmahürmüz'e doğru yürüdü. Burada Hürmüzân'ın askerleriyle karşılaştı. Mücadelede bozguna uğrayan Hürmüzân Tüster'e¹⁹⁰ kaçtı. Basra'dan gelen takviye kuvvetin Tüster'e varmasıyla birleşen iki ordu, şehri kuşattı. Uzun süren muhasara sonucunda şehir ele geçirildi. Başta Hürmüzân olmak üzere çok sayıda esir ve ganimet elde edildi. Ebû Sebre kalabalık bir heyeti Hürmüzân ile beraber Hz. Ömer'e gönderdi. Hürmüzân, halife ile görüşükten sonra Müslüman oldu ve Medine'de yaşamasına müsaade edildi¹⁹¹. Tüster'in

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 492-494; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 453-454; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 276-278; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 83.

¹⁹⁰ Tüster, Hûzistan'da Ahvaz kürelerinden birinin şehir merkezidir. Tüster çeşitli yerlerin ortasındadır. Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 260.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II, s. 499-502.

fethinden sonra ilerleyen İslâm birlikleri Sûs¹⁹² ve Cündîşâpûr'u¹⁹³ da İslâm Devleti sınırlarına dâhil ettiler¹⁹⁴.

1.3.1. Sâsânîlerin Yıkılışı

III. Yezdicerd, İsfahan, Fars, Hemedân, Rey, Belh, Nîşâbur, Kûmus, Azerbaycan ve Mah halklarına mektuplar göndererek onları Müslümanlara karşı savaşılmaya davet etti. Akabinde biat edenlerin katılımıyla Yezdicerd, 150 bin kişilik ordu hazırladı. Başına da Hürmüz'ün oğlu Fîrûzân'ı kumandan tayin ederek Nihâvend'e sevk etti¹⁹⁵. Sâsânîlerin hazırlıklarını Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan haber alan Hz. Ömer de derhal hazırlıklara başlayarak Kûfe ve Basralılardan oluşan birlikleri Nihâvend'e sevk etti. Ayrıca Mugîre b. Şu'be'nin bulunduğu birliği de Medine'den takviye olarak gönderdi. Ahvaz'dan Nihâvend'e asker sevk ederek de Tuhum ve İsfahan'dan gelebilecek yardımların Farslılara ulaşmasını engelledi. Böylece Nu'mân b. Mukarrin komutasında 30 bin kişilik İslâm ordusu Nihâvend'e vardı. Karargâhının kurulmasıyla savaş başladı, çarşamba ve perşembe günü çarpışmalar şiddetli bir şekilde devam etti. Cuma günü Sâsânîlerin hendeklere gizlenmeleri üzerine Müslümanlar başarı elde edemediler. Gelişmeler üzerine savaşın uzun bir zaman alacağını düşünen Müslümanlar endişeye kapıldılar¹⁹⁶.

Nu'mân b. Mukarrin komutanları toplayıp istişarede bulundu; yapılan görüşmelerde vurkaç taktığının uygulanmasına karar verildi. Akabinde yeni strateji bağlamında Müslüman askerler vurkaç taktığı uygulayarak Sâsânî ordusunun hendeklerin içerisinden çıkmasını sağladı. Böylece karşı karşıya gelen iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Komutan Nu'mân b. Mukarrin şehit düşünce sancağı Huzeyfe b. Yemân devrildi. Gün boyu süren çarpışmalar sonucunda Sâsânîler yenilgiye uğratıldı. Sağ kalan Sâsânî askerleri, komutanları Fîrûzân ile birlikte Hemedân'a doğru kaçmaya başladı. Bunun üzerine peşine düşen Nuaym b. Mukarrin ile Ka'kâ b. Amr, Hemedân önlerinde Fîrûzân'ı yakalayıp öldürdüler. Bunun üzerine az sayıdaki Sâsânî askerleri Hemedân'a sığındı. Sâsânîleri takip eden Ka'kâ b. Amr da şehre gelerek muhasaraya başladı. Muhasara neticesinde Sâsânî komutanı

¹⁹² Sûs, Hûzistan'da eski bir beldedir. Ayrıca Mağrip bölgesinin en uzağının adıdır. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 260; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 421.

¹⁹³ Cündîşâpûr, Hûzistan'ın şehridir. Sâbûr b. Fars tarafından kurulmuş kendisinden sonrada bu isimle anılmış bir vilayettir. Bir ucu da Cibâl'e dayanır. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 428; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 260.

¹⁹⁴ Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 260-261; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 118.

¹⁹⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 467; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 344; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 127; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 195-196; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 262.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 15-16; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 469-470; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 345-347; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 128; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 196-198; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 264-265; Kelpetin, "Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 473.

Hüsrev Şunûm, Müslümanlardan sulh talebinde bulundu. Akabinde de Hemedân İslâm toraklarına dâhil edildi (21/642)¹⁹⁷.

İslâm ordularının İran/Fars fetihlerinde ikinci büyük zaferi olan Nihâvend, İslâm Tarihi'nde "*fetihlerin fethi*" diye adlandırıldı. Akabinde ilerleyen İslâm orduları Dinâver, Saymara, Mâhan taraflarını da Huzeyfe b. Yemân komutasında birer birer fethetti¹⁹⁸.

Hiz. Ömer'in emri ile Nuaym b. Mukarrin Rey, Kûmis, Cürcan ve Taberistân'ı fethettikten sonra¹⁹⁹ Azerbaycan sahasına yöneldi. İlk olarak Simâk b. Hareşe el-Ensârî ve Utbe b. Ferkad, Azerbaycan'da bulunan Bükeyr b. Abdullah'a yardım etmek için gönderildi. Birleşik İslâm ordusu, Azerbaycan topraklarına girmesinin hemen ardından İsfendiyâr b. Ferruhzâd ile karşılaştı. Meydana gelen savaşta Farşlıları büyük bir bozguna uğratarak İsfendiyâr'ı esir aldı. Esir alınan İsfendiyâr, Bükeyr'e: "*beni yanında tut, barış yap ki Azerbaycan halkı da sana itaat etsin, aksi takdirde bölge halkı itaat etmez seninle savaşır*" dedi. Bükeyr, İsfendiyâr'ın sözünü tutarak, bir kale hariç bütün bölgeyi kendi hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra kaleye doğru hareket ederek orayı kuşattı. Yanında bulunan Simâk b. Hareşe el-Ensârî ile fethedilmeyen kendi tarafındaki kaleyi fethetti. Şehrin diğer tarafını da Utbe b. Ferkad fethederek Azerbaycan bölgesinin hâkimiyet altına alınmasını sağladılar²⁰⁰. Sonrasında da Hiz. Ömer, Utbe b. Ferkad'ı Azerbaycan'a vali tayin etti²⁰¹.

Hiz. Ömer, Sürâka b. Amr komutasındaki orduyu Bâbu'l-Ebvâb (derbend)²⁰² şehrine gönderdi. Sürâka'nın yanında Abdurrahman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd ve Bükeyr b. Abdullah gibi kişiler vardı. İslâm ordusu komutanı Abdurrahman b. Rebîa, Derbend'e vardığında bölgeyi Şehr-i Zad diye bir melik yönetiyordu. Abdurrahman ile Şehr-i Zad arasında karşılıklı görüşmeler yapıldı ve sonunda iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Anlaşmanın mahiyetini bir mektupla Hiz. Ömer'e bildiren Sürâka, halifeden olumlu cevap aldı. Yapılan görüşmeye göre;

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 17-19; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 473-475; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 266-268; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 85; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 124-125; Kelpetin, "Hiz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri", s. 473-474.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 21-22; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 130.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 29-30; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 486-488; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 274.

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 32; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 489-490; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 273; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 127.

²⁰¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 372.

²⁰² Bâbu'l-Ebvâb (Derbent), Hazar Denizi sahilinde yer alan bir şehirdir. Bâbu'l-Ebvâb yani buradaki şehre Demirkapı da denir. Çok eski bir şehirdir. Burada eski eser kalıntıları vardır. Eksiden Farşlarla Hazarlar arasında sınırdı denir. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 312; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 386.

bir yıl cizye alınmasından vazgeçildi ve ehli zimmî'nin²⁰³ malları ve canları garanti altına alındı. Böylece bölgenin hâkimiyeti Müslümanların eline geçti²⁰⁴.

Müslümanların Horasan seferleri devam ederken İslâm ordusunun önünden kaçan Yezdicerd sırasıyla Rey, İsfahan ve Kirman'a geçti. Buraların Müslümanların hâkimiyetine geçmesiyle de Merv'e yerleşerek kendisine büyük bir ateşgede tapınağı inşa ettirdi. Ayrıca Yezdicerd İslâm ordularının hâkimiyetlerine girmiş şehirlere mektuplar göndererek Müslümanlara karşı yeniden etrafında toplamaya çalıştı. Fars ve İsfahan sakinleri Yezdicerd'in etrafında toplandı²⁰⁵. Hz. Ömer, komutanları tarafından Yezdicerd ölmedikçe bu savaşın bitmeyeceğine ikna edilince, Yezdicerd nereye giderse Müslüman askerlerinin de oraya gitmesine izin verdi²⁰⁶. Bunun için Hz. Ömer Ahnef b. Kays'ı²⁰⁷ Horasan'a sevk etti.

Ahnef, Herat'ı fethettikten sonra Yezdicerd'in ikamet etmekte olduğu Merv eş-Şehcân'ın²⁰⁸ üzerine yürüdü. Yezdicerd Ahnef'in yaklaşmakta olduğunu öğrenince Merv er-Rûz'a²⁰⁹ geçip Türk hakanı ve Çin İmparatoru'ndan Müslümanlara karşı yardım istedi. Ahnef, Merv eş-Şehcân'a Harise b. en-Numân el Bahili'yi vekil bırakıp Yezdicerd'in bulunduğu Merv er-Rûz'a yöneldi. Ahnef'in geldiğini haberini alan Yezdicerd burdan da Belh'e kaçtı. Peşinden giden Ahnef, Yezdicerd ile karşılaştı ve aralarında büyük bir mücadele yaşandı. Mücadele sonrasında bozguna uğrayan Yezdicerd, Ceyhun Nehri'nin doğusuna çekilmek zorunda kaldı. Bölgedeki Türklerin yardımına başvuran Yezdicerd, savaşmak için tekrar harekete geçti. Bunun üzerine Müslümanlar da Merv er-Rûz'a Ahnef'in yanına geri döndüler. Böylece Merv elden çıktı²¹⁰.

²⁰³ Zimmî, İslâm ülkelerinde yaşayan gayri müslim tebaa için kullanılan bir terim. Mustafa Fayda, "Zimmi", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 428.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 33-34; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 490-492; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 275; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 87.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 39; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 496; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 129.

²⁰⁶ Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", s. 412.

²⁰⁷ El-Ahnef b. Kays, Asıl adı Sahr'dır. Doğuştan çarpık bacaklı olduğu için Ahnef lakabıyla meşhur olmuştur. Hz. Ömer devrinde İran fethine memur edilen orduya katıldı ve Basra şehrine yerleşti. 644-650 yıllarında Herat, Merv, Merv er-Rûz, Belh ve diğer bölgeleri fethetti. Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd'in son direnişini kırarak Toharistan'a kadar ilerledi ve bir müddet Horasanda valilik yaptı. Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 174.

²⁰⁸ Merv eş-Şehcân, Merv'e, Merv-i Şâhicân ya da Merv eş-Şehcân da denir. Eski bir şehirdir aynı zamanda bir başkent adıdır. Şehir dağlardan uzak bir düz ovadadır. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 374; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 308; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 224.

²⁰⁹ Merv er-Rûz, Horasan'ın içinde bulunan küçük şehirdir. Rûz Arapçada nehir anlamına gelir. Merv er-Rûz ile Merv eş-Şehcân arasında dört günlük mesafe vardır. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 356.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 39-40; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 87-88; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 283.

Yezdicerd, Türk Hakanından ve Türkistan'dan topladığı askerleriyle Merv er-Rûz'a doğru hareket etti. O sırada Ahnef, Basra ve Kûfelilerden oluşan 20 bin kişilik ordu ile savaş düzeni aldı. Hakanın askerleri iki ay boyunca Müslümanlarla savaştılar. Ahnef, Türk hakanının ikamet ettiği yere kadar sokularak üç Türk askerini öldürdü. Bunun üzerine hakan bölgeden ayrıldı. Onun ayrılışıyla endişeye kapılan Yezdicerd hazinesini almak için Merv'e geldi. Şehir halkı ne yapmayı düşünüyorsunuz? diye sorduğunda o da: "*Türk Hakanının yanına varıp Çin ülkesine gitmeyi arzu ediyorum*" dedi. Bunun üzerine halk Yezdicerd'i görevinden azledip elinden hazineyi alınca, o da Fergana'ya giderek Türk Hakanı'na sığındı. Yezdicerd gittikten sonra bölge halkı Ahnef'e gelerek barış talebinde bulundu ve hazineyi Müslümanlara teslim etti. Ahnef daha sonra halifeye Türk hakanıyla Yezdicerd'e karşı kazanmış olduğu zaferi müjdeledi. Hz. Ömer de Horasan'ın fethine sevinerek Ahnef'e yazdığı mektupta onu Horasan'a idareci kılarak Irak askerlerinin de Fars bölgesine gönderilmesini istedi²¹¹.

1.3.2. Fars Bölgesinin Fethi

Hz. Ömer Fars bölgesini kontrol altına alabilmek amacıyla Mücâşi b. Mes'ûd komutasındaki orduyu Tevvac'da (Tuc) toplanan Sâsânî birlikleri üzerine gönderdi. Mücâşi b. Mes'ûd, Sâbûr ve Erdeşîr Hurra topraklarından Tevvac üzerine yürüyerek onlar ile karşılaştı. Akabinde başlayan mücadelede Sâsânîler bozguna uğrayarak şehri Müslümanlara teslim ettiler. Akabinde şehre giren ordu mensupları Tevvac halkı ile cizye ödemek şartıyla anlaşma yaparak bölgeyi İslâm beldeleri arasına kattılar (23/643-644)²¹².

Hz. Ömer tarafından görevlendirilen Osman b. Ebi'l As es-Sekafî, Fars bölgesinin önemli bir şehri olan İstahr'a yöneldi. Cûr yerleşkesi yakınında yapılan savaşta Sâsânîler yenilgiye uğratılarak şehir ve çevresi fethedildi. Böylece Müslümanlar İstahr'a girince halk cizye vermek şartıyla zimmî statüsünde yaşamayı tercih etti. Diğer beldelerde olduğu gibi buradan da elde edilen ganimetler devlet hazinesine konulmak üzere Hz. Ömer'e gönderildi. Fetihlere devam eden Osman b. Ebi'l As, Kâzerûn ve Nevbendicân şehirlerini fethederken aynı zamanda Ebû Mûsâ el-Eş'arî de Fars'ın kalbi olan Şîraz ve Errecân yerleşkelerini fethetti. Akabinde Siniz de fethedilerek halkı cizye ödemeleri şartıyla yerlerinde bırakıldı. Diğer yandan

²¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 41-42; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 500-502; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 284-285.

²¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 45; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 503; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.120; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 130.

Osman b. Ebi'l As, Cenneban'ı fethedip Cehrem'e ilerlediği sırada Sâsânî kuvvetleriyle karşılaştı ve onları mağlup ettikten sonra Cehrem'i fethetti²¹³.

Fars bölgesinde faaliyette bulunan Sâriye b. Zünem ed-Düeli de Fesa ve Darabcerd'e doğru yola çıktı. Karargâhını düşmanlarına yakın kurarak onları muhasara etti. Bunun üzerine Sâsânîler her yerden yardım alarak asker topladılar, ayrıca Kürtlerin de onlara katılmasıyla ciddi bir güce ulaştılar. Savaş, Darabcerd Ovası'nda başladı. Müslümanların yakınında büyük bir dağ vardı. Sâsânîler tarafından kuşatılan Müslümanlar zor bir durumda kaldı. Hatta neredeyse bozguna uğrayacaklardı. Anlatılanlara göre o an Medine'de hutbeye çıkan Hz. Ömer durumdan haberdar oldu. Hz. Ömer'in: *Ya Sâriye!.. "el-cebel el-cebel"* sözleri duyuldu. O anda Sâriye ve Müslümanlar Hz. Ömer'in sesini işitip dağa çekildiler. Akabinde savaş vaziyetine yeniden geçen Müslümanlar, Sâsânîleri büyük bir bozguna uğratarak Fesa ve Darabcerd şehirlerini hâkimiyetleri altına aldılar²¹⁴.

Fars bölgesi fetihleri devam ederken Süheyl b. Amr, daha doğuya Kirman'a yöneldi. Arkasından Abdullah b. Abdullah b. Itban ona yetişerek ordusuna katıldı. Kirman halkının oluşturduğu büyük bir ordu ile savaştan İslâm ordusu düşmanı hezimete uğratarak zafer kazandı. Aynı yıl içerisinde Âsım b. Amr, Abdullah b. Umeyr'i Sîstan'ın fethi için görevlendirdi. Sîstan meliki askerleri ile birlikte İslâm ordusunun gelmesini bekledi. İslâm ordusunun gelişiyile savaş başladı. Hezimete uğrayan Sîstan Meliki, Zerenc²¹⁵ Kalesi'ne kaçmak zorunda kaldı. İslâm ordusu da Nâşiruz ve Şervaz beldelerini fethettikten sonra Zerenc'e gelerek muhasaraya başladı. Yüklü miktarda haraç alınması üzerine kuşatma kaldırıldı.

Kirman ve Sind sınırı arasında kalan aralığa "*Mekrân Beldeleri*" denir. Hakem b. Amr et-Tağlibi Mekrân bölgesini fethetmek için görevlendirildi. Hakem b. Amr askerleriyle birlikte Mekrân Nehri kenarında orduğahını kurdu. Mekrân hükümdarı, Müslümanlardan önce davranarak nehrin karşı tarafına geçti ve askerlerini savaş nizamına soktu. Fakat İslâm ordusu bu stratejik hamleye karşı başarılı bir şekilde savaşarak cevap verdi. Akabinde düşman yenilince Mekrân sahası da İslâm beldelerine dâhil edildi. Hakem b. Amr, Hz. Ömer'e zafer

²¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 46; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 137-138; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 446; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 118-119.

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 48; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 505-506; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 88.

²¹⁵ Zerenc, Sistan'da büyük bir şehirdir. Zerenc'e bazen Sistan denir. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 277.

müjdesini ve ganimetlerin beşte birini Suhar b. Abdi vasıtasıyla ulaştırdı²¹⁶. Böylece Fars bölgesi ile çevresi İslâm sahası haline geldi.

Gelişmeler akabinde Beyrut'ta Kürtler ve Farslılar güçlerini birleştirerek yeni bir ordu hazırladılar. Hz. Ömer, Basra sınırından Sind sınırına kadar olan yerleri Ebû Mûsâ Eş'arî'nin yönetimine vererek Sind, Umman ve Ahvaz'dan gelebilecek tehditlerine karşı önlem almasını emretti. Ahvaz, Kirman ve Beyrut'tan düşman ordusu toplandığını haber alan Ebû Mûsâ Muhacir b. Ziyâd ile kardeşi Râbî b. Ziyâd'ı önlem amacıyla Beyrut'a gönderdi. İki ordu Nehri Tîrâ ve Menâzir arasında karşılaştı ve savaş başladı. Mücadelede Muhacir b. Ziyâd şehit düştü. Bunun üzerine Ebu Mûsâ, Râbî b. Ziyâd'ı komutan tayin etti. Akabinde de alınan galibiyetle Beyrut İslâm sahasına dâhil oldu²¹⁷. Fetihler devam ederken Hz. Ömer Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe tarafından sabah namazı sırasında hançerlenerek saldırıya uğradı (Kasım 644). Bu saldırıdan üç gün sonra da vefat etti²¹⁸.

1.4. Hz. Osman Dönemi'nde Fars Bölgesi ve Çevre Yerleşkelerde Yapılan Fetihler

Hz. Ömer'in vefatından sonra Hz. Osman b. Affan halife olarak seçildi (24/644). Akabinde Hz. Osman, Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine Mugîre b. Şu'be'yi görevinden alarak yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı Kûfe Valiliği'ne atadı²¹⁹. Ancak Sa'd'ın buradaki görev süresi sadece bir yıl kadar devam etti. Nitekim Sa'd b. Ebî Vakkâs görev yaptığı sırada Kûfe'nin Beytül-mâl amiri Abdullah b. Mes'ûd'dan belli bir vadede ödenmek suretiyle bir miktar borç almıştı. Süre dolduğunda İbn Mes'ûd borcu tahsis etmek istedi. Fakat Sa'd ödemeyi yapamadığından mesele büyüdü. Durumun Hz. Osman'a ulaşması üzerine Sa'd b. Ebî Vakkâs Kûfe Valiliği'nden azledilerek yerine Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt tayin edildi²²⁰. Bölgede cereyan eden hadiselerden yararlanan Azerbaycan ve Armenia halkı daha önce yapılan anlaşmayı bozarak isyan ettiler. Bunun üzerine Velîd b. Ukbe, isyanı bastırmak ve yeniden hâkimiyeti tesis etmek üzere sefer tertip etti (25/645). Öncü kuvvetlerinin başına da Abdullah b. Şibl el-Ahmesî'yi atadı. İslâm orduları Mükân (Mugan), Beber, Teylesân yerleşkelerine gelerek buraları itaat altına almaya çalıştı. Diğer taraftan Velîd b. Ukbe Armenia üzerine de

²¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 49-51; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 507-509; Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 280-281.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 51-52; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 510-511.

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 56,58; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 519; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 132; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 167.

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 84; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 541; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 318; Âdem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s. 99.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 87-88; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 202; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s. 99.

Selmân b. Rebîa el-Bâhili komutasında 12 bin kişilik kuvvet gönderdi. Bölgeye gelen Selmân b. Rebîa Armenia'yı itaat altına aldığı gibi bolca ganimet ve esirle geri döndü²²¹.

Bu sıralarda Fars bölgesinde bulunan Ebû Mûsâ el-Eş'arî, İstahr'ı yeniden ele geçirmek için harekete geçti. Ebû Musa, İstahr önüne geldiğinde Farslı şehir idarecisi Mâhek sulh talebinde bulunarak anlaşma yaptı (28/648-649)²²². Böylece bölgede yeniden hâkimiyet tesis edildi. Diğer taraftan Hz. Osman, halkın şikâyeti üzerine kadroyu yeniden düzenleyerek, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra Valiliği'nden, Osman b. Ebi'l-Âs'ı da Fars Valiliği'nden azlederek buraları dayısının oğlu Abdullah b. Âmir b. Küreyz b. Rebîa b. Habib b. Abdi Şems'in²²³ idaresine verdi (29/649-650). Abdullah b. Âmir vali olduktan sonra İran fetihlerini tamamlamak için çalışmalara başladı. Bazen kendisinin idare ettiği ordusuyla, bazen de komutanları vasıtasıyla fetih hareketlerini yürüttü. Hz. Ömer döneminde itaat altına alınmış olan Farşlılar, valileri Ubeydullah b. Ma'mer'e karşı isyan ettiler. Vali ordusuyla isyancıları İstahr önlerinde karşıladı. Fakat meydana gelen savaşta Farşlılar üstün gelerek Ubeydullah b. Ma'mer'i şehit ettiler. Durumu öğrenen halife, Basra Valisi Abdullah b. Âmir'i Fars bölgesine gönderdi. Abdullah b. Âmir Basralılardan bir ordu meydana getirerek, isyancıların üzerine yürüdü. Ordunun sağ kanadına Ebû Berze el-Eslemi, sol kanadına Mâ'kil b. Yesâr komuta ediyordu. Akabinde başlayan savaşta birçok Farşlı isyancı öldürülerek, İstahr ve çevresi yeniden merkezi otoriteye bağlandı²²⁴.

Abdullah b. Âmir, İstahr'dan sonra Cûr'a gitti ve burayı kuşatma altına aldı. Bu sırada itaat altına alınmış olan İstahr halkı yeniden isyan etti. Abdullah b. Âmir geri dönüp şehri yeniden kontrol altına aldığı gibi yakınında bulunan Darabcerd'i de yeniden İslâm topraklarına

²²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 88; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 188; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s.100-101.

²²² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 447; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 120; Adnan Adıgüzel, "Hz. Osman Döneminde (24-35/ 644-656) Fetihler", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.11, S:3(25), 2019, s. 1178.

²²³ Abdullah b. Âmir, Hz. Peygamberin halası Beyza'nın oğludur. Yirmi beş yaşındayken Halife Osman tarafından Basra Valiliği'ne tayin edildi (29/650). Valiliği sırasında İran ve Horasan fetihlerini tamamladı. Hz. Osman evinde muhasara tutulduğu sırada (35/656) Abdullah'tan yardım istedi. O da Mücâşi b. Mes'ûd kumandasında bir askeri birliği yardıma gönderdi. Ancak yardım birliği Rebeze'ye varınca Halifenin şehit edildiğini öğrenen birlik geri döndü. Hz. Ali'nin halifelğine karşı çıkmak üzere hazırlıklara başlamış olan Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr ile görüşüp Şam yerine Basra'ya gitmeleri konusunda ikna etti. Oğlu Abdurrahman'la birlikte Cemel Vak'ası'na katıldı, savaşta oğlunu kaybetti, kendisi de yaralandı. Savaştan sonra Şam'a gidip Muâviye'ye iltihak etti. Abdullah, Muâviye tarafından Basra'ya tekrar vali olarak atanmış, ikinci valiliği sırasında Horasan ve Sistan'ı yeniden fethetti. Ancak Hâricîlere sert tutumundan dolayı Muâviye tarafından valilikten azledilmiştir. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 84.

²²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 105-107; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 139-140; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 120; Adıgüzel, "Hz. Osman Döneminde (24-35/ 644-656) Fetihler", s. 1177-1178; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s.107-108.

kattı. Akabinde bölgedeki irili ufaklı baş kaldırılara da son vererek Fars sahasında sağlam bir otorite oluşturmaya çalıştı.

Abdullah b. Âmir, durumu Hz. Osman'a bildirdi. Bunun üzerine halife emirler göndererek idari düzenlemeler yaptı. Fars bölgesine Herim İbn Hayyân el-Yeşkeri, Herim b. Hayyân el-Abdi, Hırreyt b. Râşid, Mincâb b. Râşid'in tayin edilmesini istedi. Akabinde Horasan bölgelerine Kays b. Hubeyr ve Kays es-Sülemî'yi Nîşâbur'a, Abdurrahman b. Semüre'yi Sîstan Valiliği'ne, Osman b. Sa'd'ı Fars Valiliği'ne ve İbn Kindir el-Kuşeyri'yi de Kirman Valiliği'ne atadı²²⁵.

1.4.1. Abdullah b. Âmir'in Horasan Fetihleri

Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslâm ordularından kaçarak Türk yurtlarına sığındı. Ancak Hz. Osman'ın hilafeti döneminde tekrar Fars bölgesine geldi. Abdullah b. Âmir'in Fars halkının ayaklanmalarını bastırıp, bu bölgeleri tekrar itaat altına alması üzerine Yezdicerd Kirman'dan Sîstan'a gitti. Ancak burada da tutunamayıp Horasan'a geçmek zorunda kaldı. Burada Merv'e yerleşen Yezdicerd'in öldürülmesiyle Sâsânî hânedanlığı sona erdi (31/651)²²⁶.

Fars bölgesinin fetihlerini tamamlayan Abdullah b. Âmir komutanlarının tavsiyesi üzerine fetihlere devam etme kararı aldı. Bunda Fars bölgesinin jeopolitiği de etkili oldu. Nitekim burası Kirman, Sîstân, Mekrân ve Horasan gibi bölge coğrafyalarının giriş kapısı mahiyetindeydi. Bahsettiğimiz sahalar daha önceki dönemlerde hâkimiyet altına alınmasına rağmen halife değişikliği sırasında otorite kaybından dolayı elden çıkmıştı. Bu nedenle harekete geçen Abdullah b. Âmir ilk olarak anlaşmayı bozan Kirman'a yöneldi. Komutanlarından Mücâşi b. Mes'ûd'u gönderdi. Kısa süre sonra da Kirman'ın önemli şehirlerinden biri olan

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 107-108; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 183-184.

²²⁶ İslâm Tarihçileri, Yezdicerd'in ölümüne dair eserlerinde birbirine yakın rivayetler sunmaktadır. İbnü'l-Esîr, Belâzurî vs. Anlatılanlara göre Nihâvend savaşından sonra kendisine destek aramak için şehirden şehre taşınan Yezdicerd ölümü Müslümanlarla yapılan savaşta olmamış. Rivayetlere göre, III. Yezdicerd, İstahr gibi şehirler fethedilince önce Cûr şehrine kaçmış, Abdullah b. Âmir takip etmek üzere Mücâşi b. Mes'ûd'u göndermiş. Peşinden giden Mücâşi b. Mes'ûd Yezdicerd'i takip ederken son derece şiddetli bir hava karşılaşmış, kar ve tipinin etkisiyle izini kaybetmiştir. Diğer bir rivayete göre, Nîzek Hanın, bütün askerlerini öldürmesi üzerine kaçarak bir değirmene sığınmış, değirmenci Yezdicerd'i tanıyamadığı için onun giymiş olduğu ihtişamlı elbiselere tamah ederek onu öldürmüştür. Yezdicerd'in ölümü hakkında Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 124-128; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 359-361; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 497-499; Zerrinküb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 167; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi, Emevîler-Abbâsîler*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 2-3; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, s. 201-202; Fatih Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri", *Hz. Osman Sempozyumu*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (ed; Ali Aksu), Sivas 2020, s. 87-90.

Sirhan fethedildi. Aynı şekilde anlaşmayı bozan Sistân halkı üzerine de er-Rebî b. Ziyâd'ı görevlendirdi. Rebî, Sistân ve çevresini savaşımsızın anlaşma yoluyla ele geçirdi²²⁷.

Abdullah b. Âmir daha sona Horasan şehirlerini fethetmeye girişti. İlk olarak öncü kuvvetlerinin başına Ahnef b. Kays'ı getirerek Horasan ve Nîşâbur'un kapısı sayılan Tabeseyn Kalesi'ni muhasara altına aldı. Müslümanlara karşı direnemeyeceğini anlayan şehir halkı anlaşmaya yanaştı. Ardından Kuhistan halkı ile de 600 bin dirhem karşılığında anlaşma yapıldı. Abdullah b. Âmir akabinde Horasan'ın batısında bulunan Nîşâbur'a bağlı Rüstak-zâm, Bâharz ve Cuveyn yerleşkelerini fethederek yoluna devam etti. el-Esved b. Külsûm el-Adevî komutasındaki bir başka ordu ise Nîşâbur'a bağlı Beyhak üzerine gönderildi. Bura halkı ile girdiği çarpışmada Külsûm el-Adevî'nin şehit olmasının ardından yerine kardeşi Edhem b. Külsûm geçti. Akabinde Beyhak'ı fethedildi. Bu sırada Abdullah b. Âmir de Horasan'ın önemli bir başka şehri olan Büst'ü fethetti. Akabinde sırasıyla Havâf, Esferâyin ve Ergiyân yerleşkelerini alarak Nîşâbur'a ulaştı. Kuşatma altına alınan şehir, yıllık 1 milyon dirhem karşılığında anlaşma yoluyla Müslümanların eline geçti. Sonra Nîşâbur Valiliği'ne Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi tayin eden Abdullah b. Âmir sırasıyla Nesâ, Abiyurd/Abiverd ve Serahs şehirlerini savaşıma gerek kalmadan barış yoluyla İslâm topraklarına kattı²²⁸.

Horasan fetihlerine devam eden Abdullah b. Âmir, komutanlarından Abdullah b. Hâzim es-Sülemî'yi Tûs üzerine gönderdi. Ardından teslim olan Tûs halkıyla yıllık 600 bin dirhem ödemeleri şartıyla anlaşma yapıldı. Abdullah b. Hâzim komutasında Herat'a da ordu sevk edildi. Bura merzûbânı Abdullah b. Âmir, Herat, Badgîs ve Buşenc yerleşkeleri karşılığında 1 milyon dirhem ödemeyi kabul ederek anlaştı²²⁹.

Bu sıralarda Kârin et-Tabeseyn, Badgîs, Herat, Kuhistan illerinden 40 bin kişilik bir ordu topladı. Gelişmeler karşısında Kays b. el-Heysem de bölgeyi terk etti. Diğer taraftan Abdullah b. Hâzim hazırladığı 4 bin kişilik kuvvetle Kârin'in üzerine hücum ederek onu

²²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 129; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 450; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 142; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 184; Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri", s. 87; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s.109.

²²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 129-130; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 463-464; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 184-185; Adıgüzel, "Hz. Osman Döneminde (24-35/ 644-656) Fetihler", s. 1179; Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri", s. 90; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s. 109-111.

²²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 130; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 465; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, s. 186; Adıgüzel, "Hz. Osman Döneminde (24-35/ 644-656) Fetihler", s. 1179.

öldürdü (32/652-653). Böylece Abdullah b. Hâzim, Abdullah b. Âmir tarafından Horasan’a vali olarak tayin edildi²³⁰.

Fars Valisi Abdullah b. Âmir komutasında yapılan fetihler incelendiğinde Fars bölgesinin merkez olarak kullanıldığı; çevresinde yer alan Sistan, Horasan ve Kirman bölgelerinin bu merkezden gönderilen komutanlar tarafından fethedildiği ya da merkezi otoriteye yeniden bağlandığı görülmektedir. Buradan hareketle İslâm fetihlerinde Fars coğrafyasının etkili olduğu çıkarımı olayların seyri bakımından uygun düşmektedir.

Bahsettiğimiz yeni fetihlerle Hz. Osman döneminde devletin sınırları en geniş sahalara ulaşmaktadır. Ancak Hz. Osman dönemi fetihlerinin karakteristiği önceki dönemlerden farklıdır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde yapılan fetihler komşu Arap sahalarına ya da Bizans ve Sâsânî devletlerinin topraklarına yönelikti. Buralar Arabistan’a yakın yerler olduğu için askerî harekât fazla masraflı ve sorun olmadığı gibi elde edilen ganimetler de hazine ve askeri gelir olarak tatmin ediciydi. Üstelik söz konusu yerler tarihi bir geçmişe sahip olarak iklim ve üretim bağlamında zengin ve ferah bir yaşantının sürdürüldüğü yerleşkelerdi. Buna karşılık Hz. Osman zamanında yapılan fetihler Medine’den çok uzakta askerî harekâtın çok masraflı ve sıkıntılı olduğu yerlerdi. Fethedilen ülkelerin önceki sahalara göre daha az getiriye sahip olması devlet hazinesine katkı bağlamında umulanı karşılamadığı gibi ekstra harcamalara da neden oldu. Bunun sonucunda birtakım sosyal ve ekonomik sorunlar yaşanmaya başladı²³¹. Ekonomik sorun, zamanla siyasi huzursuzluklara sebep oldu ve İslâm beldelerinde halifeye karşı muhalefet oluşmaya başladı. Bu muhalefetin valilerin tayinini bile etkilediği dönem kaynaklarından takip edilmektedir. Mevcut anlayışın hız kazanması neticesinde İslâm toplumunda ayrılıklar ortaya çıkarken Hz. Osman da Basra, Kûfe ve Mısır’dan gelen asiler tarafından Medine’de şehit edildi (35/656)²³².

1.5. Hz. Ali Dönemi’nde Fars Bölgesi

Hz. Osman’ın vefatından sonra Medine halkı Hz. Ali’yi halife seçerek ona biat etti (36/656). Hz. Ali’nin hilafeti zamanı iç ve dış karışıklıklarla geçtiği için Fars dâhil tüm bölgelerde İslâm fetihlerinde duraksama yaşandı²³³.

²³⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, III, s. 140-141; Taberî, *Tarih-i Taberî*, III, s. 551-552; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 144; Erkoçoğlu, “Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri”, s. 93.

²³¹ Sabri Hizmetli, “Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, Ankara 1999, s. 43.

²³² Fatih Erkoçoğlu, “Hz. Ali Dönemi İslam Coğrafyası”, *Hz. Ali Sempozyumu*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (ed; Ali Aksu), Sivas 2020, s. 184.

²³³ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 217-218.

Hiz. Ali'nin, halife olduktan sonraki ilk işi, Hiz. Osman zamanında atanmış olan ve isyan ile fitnenin sebebi olarak görülen valileri görevden alıp yerlerine yenilerini atamak oldu. Ubeydullah b. Abbas'ı Yemen'e, Sehl b. Huneyf'i Şam'a, Umâre b. Şihâb'ı Kûfe'ye, Osman b. Huneyf'i Basra'ya, Kays b. Sa'd'ı Mısır'a vali olarak atadı²³⁴. Yeni atanan bazı valiler, göreve başlamakta önemli bir sıkıntıyla karşılaşmazken bazıları ciddi bir muhalefet ile karşılaştılar. En büyük sorun, Muâviye'nin görev yaptığı Şam'da yaşandı. Sehl b. Huneyf görev yerine ulaşmadan yoldan geri çevrildi. Bunun üzerine Hiz. Ali Şam'a elçi göndererek itaat etmelerini istedi. Fakat Muâviye, kendisine gelen elçiyi eli boş göndererek halifeye biat etmeyeceğini bildirdi²³⁵.

Hiz. Ali daha valiler meselesini çözemedi Hiz. Osman'ın kanını talep ile yola çıkan Hiz. Âişe, Hiz. Talha ve Hiz. Zübeyr'in liderliğindeki bir grupla Cemel Savaşı'nı gerçekleştirdi (36/9 Aralık 656)²³⁶. Diğer taraftan Muâviye'nin Şam'da barış adına uzlaşmaz bir tutum sergilemesi de Sıffin Savaşı'nın yaşanmasına sebep olmuştu. Nitekim savaş, kesin bir neticeye varamadan Hakem Olayı ile yapılacak görüşmelere bırakıldı²³⁷. Sonuç olarak Tahkîm'in verdiği karar, Müslümanlar arasındaki siyasi problemlere çözüm olmamış, aksine mevcut anlaşmazlıkları daha da derinleştirmiştir²³⁸.

Hakem olayının hemen ardından Muâviye Mısır'a sefer düzenleyerek şehrin kontrolünü ele geçirdi, ardından Basra'ya yöneldi. Basra Valisi Abdullah b. Abbas, yerine bir vekil bırakarak Kûfe'ye vardığında, Muâviye'nin komutanı Abdullah b. el-Hadramî Basra'ya gelerek Temîm Kabilesi'ne misafir oldu ve taraftarlarını etrafında topladı. Hiz. Osman'ın Hiz. Ali tarafından öldürüldüğünü ileri sürerek ve onun kanını talep ederek Basralıları yardıma çağırdı. Vali vekili Ziyâd b. Ebîh²³⁹, Hiz. Ali'ye zor durumda kaldıklarını, Temîm ve Basra'nın çoğunun el-Hadramî'ye katıldığını mektupla bildirdi. Bunun üzerine Hiz. Ali, Cârîye b. Kudâme

²³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 205; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 5; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 203; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları Ankara 2014, s. 100.

²³⁵ Adnan Demircan, "Hiz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 2013, s. 179; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, s. 100.

²³⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 158-159; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 233-234; Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 17-18; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, s. 101,103; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 362; Erkoçoğlu, "Hiz. Ali Dönemi İslâm Coğrafyası", s. 185.

²³⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 167; Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 19-22; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, s. 113,117; Demircan, "Hiz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", s. 182; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 364-365.

²³⁸ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, s. 126.

²³⁹ Ziyâd b. Ebîh, H. 622 yılında Tâif'te doğdu. Annesi İranlı asıllı Sümeyye, Hâris b. Kelede'nin cariyesiydi. Bir köleden, bir cariyeden dünyaya geldi. Annesinin kim olduğu biliniyordu, bu sebeple İbnü Ebîh'i (babasının oğlu) diye tanıdı. İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 480-482.

komutasındaki orduyu Basra'ya gönderdi. Cârîye b. Kudâme önce Temîm'in el-Hadramî'den ayrılmasını sağladı. Sonra kendisine Temîm'den katılanlarla birlikte el-Hadramî'nin üzerine yürüdü ve onu yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine el-Hadramî adamları ile Sünbül Kasrı'na sığınınca Cârîye, içindekilerle birlikte köşkü ateşe verdi²⁴⁰.

Hiz. Ali ve Muâviye arasında geçen olaylar, daha önceki halife değışikliğinde olduğu gibi İslâm beldelerinde karışıklıklara hatta ayrılıklara neden oldu. Bu bölgelerden biri de Fars bölgesiydi. Hiz. Ali'ye karşı ihtilafa düşen Fars halkı, vergilerini ödemekten vazgeçerek valiyi sınır dışı ettiler. Bunun üzerine Abdullah b. Abbas, Hiz. Ali'ye Fars bölgesi idarecisi olarak Ziyâd b. Ebîh'i önerdi. Tavsiye üzerine Hiz. Ali, Ziyâd'ı büyük bir orduyla Fars'a gönderdi. Bölgeye varan Ziyâd, Fars bölgesini kontrol altına alıp, tekrar vergi vermelerini sağladı. Bu başarısı üzerine Ziyâd, Hiz. Ali tarafından Fars ve Kirman sahalarına vali olarak atandı (39/659)²⁴¹.

Mekke'de toplanan bir grup Hâricî, İslâm âleminin içinde bulunduğu karışıklığa son vermek amacıyla, suçlu gördükleri üç kişinin; Hiz. Ali, Muâviye ve Amr b. el-Âs'ın öldürmesine karar verdi. Muâviye, kendisine karşı düzenlenen suikastı hafif yara ile atlatırken, Amr b. Âs suikastın yapılacağı sabah, namazı kıldırmak üzere Hârice b. Huzâfe'yi görevlendirdiği için onu yerine yanlışlıkla Hârice öldürüldü. Hiz. Ali ise Kûfe'de Abdurrahman b. Mülcem tarafından yaralandı ve birkaç gün sonra da vefat etti (40/24 Ocak 661)²⁴².

1.6. Emevîler Dönemi'nde Fars Bölgesi

Hiz. Ali'nin vefatının ardından Kûfeliler halife olarak Hiz. Hasan'a biat ettiler (40/661). Hiz. Hasan, Kûfe dışındaki vilayetlere haber göndererek, idarecilerin ve halkın kendisine biat etmelerini talep etti. Muâviye'nin kontrolünde bulunan Mısır ve Suriye dışında geri kalan beldeler ona biat etti. Bunun üzerine Hiz. Hasan, Muâviye'ye mektup göndererek yeniden biat istedi. Fakat Muâviye bunu reddetti. Hiz. Hasan'ın halifelığe geçmiş olmasını iktidar yolunda bir avantaj olarak gören Muâviye, Kûfelilerin kendisine karşı koyamayacağını düşünerek Hiz. Osman döneminde Fars Valiliği yapmış olan Abdullah b. Âmir komutasında bir askeri kuvveti Kûfe'ye sevk etti²⁴³. Gelişmeleri haber alan Hiz. Hasan, 12 bin kişilik öncü kuvveti Kays b.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 370-372,374; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, s. 132-133.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 378, 391-392; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 167.

²⁴² Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 281-283; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 261-262; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 33.

²⁴³ Mehmet Ali Kapar, "Hiz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, Konya 1997, s. 67; M. Mahfuz Söylemez, "Hiz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devrinin

Sa'd ve Ubeydullah b. Abbas idaresinde Mesken'de bulunan Muâviye'ye karşı gönderdi. Ardından ana orduyla Medâin'e geldi. Karargâhta Kays'ın öldürüldüğüne dair haberin yayılması üzerine paniğe kapılan askerler ayaklanarak Hz. Hasan'ın çadırına kadar geldiler. Onun altındaki kilimi çekip aldılar, mallarını yağmaladılar. Bu esnada Hz. Hasan kendi askerlerince yaralandı ve Medâin'deki beyaz köşke getirildi. Hz. Hasan bu olaylardan sonra Muâviye'ye mektup yazarak hilafeti ona teslim edeceğini, ancak birtakım şartları olduğunu ve bu şartları yerine getirmesi halinde kendisine itaat edeceğini ifade etti. Hz. Hasan'ın Muâviye'den talep ettiği şartlar şunlardır;

- Kûfe Beytül-mâli'nden Hasan'a verilecek miktar 5 milyon dirhem idi.
- Fars bölgesinde bulunan Fesa ve Darabcerd'in haracı her yıl kendisine verilecek.
- Hz. Ali'ye kendisi hayatta iken küfredilmeyecek.

Taraflar arasında anlaşma sağlandıktan sonra Hz. Hasan halifeliği bizzat Muâviye'ye devretti. Ancak Muâviye şartları kabul ettiği halde verdiği sözü yerine getirmedi. Darabcerd'in haracına gelince; Basralılar, Darabcerd'in kendilerine ait olduğunu söyleyerek Hz. Hasan'a vermediler²⁴⁴.

Muâviye İslâm coğrafyasının tamamını hâkimiyet altına alarak, Müslümanları idare edecek olan Emevî hânedanlığını kurdu (41/29 Temmuz 661)²⁴⁵. Emevîler döneminde yeniden şekillenen İslâm Devleti idare sistemine göre Basra'nın önemi arttığı gibi Fars, Sîstan ve Horasan sahaları da buraya bağlandı²⁴⁶.

Muâviye halife olduktan sonra Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye, Büsr b. Ebû Ertât'ı Basra'ya vali olarak atadı. Diğer yandan Muâviye Fars Valisi Ziyâd b. Ebîh'e mektup yazarak: "*Elinde kalan zekât mallarını kendisine göndermesini istedi*". Ziyâd ise: "*bende hiçbir şey kalmadı. Bu malları gerekli yerlere harcadım. Bir kısmını da Fars'a yerleşen kabilelere dağıttım, geri kalan kısmını müminlerin emirine gönderdim,*" şeklinde cevap gönderdi. Bunun üzere Muâviye konuyu halletmek için onu yanına çağırdı. Durumdan endişe duyan Ziyâd b. Ebîh çağrıya

---

Arkaplanı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, XIV, Sayı: 3-4, 2001, s. 461; Âdem Apak, "Hz. Hasan'ın Halife Seçilmesi ve İlk İcraatları", *Çeşitli Yönleriyle Hz. Hasan Sempozyumu*, (ed. Âlim Yıldız), Sivas 2014, s. 28-29; Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, s. 35-37.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 412-413; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 74-76; Kapar, "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması", s. 68-69; Söylemez, "Hz. Hasan'ın Hilafeti Muâviye'ye Devrinin Arkaplanı", s. 463-467.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 414; İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 88.

²⁴⁶ Abdülhalik Bakır, "Basra", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 110; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 123.

uymayarak yanına gitmedi. Bunun üzerine Büsr b. Ertât halifeden aldığı emirle Ziyâd'ın çocuklarını yanında alıkoydu. Sonra da Ziyâd'a haber göndererek şöyle dedi: “*Müminlerin emiri Muâviye'nin yanına gitmediğin takdirde oğullarını öldürecek*”. Ziyâd'dan gelen olumsuz cevap üzerine Büsr, Ziyâd'ın oğullarını öldürmeye niyetlendiği sırada Ziyâd'ın kardeşi Ebû Bekr araya girerek Muâviye ile görüşüp çocukların öldürülmesine engel oldu. Akabinde Muâviye Basra'ya vali olarak Ukbe b. Ebî Süfyân'ı tayin etmek isteyince Abdullah b. Âmir ona: “*Benim Basra'da bir sürü malım var beni oraya vali atamazsan kaybolur gider*” dedi. Bunun üzerine Muâviye onu Basra'ya vali tayin ederek Horasan ve Sîstan'ı da ona bağladı²⁴⁷. Böylece Hz. Osman döneminden itibaren bölgede etkin olan Abdullah b. Âmir, etkinliğini Emeviler zamanında da muhafaza etti.

Basra sahasında bu irade gerçekleşirken Fars bölgesinin gelirlerini kendi hâkimiyetine geçirmek isteyen Muâviye, Mugîre b. Şu'be'yi Ziyâd'ın güvenini kazanması için ona gönderdi. Mugîre, Fars'a gelerek Ziyâd'ı biat etme konusunda ikna etti. Muâviye'nin yazılı emânname göndermesi üzerine de Ziyâd yanına el-Mincâb b. Râşid ed-Dabbî'yi ve Hârise b. Bedr Gudânî'yi alarak Muâviye'nin yanına gitmek üzere yola koyuldu. *Görüşme sonrasında ikna edilen Ziyâd, Kûfe'ye gelerek buraya yerleşti*²⁴⁸.

Muâviye, İbn Âmir'i görevinden azlettikten sonra el-Hâris b. Abdullah el-Ezdî'yi Basra'ya tayin etti (45/665). Fakat dört ay sonra onu da görevden alarak Ziyâd b. Ebîh'i Basra'ya atadı. Basra'nın yanı sıra Horasan, Sîstan, Hind, Bahreyn ve Umman'ın yönetimini de ona verdi²⁴⁹. Basra ve çevresini yöneten Ziyâd'a Mugîre b. Şu'be'nin veba salgınından ölmesiyle onun yönetiminde olan Kûfe Valiliği de verildi (50/670). Böylelikle Ziyâd b. Ebîh, Basra ve Kûfe'yi bir arada idare eden ilk vali oldu. Diğer bir ifadeyle bütün Irak Ziyâd'ın elinde toplandı²⁵⁰. Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra 54/674 yılında Muâviye, oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ı²⁵¹ Horasan Valiliği'ne tayin ettiği zaman 25 yaşında idi. Horasan'a giden Ubeydullah, Ceyhun Nehri'ni aşarak Buhara dolaylarına kadar ilerledi²⁵². Horasan'da elde ettiği

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 421-423; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 78-79; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 57-58.

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 428-430; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 81; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 289-290.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 454; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 84-85; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 178; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 290; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 53.

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 468; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 88; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 180; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 59; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 294.

²⁵¹ Ubeydullah b. Ziyâd, Ziyâd b. Ebîh'in oğlu olup annesi Mercâne Fars asıllıdır. Ahmet Turan Yüksel, “Ubeydullah b. Ziyâd”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 29-30; Ali Delice, “Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasi Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:3, Sivas 1999, s. 321-344.

²⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 498-499; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 304.

başarılarından dolayı Muâviye Irak, Kûfe ve Horasan'ı Ubeydullah'a verdiği gibi Basra'yı da ona bağladı. Daha sonra Muâviye, Şam halkını toplayarak oğlu Yezîd b. Muâviye'yi veliaht olarak atadı. O yıl içinde Horasan'ı Ubeydullah b. Ziyâd'dan alarak, Sa'd b. Osman'a verdi²⁵³. Ubeydullah b. Ziyâd'ı Basra'dan azledip sonra tekrar aynı göreve getirdi (59/678-679)²⁵⁴.

Muâviye'nin ölümüyle hilafet makamına geçen Yezîd, kendisine biat etmeyen Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'in²⁵⁵ isyanıyla karşılaştı (60/680). Bunun üzerine Yezîd, Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı Kûfe Valiliği'ne getirerek isyanı önlemekle görevlendirdi. Fakat Ubeydullah b. Ziyâd'ın göndermiş olduğu askeri birlik tarafından Hz. Hüseyin ve yakınları Kerbelâ'da şehit edildi (61/10 Ekim 680). Akabinde Basra ve Kûfe başta olmak üzere İslâm dünyasının birçok şehrinde isyanlar başladı²⁵⁶. Bunun üzerine Ubeydullah b. Ziyâd, Basra'dan Şam'a kaçtı²⁵⁷. Şam'a gelen Ubeydullah b. Ziyâd, Mervân b. Hakem'in yanına gidip görüştüktan sonra onu iktidara geçmesi için teşvik etti. Bunun üzerine Mervân b. Hakem kendisine biat almaya başladı (64/684)²⁵⁸. Mervân'ın kısa süren halifeliğinden sonra yerine büyük oğlu Abdülmelik b. Mervân halife oldu (65/685). Abdülmelik b. Mervân'ın göreve geldiği sırada Emevîler, büyük siyasi problemlerle karşı karşıya kaldılar. Muâviye tarafından birleştirilmiş olan Müslüman topraklarının çoğu Emevîler'in kontrolünden çıktı²⁵⁹. Bu sebeple Abdülmelik, babası Mervân tarafından görevlendirilen Ubeydullah b. Ziyâd'ın görevine devam etmesine icazet verdi²⁶⁰. Görevine devam eden Ziyâd, Muhtâr es-Sekafî tarafından öldürüldü (67/686)²⁶¹.

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 501,503; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 90-91.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, III, s. 522.

²⁵⁵ Abdullah b. Zübeyr, babası aşere-i mübeşşereden Zübeyr b. Avvâm, annesi Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmadır. Muhâcirinin Medine'de dünyaya gelen ilk çocuğu olması dolayısıyla doğumu büyük bir sevinç uyandırdı ve adı Hz. peygamber tarafından konuldu. Çocuk yaşta babası ile Suriye'nin fethine katıldı ve Yermük savaşında bulundu. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 145-146; Vehbi Ecer, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, Kayseri 1998, s. 153-162.

²⁵⁶ Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 56-57; Âdem Apak, "Emevîler'in Irak Siyaseti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 18, S:1, Bursa 2009, s. 109-110; Delice, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasi Faaliyetleri", s. 332-333; Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", s. 30.

²⁵⁷ Delice, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasi Faaliyetleri", s. 335; Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", s. 30.

²⁵⁸ Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 40; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 39, Ankara 1999, s. 161; Delice, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasi Faaliyetleri", s. 336; Apak, "Emevîler'in Irak Siyaseti", s. 111.

²⁵⁹ Apak, "Emevîler'in Irak Siyaseti", s. 112.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 210; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 162.

²⁶¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 172; Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s.42-43; Delice, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasi Faaliyetleri", s. 341; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 116.

Hız. Hüseyin'in şehit edilmesi ile başlayan²⁶² Ubeydullah b. Ziyâd'ın ölümüyle de derinleşen toplumsal düzensizlik Basra başta olmak üzere Fars, Sistan ve Horasan şehirlerinde de görülmeye başladı. Bu kargaşadan sonra Abdullah b. Zübeyr'e bağlı birlikler Basra'nın kontrolünü ele geçirdiler ve 72/691 yılına kadar idare ettiler²⁶³.

Abdullah b. Zübeyr bu sırada kardeşi Mus'ab'ı Basra Valiliği'ne getirdi. Mühelleb b. Ebû Sufre'yi²⁶⁴ de Musul, Cezîre ve Armenia sahaları yönetimine tayin ederek kendisiyle Abdülmelik b. Mervân arasında set teşkil etmesini sağladı. Mus'ab, Fars'ta bulunan Mühelleb'e haber göndererek yanına gelmesini istedi. Mühelleb, Basra'ya gelince Mus'ab onu Hâricîlerle mücadele ve Fars bölgesinin idareciliği görevlerinden aldı. Yerine de Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer atandı. Ömer b. Ubeydullah Fars bölgesine ulaşp valilik görevini devraldıktan sonra Hâricîlerle mücadele etmek için hazırlık yapmaya başladı. Zübeyr b. Mâhuz liderliğinde İstahr'a çekilen Hâricîlerin üzerine Ömer b. Ubeydullah, oğlu Ubeydullah'ı gönderdi. Fakat meydana gelen çarpışmada Ubeydullah öldürüldü. Zübeyr b. Mâhuz, daha da ileri giderek Ömer b. Ubeydullah ile savaşmak isteyince, bu mücadelede Hâricîler bozguna uğradı ve Sâbûr'a (Şapur) kaçtılar. Hâricîleri takip eden Ömer b. Ubeydullah, Sâbûr'da tekrar onlarla mücadele ederek ağır bir darbe indirdi. Hezimet sonrasında Hâricîler İsfahan'a çekilmek zorunda kaldılar. Burada güçlenip savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra tekrar Fars bölgesine hareket ettiler. Ömer b. Ubeydullah'a yakalanmadan Fars bölgesinden geçip Sâbûr'a doğru ilerleyip oradan Errecân üzerinden Ahvaz'a ulaştılar. Mus'ab b. Zübeyr'den gelen emir üzerine Ömer b. Ubeydullah Hâricîlerin peşine düştü. Fakat bu sefer pek başarılı olamadı. Diğer taraftan Zübeyr b. Mâhuz liderliğindeki Hâricîler, Medâin ve İsfahan'a varıncaya kadar bölge halklarını perişan ettiler²⁶⁵. Fakat İsfahan yakınlarına geldiklerinde Attâb b. Verkâ komutasındaki birlik, şehri savunarak Hâricîleri yenilgiye uğrattı. Savaş sırasında komutanları Zübeyr b. Mâhuz ölünce Katarî b. Fucâe'ye biat eden Hâricîler, İsfahan'dan Kirman'a çekildiler. Burada güçlerini toplayıp, kalabalık bir nüfusla İsfahan'a oradan tekrar Ahvaz'a geldiler. Bunun üzerine Mus'ab, Mühelleb'i Hâricîlere karşı görevlendirdi. Akabinde taraflar Sûlâf dolaylarında karşılaştı ve yapılan savaşta Hâricîler yenildi²⁶⁶.

²⁶² Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 159; Yiğit, "Emevîler", s. 88.

²⁶³ Bakır, "Basra", s. 110.

²⁶⁴ Mühelleb Ebû Sufre, sahabeden Ebû Sufre'nin oğludur. Cemal Vak'asından sonra, Hz. Ali tarafından bu savaşta karşı cephede savaşmış olan Ezdiler'in başına idareci tayin edildi. 36/656 yılında Muâviye Ebû Süfyan'ın hizmetine girdi. İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *DİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 510-511.

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 256-258; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 178.

²⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 260-261; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 178.

Halife Abdülmelik 689 ve 690 yıllarında Mus'ab'a karşı giriştiği askerî harekâtta bir sonuç alamayınca 71/691 yılında yeniden harekete geçti. Mus'ab'la karşılaşmak üzere Bağdat yakınlarındaki Meskin'de karargâhını kurdu. Mus'ab'ın ordusu ise bölgeye yakın Bâcumeyrâ denilen yerde konuşlanmıştı. İki ordu, hazırlıklarını tamamladıktan sonra Deyrûlcâselik mevkiinde savaşa başladılar. Başlarda İbrahim b. Eşter'i kaybeden Mus'ab, geriye kalan az sayıdaki adamı ile mücadeleye devam etse de öldürüldü²⁶⁷. Mus'ab öldürüldüğü sırada Fars diyarında Hâricîlerle çarpışan Mühelleb bir gün sonra arkadaşları ile Abdülmelik b. Mervân'a biat etti²⁶⁸. Abdülmelik b. Mervân savaşı kazandıktan sonra, Kûfe'ye giderek halktan biat aldı. Sonra da Hâlid b. Abdullah b. Hâlid b. Useyd'e Basra, Fars ve Ahvaz idarelerini verdi. Kardeşi Bişr b. Mervân'a da Kûfe ve Irak emirliğini vererek Şam'a gitti²⁶⁹.

Abdülmelik, Mus'ab b. Zübeyr'in Meskin Savaşı'nda ölümünden sonra yeniden Irak'ın kontrolünü ele geçirdi (72/691). Bu sırada Hâricîler, Hûzistan, Kirman ve Fars'ı elinde tutarak Basra ve civarını tehdit etmekteydiler. Bunun için Hâricîlere karşı önlem almak gayesiyle siyaset izlemeye başladı²⁷⁰. Haricilerin Fars ve çevresinde faaliyetlerde bulunması ile bölgedeki Emevî hâkimiyetinin zaman zaman kaybolması muhalif ve iktidar ilişkileri bağlamında bölgenin belirleyici sahalardan olduğunun bir göstergesidir.

Hâlid b. Abdullah Basra'ya geldiğinde Ezrâkîlerle savaşmakta olan Mühelleb b. Ebû Sufre'yi Ahvaz haracını toplamakla görevlendirirken, kardeşi Abdülaziz b. Abdullah'ı da Mukâtil b. Misma ile Kirman'dan Darabcerd'e kadar olan bölgelerde hâkimiyet kuran Hâricîlere karşı savaşmakla görevlendirdi. Mâzinli Katarî Fucâe de Salih b. Muhârik ile dokuz yüz atlı gönderdi. Böylece kuvvetlenen ordu karşısında Abdülaziz b. Abdullah'ın askerleri bozguna uğradı. Haberin halifeye iletilmesi üzerine Mühellebî Hâricîlerle savaşmak üzere yeniden atandı. Ayrıca Kûfe'de bulunan Bişr b. Mervân'a haber göndererek Mühelleb'e yardımcı kuvvet göndermesini istedi. Akabinde Hâlid b. Abdullah, Mühelleb komutasında Basralılardan oluşan ordu ile Ahvaz'a geldi. Bunun üzerine Hâricîler geri çekilmek zorunda

²⁶⁷ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 375-377; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 344; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 163; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 134-135; Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", s. 146.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 303; Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", s. 510.

²⁶⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 189; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 228-229.

²⁷⁰ 'Abd al-Ameer 'Abd Dixon, "Emevî Dönemi Haricî İsyanları", (çev. Hüseyin Doğan), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 7/1, (2014), s. 164.

kaldılar. Diğer taraftan Mühelleb tam anlamıyla galibiyet elde edemese de Basra ve çevresinden Haricileri uzaklaştırmayı başardı²⁷¹.

Bu arada Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetine son vermek için Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'yi²⁷² 2 bin kişilik birlik ile Hicaz'a sevk etti. Tâîf'e gelen Haccâc, Abdullah b. Zübeyr'in öncü kuvvetlerini mağlup etti (72/692). Ardından Abdülmelik'ten Mekke'ye saldırmak için izin ve yardımcı kuvvet istedi. Târik b. Amr komutasında gelen yardımcı kuvvetle birleşen Haccâc, Mekke'yi muhasara altına aldı. Mekke'de uygulanan muhasara uzadıkça sosyal hayat durma noktasına geldi ve açlık baş gösterdi. Abdullah b. Zübeyr'in askerleri hatta oğulları bile onu yalnız bırakmak zorunda kaldı²⁷³. Muhasaranın yedinci ayında yanında kalan sadık askerleri ile Haccâc'a karşı taarruza geçen Abdullah b. Zübeyr öldürüldü (73/692)²⁷⁴.

Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, gösterdiği başarıdan sonra Hicaz, Yemen ve Yemâme Valiliği'ne tayin edildi²⁷⁵. Ayrıca Abdülmelik, Hâlid b. Abdullah'ı Basra Valiliği'nden azlederek, kardeşi Bişr b. Mervân'ı hem Kûfe hem de Basra'ya vali olarak atadı²⁷⁶. Basra'ya gelen Bişr'in ardından Halife Abdülmelik, Mühelleb b. Ebû Sufre'yi Ezrâkîlerle savaşmak üzere yeniden atayarak Basra'dan da yardımcı kuvvet almakla yetkilendirdi (74/693-94). Ayrıca kardeşi Bişr'e Kûfe'de oluşan kalabalık bir orduyu Mühelleb'e destek olarak göndermesini de emretti. Bişr, Abdurrahman b. Mihnef komutasında orduyu Mühelleb'in yanına gönderdi. Mühelleb'in komutasında Râmahürmüz'e gelen birlikler on gün burada kaldıktan sonra Bişr b. Mervân'ın vefat ettiği haberi alınca dağılmaya başladı. Bu sırada Basra ve Kûfe orduları yerlerinden ayrılarak kendi şehirlerine döndüler²⁷⁷.

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 310-312; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 363-364; 'Abd al-Ameer 'Abd Dixon, "Emevî Dönemi Haricî İsyanları", s. 164-165.

²⁷² Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Anne ve baba tarafından Sakîf kabilesinin ahlâf koluna mensuptur. Emevîler'e sadakatle bağlı olduğundan "Küleyb" (köpek yavrusu) lakabıyla tanınır. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 427-428; H. Lammens, "Haccâc", *İA*, 5/1, İstanbul 1987, s. 18-20.

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 316-318; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 189-190; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 377-378; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 345; Ecer, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet", s. 159-160; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 164; Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", s. 146; Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", s. 427.

²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 321-322; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 192-193; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 379; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 347; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 164; C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1-3 Kısımlar)*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s. 74.

²⁷⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 347; Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", s. 427.

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 328.

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 330-331; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 365.

Halife Abdülmelik, kardeşi Bişr b. Mervân'ın vefatı üzerine Haccâc'ı Hâricîlerin sonu gelmez isyanları yüzünden idaresi bozulmuş olan Irak'a vali olarak gönderdi²⁷⁸. Kûfe'ye gelen Haccâc mescide giderek halkı yanına çağırdı ve onlara sert bir dille şöyle seslendi: “*şehirde her türlü azgınlığı, fesadı ve bölücülüğü bitirerek huzur ve istikrarı sağlayacağım*”²⁷⁹. Ardından faaliyetlere başlayan Haccâc, Hâricîlerle mücadele eden Mühelleb'e de Kûfe ve Basra'dan ordu göndererek destekte bulundu²⁸⁰.

Mühelleb ve Abdurrahman b. Mihnef komutasındaki birlikler Hâricîler üzerine yürüdüler ve yapılan çarpışmada bozguna uğrayan Hâricîler Kâzerûn'a çekildiler (75/694). Çarpışma sırasında Abdurrahman b. Mihnef öldürüldü. Mühelleb durumu Haccâc'a bildirdi. Haccâc, Abdurrahman'ın askerlerinin başına Attâb b. Verkâ'yı gönderdi ve Mühelleb'e itaat etmesini emretti. Mühelleb'in yanına karargâha gelen Attâb, Hâricîlere karşı mücadeleye devam etmesine rağmen kısa süre sonra ikili arasında anlaşmazlık yaşanmaya başladı. Bunun üzerine Attâb, Haccâc'a geri dönmek istediğini bildirdi²⁸¹. Attâb gittikten sonra Mühelleb, Hâricîlerle savaşmaya devam etti. Kirman Hâricîlerinin, Fars ise Mühelleb'in elindeydi. Hâricîlerin Fars sahasındaki hâkimiyetlerini kaybetmesi onları bu bölgeden gelen destekten de mahrum bıraktı. Daha sonra yerlerini bırakıp Kirman'a geldiler. Mühelleb, Nîşâbur'dan gelerek Kirman topraklarına girdi. Burada Hâricîlerle savaşarak onları Fars topraklarından sürdü ve bölgeyi ele geçirdi. Haccâc, haraç toplamak için Fars bölgesine naipler gönderdi. Haber Abdülmelik'e ulaşınca Haccâc'a mektup yazarak, savaşta ona destek olmak kaydıyla Fars bölgesinin haracı ile Fesa, Darabcerd, Kura ve İstahr'ın gelirlerinin Mühelleb'e bırakmasını istedi. Haccâc da bölge gelirlerini Mühelleb'e bıraktı²⁸².

Abdülmelik b. Mervân Horasan ve Sîstan valisi olan Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid'i görevinden azlederek buraları Haccâc b. Yûsuf'un valiliğine bağladı (78/697-98). Böylece doğu vilayetlerini idaresi altına alan Haccâc, Basra, Ahvaz, Fars, Mekran ve Taberistân bölgelerindeki Hâricî İsyanlarını sona erdiren Mühelleb'i Horasan Valiliği'ne tayin etti²⁸³. Haccâc b. Yûsuf, bahsettiğimiz Hâricî isyanlarının yanı sıra Mutarrif b. Muğîre'nin

²⁷⁸ Lammens, “Haccâc”, s. 18; Sebahattin Çelik, “Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin Fonksiyoner Rolü”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Manisa 2003, s. 25; ‘Abd al-Ameer ‘Abd Dixon, “Emevî Dönemi Hâricî İsyânları”, s. 166.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 338-339; Çelik, “Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin Fonksiyoner Rolü”, s. 25.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 342-343; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 140.

²⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 350-351; ‘Abd al-Ameer ‘Abd Dixon, “Emevî Dönemi Hâricî İsyânları”, s. 167.

²⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 393-394; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 203; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 365.

²⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 403; Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, s. 427.

Medâin'deki isyanı, Şebîb b. Yezîd'in Musul'daki isyanı ile Muhammed b. Eş'as'ın Emevî hâkimiyetini tehdit eden isyanına katılan Iraklıların Kûfe veya Basra'dan yönetilemeyeceği kanaatindeydi. Ona göre Kûfe ve Basra'da isyana iştirak edenler hala buralarda yaşamaya devam ediyordu. Dolayısıyla onların açık veya gizli yönetime karşı yeni bir isyana katılmaları mümkündü. Bu nedenle vali, halifenin de onayı ile her iki şehrin ortasında yer alan Vâsıt²⁸⁴ bölgesini yeni yönetim merkezi haline getirdi²⁸⁵. Haccâc, yirmi yıl iktidarda kaldığı sürece huzur ve sükûneti sağlayarak, Irak, Kûfe ve Basra şehirlerinde ilmi hareketlerin başlamasına yardımcı oldu. Bununla birlikte valiliği esnasında sert tedbirler alması ve devlet idaresinde taviz vermemesi sebebiyle Arap tarihçileri tarafından “Zalim Haccâc” olarak tanımlanmıştır²⁸⁶.

Mühelleb b. Ebû Sufre vefat etmeden önce valiliği oğlu Yezîd b. Mühelleb'e vasiyet etti (82/701). Bunun üzerine Haccâc Mühelleb'in bu vasiyetine uyarak Yezîd b. Mühelleb'in Horasan Valiliği'ni onayladı²⁸⁷. Ancak Yezîd b. Mühelleb'in Haccâc'ın bazı emirlerini yerine getirmede ağırdan alması, bölgedeki asi gruplara karşı müsamahakâr davranmasını mazeret göstererek, halifeden aldığı yeni onay ile Yezîd b. Mühelleb'i valilikten azlederek tutuklattı. Onun yerine kardeşi Mufaddal'ı vali olarak atadı ve dokuz ay görev yaptıktan sonra Haccâc tarafından azledilerek Kuteybe b. Müslim Horasan Valiliği'ne atandı²⁸⁸. Abdülmelik b. Mervân'ın vefatından sonra yerine oğlu Velîd b. Abdülmelik devlet başkanı oldu (86/705)²⁸⁹.

Fars bölgesinde Kürtler isyan çıkararak şehri ele geçirdiler (90/708-709). Bunun üzerine Haccâc, Kürtlerin üzerine asker göndermek amacıyla Rustakabâz'a gitti. Kaçma ihtimaline karşı Yezîd b. Mühelleb ile kardeşleri Abdülmelik ve Mufaddal'ı yanında götürdü. Haccâc, onların kaçmamaları için etrafı hendek kazılı bir çadırda esir tutarak, etrafına da nöbetçiler koydu. Akabinde kurtuluş akçesi olarak 6 milyon dirhem isteyerek onlara işkence etmeye başladı²⁹⁰. Dört yıl çeşitli işkencelere maruz kaldıktan sonra aşçının yardımıyla kardeşleri Mufaddal ve Abdülmelik ile birlikte kaçmayı başaran Yezîd, Süleyman b. Abdülmelik'in

²⁸⁴ Vâsıt, Dicle nehri üzerinde iki yakadan oluşur. Bu iki kısım arasında gemilerden köprü vardır. Vâsıt adının almasının sebebi, Basra, Kûfe, Ahvaz, Bağdat'tan her birine 50 fersah uzaklıkta olmasındandır. Vâsıt'ı Haccâc, 84/703 yılında Basra ile Kûfe arasında Deskere arasına kurdu. 86/705 yılında tamamlandı. Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 255.

²⁸⁵ Apak, “Emevîler'in Irak Siyaseti”, s. 118; Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, s. 427.

²⁸⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 353.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 427-428; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 346; Fatma Odabaşı, “Yezîd b. Mühelleb”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 522.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 450-452; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 230-233; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 377-378; Türker Uygur, “Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şîraz Şehri”, *Tarih Gelecek Dergisi*, V/I, 2019, s. 134.

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 464,469; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 233,235; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 248,255; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 387.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 488; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 265.

maiyetinin bulunduğu Filistin'deki Remle'ye gitti. Veliaht Süleyman b. Abdülmelik'in himayesine sığındı. Halife Velîd, Süleyman'a bir mektup göndererek Yezîd'i kendisine göndermesini istedi. Süleyman'ın, Yezîd ve ailesini himayesi altına aldığını ve halifenin bunu onaylayacağını umduğunu belirten bir mektup göndermesinin ardından halife, Haccâc'a Yezîd ve ailesinin peşini bırakmasını emretti²⁹¹.

Haccâc b. Yûsuf'un (95/714) ve bir yıl sonra Velîd b. Abdülmelik'in (96/715) vefat etmesi üzerine Yezîd b. Mühelleb rahat bir nefes aldı. Süleyman b. Abdülmelik hilafet tahtına oturduğu zaman Irak Valiliği'ni Yezîd b. Mühelleb'e verdi. Daha sonra Horasan Valiliği'ni almayı başaran Yezîd, Horasan'a giderek oraya yerleşti. Kuteybe b. Müslim ile mukayese edilmekten hoşlanmayan Yezîd, Cürcân ve Taberistân üzerine seferler gerçekleştirdi. Buradaki başarısı sayesinde büyük miktarda ganimet ele geçirdi²⁹². Ancak Yezîd, Süleyman'a yazdığı zafer mektubunda gönderilmesi gereken humus miktarını 6 yüz milyon olarak bildirdi; ama kaynaklarda gönderilen miktarın 4 milyon olduğu kaydedilmektedir²⁹³.

Süleyman b. Abdülmelik ölünce yerine Ömer b. Abdülaziz Emevi halifesi oldu 99/717)²⁹⁴. İlk iş olarak Yezîd b. Mühelleb'i Horasan'dan huzuruna çağırdı. Yezîd, oğlu Muhalled'i vekil olarak bırakarak önce Vâsıt'a oradan da Basra'ya geçmek üzere gemiye bindi. Ömer b. Abdülaziz Fars Valisi Adiyy b. Ertât'a Yezîd'i yakalayıp kendisine getirmesini emreden bir haber gönderdi. Bunun üzerine Adiyy b. Ertât bu iş için Musa b. Vecih Himyerî'yi görevlendirdi. Basra'ya giden bir geminin içinde Musa b. Vecih onu yakalayarak Ömer b. Abdülaziz'e gönderdi. Bu başarısından dolayı Ömer b. Abdülaziz, Adiyy b. Ertât'ı Basra'ya vali olarak atadı. Halife, Yezîd'e gönderilmesi gereken humus miktarını neden göndermediğini sordu. Yezîd önce meşhur olmak için humus miktarını abarttığını, ayrıca halifenin bunun hesabını sormayacağını düşünerek böyle davrandığını söyledi. Söylenenlere itibar etmeyen halife, Müslümanların hakkını ödemeyen Yezîd'i görevinden aldı, tutuklattı ve yerine Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi Horasan'a vali atadı. Fakat onun azledilmesinden sonra aralarında görev paylaşımı yaptığı Abdurrahman b. Nuaym Kuşeyrî ile Abdurrahman b. Abdullah'ı bölgeye idareci olarak atadı²⁹⁵. Ömer b. Abdülaziz'in hastalığının ağırlaştığı günlerde hapiste

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IV, s. 489-490; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 266-269; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 121; Uygur, "Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şîraz Şehri", s. 135; Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", s. 522.

²⁹² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 123-124; Uygur, "Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şîraz Şehri", s. 135; Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", s. 522.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 37.

²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 38-39; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 312.

²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 49-51; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 327-329; Uygur, "Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şîraz Şehri", s. 135.

bulunan Yezîd b. Mühelleb, Yezîd b. Abdülmelik'in halife olacağını öğrenince hapisten kaçtı. Ardından Yezîd, Ez ve Rebîa kabilelerinin desteğini alarak Basra'ya doğru hareket etti²⁹⁶.

Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra Yezîd b. Abdülmelik halife olunca Basra valisi Adiyy b. Ertât'a Yezîd'in kaçtığını ve Basra'ya doğru yola çıktığını bildirerek tedbir almalarını söyledi. Ayrıca Adiyy'e Mühelleb'in soyundan olanları yakalayıp hapsetmesini emretti. Yezîd Basra'ya doğru yola devam etti. Adiyy b. Ertât, Basralıları toplayarak beş ayrı yere adamlarını yerleştirdi. Fakat tüm bu tedbirler Yezîd'in şehre girmesine mani olamadı. Yezîd b. Mühelleb Adiyy'e haber göndererek: *"kardeşlerimi bana gönder, ben seninle Basra'ya karşılık sulh yapmak istiyorum"* dedi. Fakat Adiyy bunu kabul etmedi. Yezîd b. Mühelleb daha fazla taraftar toplayabilmek amacıyla ayaklanmaya dini nitelik kazandırarak Basra'daki dindar zümreyi kendi saflarına katmaya çalıştı. Bu bağlamda halkı Kur'an ve sünnete uymaya, Emevîlere karşı cihada çıkmaya davet etti. Çağrıya yanıt verenlerin çoğu Yezîd'in yanında yer aldı. Fakat Adiyy'in safındaki Kays, Temim ve Suriyeliler, Yezîd'e karşı çıkınca iki taraf arasında mücadele kaçınılmaz hale geldi. Mücadelede Yezîd ve arkadaşları onları mağlup ederek geri kalanını kale kapısına kadar kovaladılar. Hemen ardından Adiyy, Yezîd'in karşısına çıktı ve mücadeleye devam etti. Netice itibarıyla çok sayıda kayıp veren Adiyy ve taraftarları yenilgiye uğradı. Yezîd b. Mühelleb kaleyi ele geçirdi ve Adiyy b. Ertât'ı tutuklayarak hapiste olan kardeşlerini kurtardı²⁹⁷.

Yezîd b. Mühelleb Basra'nın fethinden sonra beytûlmâldeki bütün parayı kendisine biat eden askerlere dağıttı (101/720). Diğer taraftan Basra'ya bağlı Fars, Kirman, Sind ve Ahvaz halkı da ona bağlılıklarını bildirdiler²⁹⁸. Yezîd b. Mühelleb bu illerden sayısız asker toplayarak Basra'yı tamamen ele geçirdikten sonra kardeşi Mervân b. Mühelleb'i yerine bırakarak Vâsıt şehrine geldi. Yezîd b. Abdülmelik'in, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ile beraber Abbas b. Velîd ve Suriyelilerden oluşan ordularını üzerlerine gönderdikleri haberini aldı. Yezîd b. Mühelleb durumu kardeşi ve yakın adamlarına ileterek durum değerlendirmesi yaptı. Bu sırada kardeşi Habib b. Mühelleb ve diğerleri şu öneride bulundular *"Önce Fars bölgesinde konaklayalım, önemli geçitleri ve tepeleri kontrol altına aldıktan sonra Şam'a varırız"*. Yezîd onların fikrini kabul etmeyerek en sonunda: *"ben Mesleme ve Abbas b. Velîd ile cenk*

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 56-57; Uygur, "Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri", s. 136; Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", s. 522.

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 67-68; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 332-334; Uygur, "Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri", s. 136; Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", s. 522.

²⁹⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 337; Uygur, "Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri", s. 136; Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", s. 522.

etmeliyim”, dedi²⁹⁹. Yezîd b. Mühelleb oğlu Muâviye’yi vekil bırakarak Vâsıt’tan ayrılıp Akr mevkiine geldi (102/720-21)³⁰⁰.

Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik de büyük bir ordu ile Yezîd’in konakladığı Akr mevkiine geldi. İki tarafın bir araya gelmesiyle başlayan mücadele 8 gün sürdü. Yezîd savaş alanında az sayıdaki taraftarıyla ölene kadar çarpıştı (102/24 Ağustos 720). İki kardeşinin yanı sıra çok sayıda yakını da hayatını kaybetti³⁰¹.

Yezîd b. Mühelleb’in ölüm haberi Vâsıt’ta duyulunca oğlu, Adiyy b. Ertât’ın da aralarında bulunduğu otuz iki esiri öldürdü. Daha sonra mal ve hazineleriyle birlikte Basra’ya geldi. Mühelleb’in ailesi Basra’da topladığında malları gemilere yükleyerek Kirman’a doğru yola çıktılar. Mesleme b. Abdülmelik, kaçan Mühelleb’in ailesini yakalayıp bir kısmını öldürdü, geri kalan kısmını da esir aldı. Ayrıca kadınlar ve çocuklar köle pazarında satıldı ve tüm aile mallarına el konuldu³⁰². Yezîd b. Mühelleb meselesinin hallinden sonra Yezîd b. Abdülmelik tarafından Fars bölgesinin de dâhil olduğu Basra, Kûfe ve Horasan’ın idaresi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik’e verildi. Böylece o, Irak genel valisi oldu³⁰³. Fakat görevi uzun sürmedi. Mesleme b. Abdülmelik aynı yıl valilik yaptığı Horasan ve Irak bölgelerinde haraç ve vergi gelirlerinde artış olmaması nedeniyle görevinden alındı. Yerine Yemenilere düşmanlığı ile tanınan Kaysî Ömer b. Hübeyre atandı³⁰⁴.

Yezîd b. Abdülmelik’in vefatıyla kardeşi Hişâm b. Abdülmelik devletin başına geçti (105/724)³⁰⁵. Döneminde kabileler arasında dengeyi sağlamak adına bölgede çıkan isyanları daha kolaylıkla bastırabileceği düşüncesiyle Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’yi, Kaysî Ömer b. Hübeyre’nin yerine Irak Valisi tayin etti. Hâlid b. Abdullah valiliği döneminde Basra, Fars bölgeleri başta olmak üzere bütün Irak ve Horasan bölgesinde on beş yıl sükûneti sağladı. Ayrıca valiliği döneminde tarımı geliştirdi, bataklıkları kurutarak ziraatı elverişli hale getirdi³⁰⁶.

²⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, V, s. 71; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 338-339.

³⁰⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, V, s. 73.

³⁰¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, V, s. 75-76; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 84; Odabaşı, “Yezîd b. Mühelleb”, s. 522.

³⁰² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, V, s. 77-78; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 345-346; Odabaşı, “Yezîd b. Mühelleb”, s. 523.

³⁰³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, V, s. 80; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 347; Uygur, “Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şîraz Şehri”, s. 137.

³⁰⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, V, s. 85-86; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 277; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 204; Odabaşı, “Yezîd b. Mühelleb”, s. 523.

³⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 280; Dineverî, *el-Ahbârü’t-Tivâl*, s. 396; Aycan, “Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)”, s. 169.

³⁰⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 418; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 211-212; Aycan, “Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)”, s. 169; Apak, “Emevîler’in Irak Siyaseti”, s. 123; Abdülkerim Özaydın, “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 281-282.

Ancak Irak-Horasan hattında çoğunluğu ellerinde bulunduran ve yönetimde kendilerini asıl hak sahibi gören Kayslılar ondan yine de razı değildi. Nihayet valiliğinin on beşinci yılının sonunda yönetime muhalefet olanları bir araya getirerek, devlet malını zimmetine geçirmek ve Hristiyan, Yahudi ve Zerdüştileri himaye etmek ithamlarıyla Hâlid'i halifeye şikâyet ettiler. Kaysîlerin baskısı karşısında Halife Hişâm, valisini görevinden alarak, yerine eski Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un amcasının oğlu Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi tayin etti (120/738)³⁰⁷. Yusuf b. Ömer es-Sekafî göreve geldikten sonra Hâlid b. Abdullah ve oğullarını on sekiz ay hapiste tuttukten sonra Hişâm b. Abdülmelik'in emriyle serbest bıraktı³⁰⁸.

Yusuf Ömer es-Sekafî'nin valiliğe gelmesi Mudarî kabilelerini memnun etti. Fakat Zeyd b. Ali liderliğinde Irak'ta gerçekleşen Şîî isyanına sebep oldu. Baskılara dayanamayan Yemeniler Zeyd b. Ali'yi sürekli olarak devlete karşı isyana teşvik ettiler. Bu sebeple isyan hareketini başlatan Zeyd devlet tarafından etkisiz hale getirildi (121-122/738-739)³⁰⁹.

Hişâm b. Abdülmelik'in ölmesiyle Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik Emevî halifesi oldu (125/743)³¹⁰. II. Velîd halifelik makamına geçtikten sonra Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi, Kaysî kökenli yeni Irak Valisi Yûsuf b. Ömer'e 50 milyon dirhem karşılığında teslim etti. Yûsuf da Hâlid'i işkence ederek öldürdü³¹¹. Hâlid'in öldürülmesi onu destekleyen Yemen asıllı kabilelerin II. Velîd'e düşman olmasına sebep oldu. II. Velîd'e karşı gittikçe artan düşmanlık, Emevî ailesinden Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in³¹² liderlik ettiği bir isyana dönüştü. II. Velîd 126/16 Nisan 744 tarihinde sarayına giren isyancılar tarafından öldürüldü³¹³. Yezîd b. Velîd, hilafete geçişinden altı ay sonra vefat edince kardeşi İbrâhim b. Velîd devletin başına geçti.

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 181-182; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 398; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 213-214; Apak, "Emevîler'in Irak Siyaseti", s. 123; Özeydin, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", s. 282.

³⁰⁸ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 158.

³⁰⁹ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 404; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, s. 418-419; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 217; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 169.

³¹⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 300; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 169; İsmail Hakkı Atçeken, "Velîd II", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 32.

³¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 233-234; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 407; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 233; Özeydin, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", s. 282.

³¹² Yezîd III, babası Emevî halifesi I. Velîd, annesi Sâsânîlerin son Kısra'sı III. Yezdicerd'in torunu Şahferend (Şâh Âfrîd) bint Firûz'dur. Şahferend, Kuteybe b. Müslim tarafından Mâverâünnehir fetihlerinde esir alınıp Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye gönderilmiştir. Haccâc'da onu halife Velîd b. Abdülmelik'e hediye etti. Velîd'in evliliğinden Yezîd b. Velîd doğdu. Emevîler tarihinde bir cariyeden doğma ve halifelğe kadar yükselen ilk Emevî halifesidir. Yezîd'in künyesi "Ebû Hâlid", lakabı ise "en-Nâkıs"dır. Mevlüt Koyuncu, "Yezîd III", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 516-517; Ali Aksu, "Yezîd b. Velîd'in Hayatı ve Halifeliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:4, Sivas 2000, s. 289-303.

³¹³ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 408-409; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", s. 170; Atçeken, "Velîd II", s. 32.

Dört ay görevde kaldıktan sonra görevine son veren el-Cezîre Valisi Mervân b. Muhammed Emevîler'in yeni halifesi oldu (127/744)³¹⁴.

Mervân b. Muhammed halifelîğe geldiği ilk günlerde Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Talip ve kardeşleri Kûfe'de bulunan Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in yanına geldiler. Abdullah b. Ömer onlara ikramda bulunup kullanmaları maksadıyla her gün için 300 dirhem tahsis etti. Yezîd b. Velîd ölüp İbrâhim b. Velîd Mervân b. Muhammed'e biat edince Kûfeliler, kabileler arası çekişmelerin ardından, "*Hâşimîlerin hilafete Emevîler'den daha layık*" olduğunu söyleyip onu isyana teşvik ettiler. Abdullah b. Muâviye kendi adına halktan gizlice biat almaya başladı. Kûfeliler, Hâricîler, Abbâsîler Abdullah b. Muâviye'nin etrafında toplanarak isyan hareketini başlattılar³¹⁵. Bu gelişmeler üzerine Vali Abdullah b. Ömer isyancılar üzerine yürümüş, Kûfe Kalesi'ne sığınan Abdullah ve taraftarlarını şehri terk etmeleri şartıyla serbest bırakmıştır. Buradan ayrılan Abdullah b. Muâviye yanındakilerle ilk önce Medâin'e gitti ve orada kendisine biat aldı. Bir grup Kûfe'li ile önce İsfahan'a yerleşti, sonra da Fars bölgesinden İstahr'a geçti. Oradan da Hulvan, Cibâl, Kirman, Hemedân, Rey şehirlerini içine alan geniş bir bölgede hâkimiyetini tesis etti³¹⁶.

Muhârib b. Musa el-Yeşkür, Abdullah b. Muâviye adına çıktığı ilk seferde İstahr'a gelerek şehri ele geçirdi. Sonra da Şamlı komutanlardan Muhârib ile Kirman'a giderek yağmaladı. Daha sonra Şîraz'a gelen Muhârib, Abdullah Ömer'in amili Müslim Müseyyeb'i öldürerek şehrin hâkimiyetini ele geçirdi. Burada Abdullah b. Muâviye adına Şîraz halkından biat aldıktan sonra İsfahan'a Abdullah b. Muâviye'nin yanına döndü ve ona İstahr'a yerleşmesini söyleyerek kendisi de oraya yerleşti. Kısa bir süre sonra Muhârib b. Musa ile Abdullah b. Muâviye'nin arası açılınca ordusuyla beraber Sâbûr'a geldi. Abdullah'ın kardeşi Yezîd b. Muâviye ile savaştılar. Muhârib yenilince Kirman'a gitti. Mervân halifelik makamını ele geçirip idareye hâkim olunca Yezîd b. Hübeyre komutasında Âmir b. Dubâre'yi Abdullah b. Muâviye'nin üzerine gönderdi. Diğer taraftan Ma'n b. Zâide komutasında başka bir birliği de Abdullah b. Muâviye'nin üzerine sevk etti. Merv-i Şâzân'da yapılan savaşta mağlup olunca Abdullah b. Muâviye kaçtı. Ordusunun büyük kısmı esir alındı. Abdullah b. Ali b. Abdullah b.

³¹⁴ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 409-410; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 258-260; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, III, s. 239; Apak, "Emevîler'in Irak Siyaseti", s. 124.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 270-271; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 317; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 182; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021, s. 325; Mehmet Atalan, "Bir Muhalefet İttifakı Abdullâh b. Muâviye (129/746-47) Hareketi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII, İzmir 2006, s. 44-45.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 272-273; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 183; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 326-327; Atalan, "Bir Muhalefet İttifakı Abdullâh b. Muâviye (129/746-47) Hareketi", s. 46-47; Ethem Ruhi Fırlı, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 119.

Abbas hariç diğer esirleri öldürdü. Abdullah b. Ali'yi ise Yezîd b. Hübeyre'ye haber vermesi için gönderdi. Kendisi de Abdullah b. Muâviye'yi aramak için Şîraz'a gitti ve orada sıkıştırmasına rağmen yakalayamadı. Abdullah b. Muâviye kardeşleriyle birlikte Horasan'a kaçtı (129/746-747). Abbâsîler adına faaliyette bulunan Ebû Müslim'den³¹⁷ yardım göreceğini umuyordu. Ancak düşündüğünün aksine kendisini rakip gören Ebû Müslim tarafından tutuklandı ve bir müddet sonra da öldürüldü³¹⁸.

Ebû Müslim Horasan şehirlerini dolaşarak isyancıları teşkilatlandırdı. Ardından İbrahim el-İmâm'dan aldığı emirle siyah bayrağı açarak ihtilal hareketini başlattı (129/747)³¹⁹. Ebû Müslim, hareketine devam ederek Merv'e girdi ve Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın üzerine yürüdü (130/748). Bunun üzerine Nasr b. Seyyâr sırasıyla Serahs, Tûs ve Nîşâbur'a çekilmek zorunda kaldı. Abbâsî komutanlığına getirilen Kahtabe b. Şebîb'in hareketiyle de Horasan şehirleri ele geçirilerek bölgedeki Emevî hâkimiyetine son verildi³²⁰.

Hasan ve Humeyd b. Kahtabe kardeşlerin kumandasındaki Abbâsî ordusu Kûfe'yi ele geçirince Ebû Seleme "Vezir-i Al-i Muhammed" unvanıyla Abbâsî halifesinin vezirliğine getirildi (132/749). İbrahim el-İmâm, Mervân b. Muhammed tarafından Humeyme'de tutuklanınca kardeşi Ebû'l-Abbas'ı halefi tayin etti ve ailesiyle birlikte Kûfe'ye gitmesini söyledi. Bunun üzerine Ebû'l-Abbas ve Humeyme'deki diğer Abbâsîler Kûfe'ye gelerek burada biat aldı. Ebû Seleme de bu oldubitti karşısında biat etmek zorunda kaldı³²¹.

³¹⁷ Ebû Müslim-i Horasânî, diğer adı, Abdurrahman b. Müslim şeklinde geçmesine rağmen İbrâhim b. Osman diye kaydedilmektedir. Kaynaklar doğduğu yer konusunda müttelik olmadıkları gibi adı, soyu ve şahsi vaziyeti hakkında da muhtelif rivayetler vermektedirler. Arap olmamakla birlikte Türk veya Fars olduğuna dair de bir bilgi yoktur. Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda görev almış önemli şahsiyetlerden biridir. Bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 197-199; W. Barthold, Mükrimin H. Yımaç, "Ebû Müslim", *İA*, C. 4, İstanbul s. 39-41.

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 307-308; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 92-93; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 328; Uygur, "Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şîraz Şehri", s. 139; Fıçlalı, "Abdullah b. Muâviye", s. 119.

³¹⁹ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 419; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 67; Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", s. 198.

³²⁰ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 421-422; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 346; Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", s. 198; 419-422.

³²¹ Ebû Seleme, Abbasoğulları adına çalışmasına rağmen, hilafette Hz. Ali evladının hakkı olduğunu düşünüyordu. İbrahim b. Muhammed'in ölümünden sonra, Hz. Ali ailesinden üç kişiyle mektuplaşıp halifeliği onlara teklif etmişti. Fakat Ali ailesi onun Abbasoğullarına adına çalıştığını bildiklerinden ve ona güvenemediklerinden bu teklife olumsuz cevap vermişlerdi. Ebû Seleme cevap gelmesini beklerken, bir yandan da Abbasoğullarını oyalarak vakit kazanmaya çalışıyordu. Fakat Horasanlı komutan Ebû'l-Cehm tarafında Abbâsî ailesinin yeri tesadüf eseri bulundu. Ebû'l-Abbas, gerekli otoriteye sahip olmadığı için Ebû Seleme'nin vefasızlığına karşı bir harekete girişemiyordu. Fakat Ebû'l-Abbas'ın onayı ile Ebû Müslim 13 Şubat 750 yılında Ebû Seleme'yi öldürdü. Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 347-348; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Seleme Hallâl", *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s. 229.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER DÖNEMİ'NDE FARS BÖLGESİ VE FARS'TA KURULAN HÂNEDANLIKLAR

Abbâsîler 750 yılından 1258 yılına kadar İslâm Dünyası'nın büyük bir bölümüne egemen oldular³²². Abbâsîlerin ilk dönemleri aynı zamanda en parlak evreleri olarak dikkatleri çekmektedir. Yine bu dönemde Farşlılar devlet yönetiminde etkin bir konuma gelmekle birlikte siyasi, askeri ve idari alanlarda da hâkim oldular. Abbâsîlerin ikinci döneminde ise başa geçen halifeler Farşlılara karşı bir denge oluşturmak amacıyla devletin yönetim kadrolarına Türkleri yerleştirmeye başladılar.³²³ Devletin merkezinde Türk askerlerinin sayısının artmasıyla birlikte zamanla askeri ve idari kadrolar Türkleşmiştir. Bu durum ilk dönemlerde olumlu sonuçlar verirken zamanla ordu ve bürokraside ciddi bölünme ve mücadelelere sebep oldu. Ordunun kontrolden çıkması ve merkezi yönetimin zayıflamasıyla birlikte Abbâsî Hilafeti'ne bağlı birçok idari bölgede sorunlar, isyanlar ve kopuşlar yaşandı³²⁴. Bunun sonucunda bağımsız ve yarı bağımsız hânedanlıklar ortaya çıktı³²⁵. İran'da Tâhirîler, Saffârîler ve Büveyhî hânedanlıkları kurulduğu gibi Mısır'da da Tolunoğulları, İhşîdîler gibi Türk devletleri ortaya çıktı³²⁶.

2.1. Abbâsîler Dönemi'nde Fars Bölgesi

Abbâsîler, Fars bölgesinin idari merkezi olan Şîraz'ı atadıkları valiler aracılığıyla yönetmişlerdir. Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda valilerin etkin olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri olan Ebû Müslim el-Horasânî'nin, Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın halife olmasında etkin karakterlerden biri olarak devletin ilk yıllarında önemli siyasetlerin belirlenmesinde söz sahibi olduğu görülmektedir³²⁷. Bu bağlamda Ebû Müslim, Muhammed b. Eş'as'ı Fars bölgesine görevlendirerek Ebû Seleme'nin tayin ettiği valiler başta olmak üzere valilik için gelen herkesi öldürmesini emretti, o da bu buyruğa uydu. Hatta Muhammed b. Eş'as Fars bölgesinde bulunduğu sırada Abbâsî Halifesi es-Seffâh'ın Fars Vali'si olarak gönderdiği

³²² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 31.

³²³ Ali Kuşçalı, *Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği (229-279/843-892)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2021, s. 6,10.

³²⁴ Mutlu Saylık, "IV./X. Yüzyıl İslâm Dünyasında Tek Halifelikten Üç Ayrı Halifelğe Bölünme Süreci", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.13, Sayı: 3, 2021, s. 1020.

³²⁵ Yıldız, "Abbâsîler", s. 39.

³²⁶ Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 105,107,112.

³²⁷ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri (1256-1335)*, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa 2019, s. 85.

amcası İsb b. Ali'yi dahi öldürmek istedi. Fakat korktuğu için vazgeçti. İsb b. Ali valilik vazifesini hiç alamadı. es-Seffâh daha sonra İsmail b. Ali'yi Fars bölgesine vali olarak gönderdi³²⁸. Bir süre sonra es-Seffâh, İsmail b. Ali'yi oradan Ahvaz'a vali tayin ederken, Fars'a da yeniden Muhammed b. Eş'as'ı atadı. Diğer amcası Süleyman b. Ali'yi de Basra ve çevresine vali olarak tayin etti³²⁹.

Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın ölümünden sonra kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr halife oldu (136/753-754). Halifeliğinin ilk yılında amcası Abdullah b. Ali'nin isyanı ile uğraşmak zorunda kaldı ve onun üzerine Ebû Müslim'i göndererek bertaraf edilmesini sağladı³³⁰. Abdullah b. Ali İsyân'ının bastırılmasıyla rahatlayan halife Mansûr devlet içerisinde nüfuzunun artmasıyla itibar sahibi olan Ebû Müslim'in ortadan kaldırılmasını istiyordu. Harekete geçen Mansûr, Ebû Müslim'in Horasan'a gitmesine fırsat vermeden hilafet merkezine çağırdı. Halife, Ebû Müslim ile görüştüğü sırada sinirlenerek muhafızlarına vurun emri verdi ve böylece onu öldürttü (137/755)³³¹. Olayın duyulması üzerine Ebû Müslim'in etkili olduğu sahalardan Horasan'da birçok isyan çıktı. Dikkat çeken isyanlardan biri de Ebû Müslim'e bağlı olan Râvendîler'in başlattığı isyan olup, bastırıldıktan sonra isyancıların tamamı kılıçtan geçirildi³³².

Basra'da görev yapan Süleyman b. Ali valiliğinden azledilerek yerine Süfyân b. Muâviye atandı (139/756)³³³. Horasan'da çıkan isyanlar bastırıldıktan sonra halife Mansûr'u meşgul eden diğer bir isyan da Hz. Hasan'ın torunlarından Muhammed b. Abdullah'ın (en-Nefsü'z Zekiyye) halifelik iddiası oldu. Medine'de halifeliğini ilan eden ve halktan biat alan Muhammed b. Abdullah'ın üzerine, İsb b. Mûsâ komutasında büyük bir ordu gönderildi 145/ (25 Eylül 762). Yaşanan savaşın ardından Muhammed b. Abdullah öldürüldü³³⁴. Diğer taraftan

³²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 360; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 435.

³²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 362-363.

³³⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 410; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 436-437; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 88; Barthold, Yımaç, "Ebû Müslim", s. 40; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 5.

³³¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 410; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 437-439; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 89; Bozkurt, "Mansûr", s. 5; Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", s. 198.

³³² Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 441-442; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 89; Bozkurt, "Mansûr", s. 5.

³³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 404.

³³⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 359-360; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 443; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 92-93; Bozkurt, "Mansûr", s. 5; Yunus Gördük, "İmam Cafer es-Sâdık'ın Siyasete ve Ehl-i Beyt'in İsyân Hareketlerine Karşı Tutumu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I/I, 2015, s. 23-25.

Halife Mansûr 145/762 yılında Bağdat'ı³³⁵ yenilemeye başladı³³⁶. Bu arada İbrahim b. Abdullah halifenin ağabeyi ile meşgul olmasından faydalanarak Basra'da isyan edip şehri vali Süfyân b. Muâviye'den teslim aldı. Sonra da Ahvaz, Fars, Vâsıt, Medâin ve Sevâd bölgelerine komutan ve amiller göndermeye devam ederken kardeşi Muhammed'in ölüm haberi üzerine Mansûr'la savaşmak için Kûfe'ye yöneldi. Basra, Fars, Ahvaz, Vâsıt, Medâin bölgelerinde karışıklıklar çıkınca Mansûr, İbrahim b. Abdullah'ın üzerine Îsâ b. Mûsâ'yı gönderdi. Îsâ b. Mûsâ, İbrahim b. Abdullah ile Kûfe yakınındaki Bâhamrâ'da karşılaştı. Yapılan savaşta İbrahim b. Abdullah öldürülerek isyan bastırıldı (145/762)³³⁷.

Cafer el-Mansûr, Basra ve havalisini atadığı valiler vasıtasıyla idare etti. Süleyman b. Muâviye'yi Basra görevinden azlederek yerine Selim b. Kuteybe iki aylık bir süre için atadı. Akabinde Muhammed b. Ebi'l-Abbas'ı atadı. Muhammed b. Ebi'l Abbas'tan sonra bu göreve Ukbe b. Selim el-Himânî getirildi³³⁸. Basra Valiliği'ne atanan Heysem b. Muâviye'nin Fars Valisi Amr b. Şeddad'ı öldürmesiyle Fars hâkimiyeti Abbâsîlere geçti. Heysem b. Muâviye'nin valilikten azledilmesi ile kadılık işleri Sevvâr b. Abdullah'a, güvenlik işleri de Saîd b. Da'lec'e verildi. Ayrıca Fars, Ahvaz ve Dicle havalisi idareciliğine Umâre b. Hamza getirildi³³⁹.

Abbâsîler döneminde etkin olan Bermekî³⁴⁰ ailesinden Hâlid b. Bermek, es-Seffâh'tan sonra halifelige gelen Mansûr döneminde de itibarını korudu. Divanların idaresinde bir yıl kadar görev yaptıktan sonra bazı devlet adamlarının baskısı üzerine halife tarafından Fars Valiliği'ne tayin edildi. Bu vazifesinde iki yıl kadar kaldıktan sonra tekrar merkeze dönen Hâlid, halifenin güvenilir adamları arasına girdi³⁴¹. Diğer taraftan Mansûr ölmeden önce Nasr

³³⁵ Bağdat, Dicle'nin iki nehrinin iki yakasında olup batı yakasında kurulmuştur. II. Şâpûr tarafından inşa edilen Kerh yakınında, doğu kıyısında Nehrevân'a bağlı Sâbât köyü vardı. Bu köyün ovasında kuzeyinde Kisrâ Enûşîrvân bir bahçe düzenlemiş ve ona adalet bahçesi (Bağh-i-Dâd) adını vermiş ve daha sonra Bağdat olarak adlandırılmıştı. Araplar ise şehre Medinetüs-Selam (Barış Şehri) adını vermişlerdir. Bu şehir Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr tarafından kurulmuştur. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 39-40; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 252; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 122-123.

³³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 452; Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 82-83.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V, s. 455-460; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 93; Bozkurt, "Mansûr", s. 5.

³³⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 366.

³³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 17-18.

³⁴⁰ Bermekî, Halifeler imparatorluğunun büyük vezirlerinin neşet ettikleri İranlı bir ailedir. Arap Tarihçileri bu ailenin atası Bermek'in Belh civarında Nevbahar Budist Tapınağı'nın rahibi olduğunu, buna karşılık İranlı tarihçiler ise Zerdüşti tapınağına mensup olduklarını ifade eder. İranlı Tarihçilerde Bermekîler'in atalarının Sâsânî Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren vezirleri olduklarını ve bu görevin babadan oğula geçerek asırlarca devam ettiğini ileri sürerler. Bermekî ailesinden ilk Müslüman olanın Hâlid b. Bermek olduğu bilinmektedir. Abbâsîlerin hilafete geçmelerinden sonra Hâlid'in halife Ebü'l-Abbas es-Seffâh ile çok yakın münasebetler kurduğu ve Halifenin onu Divânü'l-harâc ve Divânü'l-cünd'ün başına geçirmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 517-520; W. Barthold, "Bermekîler", *IA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 560-563.

³⁴¹ Yıldız, "Bermekîler", s. 518.

b. Harb b. Abdullah'ı Fars Valiliği'ne tayin etti³⁴². Cafer el-Mansûr vefat edince (158/7 Ekim 775) yerine veliaht ilan ettiği oğlu Muhammed el-Mehdî geçti³⁴³. Muhammed el-Mehdî zamanında Dicle, Ahvaz, Fars valiliği tekrar Umâre b. Hamza'ya verildi, ancak kısa süren valiliğinden sonra³⁴⁴ 160/776 yılında Basra, Dicle bölgesi, Bahreyn, Umman, Ahvaz ve Fars valiliği Muhammed b. Süleyman'a verildi³⁴⁵. Mehdî, Muhammed b. Süleyman'ı Basra Valiliği ve diğer görevlerinden azlederek yerine Sâlih b. Dâvud'u getirdi (164/780-81)³⁴⁶. Mehdî'nin halifeliğinin başlarında ise Fars Valiliği'ne getirilen ve bu görevde ne kadar kaldığı bilinmeyen Hâlid b. Bermekî 165/781 ya da 782 yılında vefat etti³⁴⁷. Dicle, Bahreyn bölgeleri ile Umman, Kesker, Ahvaz, Fars ve Kirman idaresinde Mehdî'nin azatlısı Mualla'nın olduğu görülmektedir (166/782-83)³⁴⁸.

Mehdî'nin ölümünden sonra yerine oğlu Mûsâ el-Hâdî geçti. Onun döneminde Basra, Bahreyn, Yemâme, Umman, Ahvaz ve Fars idaresine Muhammed b. Süleyman getirildi, el-Hâdî'den sonra Hârûn er-Reşîd döneminde de görevini sürdürdü³⁴⁹. Hilafete geçen Hârûn er-Reşîd kendisini destekleyen Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye hilafet mührünü teslim ederek kendisine vezir tayin etti. Bu nedenle Hârûn er-Reşîd dönemi bir nevi Bermekîler dönemi olarak da nitelendirildi³⁵⁰.

Bu dönemde yeni bir bürokrasinin oluşum süreci başladı. Fazl'ın babası Sehl'in Yezîd b. Zâzânferuh adındaki amcasının memleketi Sîb'de³⁵¹ yaşadığı bir anlaşmazlık sonrasında öldürülmesi ve mülklerine el konulması sonucu yeni gelişmeler yaşanmaya başladı. Sehl, malları ve kardeşinin kanı konusunda hakkını aramak üzere Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile irtibata geçti. Bu sayede mülkünü kurtardı. Bu olay sonucunda Sehl hem Bermekîlerle yakın ilişkiler kurdu hem de Müslüman oldu. Netice itibarıyla Fazl b. Sehl'in Abbâsî hizmetine girişi ailenin Bermekîler ile kurduğu ilişkiler sayesinde gerçekleşti. Fazl'ın babası Sehl, Bermekîler'in arazi işlerini üstlenerek kusursuz hizmeti sayesinde çocuklarını Bermekîlerin yanına vermeyi başardı. Zekâsı ve Farsça bilgisi Yahyâ b. Hâlid'in dikkatini çeken Fazl b. Sehl,

³⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 39.

³⁴³ Bozkurt, "Mansûr", s. 5.

³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 45.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 51.

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 62.

³⁴⁷ Yıldız, "Bermekîler", s. 518.

³⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 65.

³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 100-101, 192.

³⁵⁰ İhsan Süreyya Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2018, s. 71; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 92.

³⁵¹ Sîb, Irak'taki bölgelerden biridir. Ayrıca Vâsıt tarafında Basra'da bir kanaldır. Üzerinde köyler vardır. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 247.

Cafer b. Yahyâ el-Bermekî'nin hizmetine girdi³⁵². 187/803 yılında Hârûn er-Reşîd Bermekî ailesinin devlet görevlerine son vererek ilk önce Cafer b. Yahyâ el-Bermekî'yi öldürdü. Arkasından da Yahyâ b. Hâlid ve oğullarını hapse attırdı. Vezirlik makamını on yedi sene ellerinde bulunduran Bermekî ailesi böylece ortadan kaldırıldı³⁵³.

Hârûn er-Reşîd'in ölümünden sonra, oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki hilafet mücadelesi, aynı zamanda Arap ve İran unsurlarının iktidar mücadelesine dönüştü (193/809). Halife olan Emîn, veziri Fadl b. Rebî'nin kıskırtmasıyla kardeşi Kasım'ı veliahtlıktan azletti. Bu haberi duyan Me'mûn, kendisinin de aynı akıbete uğrayacağından korktuğu için, halife ile olan bütün ilişkilerini kesti. Bir süre sonra oğlu Mûsâ'yı veliaht tayin eden Emîn, Me'mûn'a elçi göndererek, oğlu Mûsâ lehine veliahtlıktan feragat etmesini ve Bağdat'a dönmesini istedi. Me'mûn bu isteği reddedince de onu veliahtlıktan azletti. Bunun üzerine Me'mûn, kendisine “Müslümanların İmamı” adını vererek Horasan'da halifeliğini ilan etti. Me'mûn'un tehlikeli hareketi neticesinde halife Emîn, onu yakalatmak için Ali b. İsâ b. Mâhân komutasında 50 bin kişilik orduyu Bağdat'dan sevketti (195/811). Me'mûn da bu orduya karşı Tâhir b. Hüseyin komutasında 4 bin kişilik bir ordu çıkardı. İki tarafın orduları Rey'de karşı karşıya geldi. Ancak Me'mûn'un ordusu Emîn'in taraftarlarının ordusunu yenerek ordu komutanı olan Ali b. İsâ'nın kafasını kestiler³⁵⁴. Nihayet Me'mûn, ordusunun savaşta galip gelmesi üzerine Fazl'ın gayretleriyle halifeliğini ilan etti. Bunun üzerine Me'mûn da Fazl'ı “harp ve kalem işleri başkanlığı” manasına gelen “Zü'r-riyâseteyn” unvanıyla vezir tayin etti. Ayrıca Hemedân'dan Tibet'e, Fars Denizi'nden Deylem ve Cürcân'a kadar olan yerleri onun idaresine verdi³⁵⁵.

Tâhir b. Hüseyin Ahvaz ve ona bağlı kasabaları istila etti. Ayrıca Yemâme, Bahreyn, Umman, Mekke ve Medine'ye valiler tayin etti. Sonra da Ahvaz'dan Vâsıt'a hareket eden Tâhir, Vâsıt ile Kûfe arasında bulunan yerleri ele geçirdi. Bunların yanında Tâhir, Mansûr b. el-Mehdi vasıtasıyla Basra'dan; Muttalib b. Abdullah b. Mâlik vasıtasıyla Musul'dan; Abbas b. Mûsâ'nın vasıtasıyla da Kûfe'den, Me'mûn adına biat aldıktan sonra³⁵⁶ Bağdat'ı kuşatmak için harekete geçti. Tâhir, Herseme ve Züheyr b. el-Müseyyeb ile birlikte Emîn'i Bağdat'ta

³⁵² Mesut Can, “Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü”, *İstem*, Sayı: 28, 2016, s. 332; Hakkı Dursun Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 275.

³⁵³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 457-458; Sırma, *Abbasîler Dönemi*, s. 85-86; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 144; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 106; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 93-94.

³⁵⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 472-474; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s.449-455; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 171-172; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 112-113; Üçok, *Emevîler-Abbasîler*, s. 94-95; Sırma, *Abbasîler Dönemi*, s. 93-96; Bedirhan, *Orta Çağ Tarih*, s. 99; Nahide Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 101.

³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 226; Üçok, *Emevîler-Abbasîler*, s. 95; Yıldız, “Fazl b. Sehl”, s. 275.

³⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 232-233.

muhasara altına aldılar (197/812)³⁵⁷. Bağdat'ın muhasarası on beş ay sürdü ve şehirde büyük bir yıkıntı ile tahribat meydana geldi. Halife Emîn ailesi ile birlikte Medinetü'l-Mansûr'a gitti³⁵⁸. Çaresiz kalan Emîn, eman dilemek üzere Herseme b. A'yen'e birini gönderdi. Herseme de Emîn'in bu isteğini kabul etti. Ayrıca Herseme, Me'mûn'un Emîn'i öldürmeğe yeltenmesi üzerine onun uğrunda savaşıacağına dair söz verdi. Ancak durumdan haberdar olan Tâhir b. Hüseyin buna müsaade etmedi ve verdiği emir ile Emîn'i yakalatıp öldürttü 198/26 Eylül 813)³⁵⁹.

Fazl b. Sehl, Me'mûn'u Merv'de kalmaya ikna etti. Ayrıca onun Tâhir b. Hüseyin'e fethettiği el-Cibâl'i, kardeşi Hasan b. Sehl'e de Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen'i vermesini sağladı³⁶⁰. Bunlardan başka devletin önemli makamlarına çoğunlukla İranlıları getirdi, ancak bu durum huzursuzluklara sebep oldu. Hz. Ali soyundan Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ'nın isyanını yine aynı aileden Muhammed b. Muhammed'in isyanını takip etti. Bunlardan daha tehlikeli ise el-Cezîre'de Mudar Araplarını etrafında toplayan Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin isyanı oldu³⁶¹. Halife Emîn'in öldürülmesiyle Me'mûn'un halife olmasında rol oynayan Tâhir b. Hüseyin'in nüfuzunun artmasından endişe eden vezir Fazl b. Sehl onu hilafet merkezindeki siyasi mücadelelerden uzak tutmak için Rakka'ya bağlı el-Cezîre, Suriye, Mısır ve Mağrip idaresine tayin etti. Sonra da Tâhir'e Nasr b. Şebes ile savaşması görevini verdi. Fakat Tâhir, Nasr b. Şebes'e karşı istenilen başarıyı gösteremedi³⁶². Herseme b. A'yen, batı eyaletlerindeki isyan ve huzursuzlukların asıl sebeplerini Fazl b. Sehl'in gizlediğini bildiği için durumu halifeye izah etmek üzere Merv'e gitti ve ona olup bitenleri anlattı. Ancak Fazl b. Sehl, Herseme'den önce davranarak Me'mûn'u onun aleyhine kışkırttı. Nihayetinde Me'mûn huzuruna çıkan Herseme'nin söyledikleri hoş karşılamayarak hapsedilmesini emretti. Sekiz gün hapiste kaldıktan sonra da öldürüldü (200/816)³⁶³.

Herseme b. A'yen'in öldürülmesi haberinin şehirde yayılmasıyla Bağdat'ta karışıklıklar çıktı. Meydana gelen bu karışıklıkları Hasan b. Sehl'in ortadan kaldırması beklenirken bu gerçekleşmedi (201/24 Mart 817). Bu sırada Merv'de bulunan halife Me'mûn, Ali er-Rızâ b.

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 239; Bozkurt, "Me'mûn", s. 101.

³⁵⁸ Sırma, *Abbasiler Dönemi*, s. 98.

³⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 249,252; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 173; Bozkurt, "Me'mûn", s. 101.

³⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 258; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 175; Can, "Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü", s. 345; Yıldız, "Fazl b. Sehl", s. 275.

³⁶¹ Yıldız, "Fazl b. Sehl", s. 275.

³⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 258; Hasan Kurt, "Tâhiriler", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 403.

³⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 273; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 176; Can, "Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü", s. 341-342; Yıldız, "Fazl b. Sehl", s. 275; Bozkurt, "Me'mûn", s. 102.

Mûsâ el-Kâzım'ı veliaht tayin ederek Abbâsîlerin alameti olan siyah elbiseyi çıkarıp, Ali soyuna mahsus yeşil elbiseyi giydi. Haberin Bağdat'a ulaşmasıyla olaylar daha da şiddetlendi. Akabinde Bağdat ahalisi ve Abbâsîlerin ileri gelenleri Me'mûn'u hal'ederek İbrâhim b. Mehdî'yi halife ilan edip ona biat ettiler 202 (17 Temmuz 817). İç karışıklıkların gittikçe tehlikeli bir hal alması üzerine Me'mûn, Ali er-Rızâ ve Fazl b. Sehl ile birlikte Merv'den ayrılarak Bağdat'a gitmek için yola çıktı (202/817). Bu yolculuk sırasında iki önemli olay meydana geldi. Biri Fazl b. Sehl'in öldürülmesi, diğeri de Ali er-Rızâ'nın şüpheli bir şekilde ölümüdür. Bağdat'a giren Me'mûn ilk işi, yeşil rengi terk edip siyah renge itibarını iade ederek şehir halkının gönlünü alıp karışıklık ve huzursuzluklara son vermek oldu³⁶⁴. Diğer taraftan bı sızarlarda Fazl b. Sehl'in öldürülmesi Hasan b. Sehl'i derinden sarstı. Bağdat'a gelen Me'mûn katilleri yakalama emri verdi. Yakalanan katiller huzuruna getirilerek öldürüldü ve kesik başları Hasan b. Sehl'e gönderildi. Sonra da Hasan'a duyduğu üzüntüyü bildirerek kendisini kardeşi Fazl'ın yerine vezir tayin etti³⁶⁵. Hasan b. Sehl bu görevini hastalanıp devam edemez hale gelinceye kadar sürdürdü³⁶⁶.

2.2.Tâhirîler Dönemi'nde Fars Bölgesi

Halife Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'i Bağdat Sâhibü's-Şurtalıgı (emniyet teşkilatı) ile Sevâd maliye sorumluluğuna tayin etti (204/819). Bir süre görevlerini ifa eden Tâhir b. Hüseyin, halife Me'mûn'un kendisine olan davranışı sebebiyle endişeye kapılıp bağlantılarını kullanarak Horasan'a vali olarak atandı (205/7 Mayıs 821). Böylece Tâhirîler³⁶⁷ dönemi başlamış oldu. Tâhir b. Hüseyin iki yıl kadar süren Horasan Valiliği döneminde bağımsız bir hükümdar gibi davrandı. Bastırdığı paraların üzerine Halife Me'mûn'un adını dahi yazdırmadığı gibi hutbelerde de onun adına yer vermedi. O, bu davranışları nedeniyle muhtemelen halifenin casusları tarafından zehirlenerek öldürüldü (207/822)³⁶⁸. Me'mûn, Tâhir'in ölümünden sonra bütün işleri oğlu Abdullah'a devretti. Fakat Abdullah o sırada Rakka'da Nasr b. Şebes ile savaştığı için yerine kardeşi Talha'yı Horasan'a gönderdi³⁶⁹. Kardeşi adına hüküm süren Talha b. Tâhir'in ölmesi üzerine Abdullah adına diğerkardeşi Ali

³⁶⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 176; Can, "Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü", s. 343-346; Yıldız, "Fazl b. Sehl", s. 275; Bozkurt, "Me'mûn", s. 102.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 302.

³⁶⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 194.

³⁶⁷ Tâhirîler, Horasan'da bir sülale olup Tâhir b. Hüseyin tarafından kurulmuştur. Herat amirliği ve Sistân valiliği yapan Ebû Muhammed'in yanında yetişmiştir. W. Barthold, "Tâhirîler", *İA*, C. 11, İstanbul 1979, s. 636-637; Kurt, "Tâhirîler", s. 403-404.

³⁶⁸ Erdoğan Merçil, Tâhirîler, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, (ed. Kenan Seyithanoğlu), Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 404-405; Kurt, "Tâhirîler", s. 403; Ahmet Yılmaz, "Tâhirîler'in Kurucusu ve İlk Hükümdarı Tâhir b. Hüseyin'in Liderlik Vasıfları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10/2, 2021, s. 813-814.

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 331; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 509.

b. Tâhir Horasan Valiliği'ni üstlendi. Horasan'da Hâricîler, Nîşâbur'a bağlı olan el-Hamra Köyü'ne saldırarak pek çok insan katletti. Durumu öğrenen Me'mûn, Abdullah b. Tâhir'e hemen Horasan'a gitmesini emretti. O da Horasan'a gelerek görevinin başına geçti (214/829-830)³⁷⁰.

Halife Me'mûn, 218/9 Ağustos 833 tarihinde vefat edince yerine el-Mu'tasım-Billâh geçti. Yeni halife, Abdullah b. Tâhir'i yerinde bırakarak Horasan Valiliği'ni tasdik etti³⁷¹. Halife el-Vâsik-Billâh döneminde de Horasan Valiliği görevine devam eden Abdullah b. Tâhir, ayrıca buranın askerlik ve emniyetle ilgili işlerini de üstlendi. Horasan'ın dışında Rey, Taberistân, Kirman, Fars ve çevrelerini de yöneterek vergilerini topladı. Bunun yanı sıra Irak'ın Sevâd bölgesinin idarecisi de olan Abdullah b. Tâhir Bağdat'ta Sâhibü's-Şurta görevini yürüttü ve Nîşâbur'da vefat etti (230/845). Abdullah'ın vefatı üzerine halife el-Vâsik bütün bölgelerin idaresini oğlu II. Tâhir b. Abdullah'a verdi³⁷². el-Vâsik-Billâh döneminin sonlarına doğru Vâsif et-Türkî İsfahan, Cibâl ve Fars bölgelerinde isyan çıkartan Kürtlerin üzerine yürüyerek onları bertaraf etti ve beraberinde beş yüz kadar esirle geri döndü (231/845-846). Bu başarı karşılığında Halife onu 75 bin dinar ve bir kılıçla mükâfatlandırdı³⁷³. Halife el-Vâsik-Billâh vefat edince hilafete el-Mütevekkil geçti (232/847)³⁷⁴. Me'mûn devrinin önemli komutanlarından birisi olan İshak b. İbrahim b. Mus'ab³⁷⁵, Tâhir b. Hüseyin'in yeğeniydi. Mu'tasım, el-Vâsik ve el-Mütevekkil dönemlerinde Bağdat emniyet amirliği görevini yerine getirdi³⁷⁶. Mütevekkil'in halifeliği döneminde de İshak b. İbrâhim Fars Valiliği görevine getirildi (232/846-847)³⁷⁷.

İshak b. İbrâhim ölünce halife el-Mu'tez, yerine oğlu Muhammed'i Fars'a vali olarak atadı (236/850-851). Amcası Muhammed b. İbrâhim de o sıralarda Fars bölgesinde görev yapmaktaydı. el-Mütevekkil ve evlatlarının, yeğeni Muhammed b. İshâk'a karşı göstermiş olduğu ilgiyi kıskanan Muhammed b. İbrâhim onlar aleyhinde faaliyetlere başladı. Bunu duyan Muhammed b. İshâk durumu el-Mütevekkil'e bildirdi. Halife, amcası hakkında istediği gibi muamele yapma hakkını ona verdi. Bunun üzerine Muhammed b. İshak amcasını Fars bölgesinden azlederek yerine diğer amcasının oğlu Hasan b. İsmail b. İbrâhim b. Mus'ab'ı tayin

³⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI, s. 359; Merçil, "Tâhirîler", V, s. 407.

³⁷¹ Merçil, "Tâhirîler", V, s. 408; İzzetullah Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020, s. 12.

³⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 20; Merçil, "Tâhirîler", V, s. 410.

³⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 28; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 227.

³⁷⁴ Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 15.

³⁷⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 204.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 50; Taberî, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 507.

³⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 37.

ederek amcası Muhammed b. İbrâhim'in öldürmesini emretti. Verilen emri yerine getiren Hasan b. İsmail, sonraki dönemlerde Fars valisi oldu. Daha sonra bölge valisi olan Muhammed b. İshâk'a Fars'ın yanı sıra Bahreyn, Yemâme ve Mekke'nin idaresi de tevdi edildi³⁷⁸.

Tâhir b. Abdullah, babası öldüğü sırada Taberistân valisi olarak görev yapmaktaydı. Horasan Valiliği için yerine kardeşi Muhammed b. Abdullah'ı bırakarak Nîşâbur'a geldi. Uzun süre isyanlar ile uğraşan Tâhir, kardeşi Muhammed'i Bağdat'a gönderdi (237/851)³⁷⁹. Tâhirîlerden Muhammed b. İshâk b. İbrâhim'in ölümü üzerine Muhammed b. Abdullah halife temsilciliği görevinin yanı sıra Bağdat'a Sâhibü's-Şurta, Sevâd ve Fars bölgelerine de vali olarak atandı. Naibi sıfatıyla kardeşi Süleyman b. Abdullah Taberistân Valiliği'ne tayin edildi³⁸⁰. Tâhir b. Abdullah'ın 248/862 yılında ölmesi üzerine Halife Müstâîn-Billâh, Horasan'ı Bağdat'ta Sâhibü's-Şurta olarak görev yapan yine bu sülaleden Muhammed b. Abdullah'a vermek istedi. Ancak o, Tâhir'in halef olarak oğlu Muhammed'i vasiyet ettiğini bildirerek görevi reddetti. Böylece aile arasında çıkacak bir anlaşmazlığın da önüne geçilmiş oldu. Halife Müstâîn-Billâh, Muhammed b. Tâhir'i Horasan Valiliği'ne atadıktan sonra oğlu Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'i de Irak'a tayin ederek Mekke ve Medine idaresini yönetimine bıraktı. Ayrıca Sâhibü's-Şurta görevi ile Sevâd bölgesinin sorumluluğunu da ona bıraktı³⁸¹.

Mu'tezz-Billâh döneminde de Bağdat'ta Sâhibü's-Şurta görevini sürdüren Muhammed b. Abdullah, 253/15 Kasım 867 tarihinde vefat etti. O görevini kardeşi Ubeydullah'a vasiyet etmişti. Bunun üzerine Halife Mu'tezz bu göreve Ubeydullah b. Abdullah'ı tayin etti. Fakat hânedan arası mücadeleler Tâhirîler'in sonunu getirdi³⁸². Tâhir b. Abdullah'ın yerine vali tayin edilen, zevk ve eğlenceye düşkün genç ve tecrübesiz oğlu Muhammed b. Tâhir döneminde Tâhirîler, Horasan'da hâkim oldukları toprakları kaybettiler³⁸³. Taberistân'da ve Cürcân'da isyanlar başladı. Muhammed b. Tâhir'in akrabaları Ya'kûb b. Leys ile ittifak içine girerek onu cesaretlendirdiler. Bunun üzerine Ya'kûb da Horasan'a saldırarak Muhammed b. Tâhir'i ele geçirdi. Böylece Tâhirîlerden sonra Saffârîler dönemi başladı³⁸⁴.

³⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 52.

³⁷⁹ Merçil, "Tâhirîler", V, s. 410.

³⁸⁰ Merçil, "Tâhirîler", V, s. 410; Hasan Kurt, "Muhammed b. Abdullah b. Tâhir", *DİA*, C. /Ek 2, Ankara 2019, s. 290.

³⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 104; Merçil, "Tâhirîler", V, s. 411.

³⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 153; Merçil, "Tâhirîler", V, s. 411; Kurt, "Muhammed b. Abdullah b. Tâhir", s. 291.

³⁸³ Kurt, "Tâhirîler", s. 403.

³⁸⁴ Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 16.

Görüldüğü üzere Sâhibü's-Şurtalık görevi ile Sevad ve Hicaz bölgesi Tâhirîlerden gelen aile üyelerine verilmiştir. Bu sırada devlet ve toplumun sükûnete kavuşmasının bu anlayışın devam ettirilmesinde etkili olduğu düşünülebileceği gibi; bahsi geçen aile üyelerinin işlerinde iyi olduğu ve halifeye bağlı olarak samimi bir şekilde görevlerini sürdürdükleri şeklinde de yorumlanabilir.

2.3. Saffârîler Dönemi'nde Fars Bölgesi

Saffârîler, 861-1003 (247-393/) yılları arasında bugünkü Doğu İran'da hüküm süren İslâm hânedanıdır. Hâkimiyetlerini Sistân, Afganistan, Fars, Ahvaz ve Irak sınırlarına kadar genişletmişlerdir³⁸⁵. Hânedanın kurucusu Ya'kûb b. Leys adında bir bakırcı (saffâr) olduğu için devlete Saffârîler denmektedir³⁸⁶. Ya'kûb b. Leys Sîstan'da Tâhirîlere karşı isyan eden Büst şehri ayyârlarının reisi Salih b. Nasr el-Kinânî'nin ardından da Dirhem b. Nasr'ın hizmetine girdi. Ayyar liderlerinin arasında başlayan mücadelelerden Ya'kûb b. Leys galip çıktı ve Sîstan'a hâkim oldu (247/861)³⁸⁷. Böylece siyasallaşan Saffârîler Ya'kûb b. Leys'in yayılmacı siyaseti sonucunda geniş sahalara hâkim olmaya başladı³⁸⁸. İlk olarak da Sistân ve Afganistan sahasına yayılmaya başladılar³⁸⁹.

Ya'kûb b. Leys, topraklarını genişletmek maksadıyla Tâhirîler adına Hüseyin b. Abdullah'ın idaresindeki Herat'ı hâkimiyetine kattı. Ardından Bûşenc'e hâkim oldu. Bunun üzerine Muhammed b. Tâhir, elçiler vasıtasıyla hil'at ve hediye göndererek Sîstan, Kâbil, Kirman ve Fars'ın idaresini Ya'kûb b. Leys'e verdi. Kısa süre sonra da Ya'kûb b. Leys, Zerenc'de kendi adına hutbe okutarak bağımsızlığını ilan etti (253/867)³⁹⁰. Ya'kûb b. Leys, yönünü bu defa Kirman ve Fars bölgesine çevirdi. Abbâsîlerin Fars Valisi Ali b. Hüseyin, Ya'kûb'dan önce davranarak, adamlarından Tavk b. Mugallis'i Kirman'a gönderdi ve şehri istila ederek idaresi altına aldı. Ancak Ya'kûb, Kirman'ın Tavk'ın hâkimiyetine geçtiğini haber aldığı zaman iki ay bekledi, sonra da Sîstan'a döneceğini ilan ederek hileye başvurdu.

³⁸⁵ C. Edmund Bosworth, "Saffarids", *Encyclopædia Iranica*/ <http://www.iranicaonline.org/articles/Saffarids/> (25.09.2023).

³⁸⁶ Zerenc yakınlarındaki Karnin adlı bir köyde doğdu. Ya'kûb'un babası Leys, Sîstan bakırcılarının reisiydi. Ya'kûb daha sonra doğduğu yerden ayrıldı ve Zerenc'e giderek on beş dirhem aylıkla bir bakırcının yanında çalışmaya başladı. Ya'kûb ve kardeşleri cömertlikleri tanınıp taraftar kazandılar. Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *"Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi"*, (ed. Kenan Seyithanoğlu), V, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 417; Erdoğan Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 463-464.

³⁸⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 180-182; Merçil, "Saffârîler", V, s. 418-419; Vural Öntürk, "Saffârî Emîri Ya'kûb b. Leys'in Siyasi Faaliyetleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Van 2016, s. 221; Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", s. 463.

³⁸⁸ Öntürk, "Saffârî Emîri Ya'kûb b. Leys'in Siyasi Faaliyetleri", s. 223.

³⁸⁹ Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", s. 463.

³⁹⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 188-189; Merçil, "Saffârîler", V, s. 421; Öntürk, "Saffârî Emîri Ya'kûb b. Leys'in Siyasi Faaliyetleri", s. 225-226; Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", s. 463.

Tehlikenin geçtiğine kanaat getiren Tavk'ın eğlenceye dalmasından faydalanan Ya'kûb, Kirman'ı ele geçirmeye muvaffak olduğu gibi Tavk ve adamlarını da esir aldı³⁹¹. Ali b. Hüseyin, Tavk b. el-Mugallis'in başına gelenleri duyunca Şîraz'a giderek savunma tedbirleri aldı. Diğer taraftan Ya'kûb, ordusunu hazırlayarak Şîraz'a geldi. Ardından başlayan mücadele neticesinde Ali b. Hüseyin'in ordusu yenildi, kendisi de esir düştü. Böylece Ya'kûb b. Leys Fars bölgesinde önemli bir yere sahip olan Şîraz'a girdi (255/869). Şîraz'da Ya'kûb'un eline çok ganimet geçti ve bu ganimetlerin bir kısmını Abbâsî halifesine göndererek bağlılığını gösterdi. Daha sonra Ya'kûb'un esir aldığı Ali b. el-Hüseyin ve kumandanlarından Tavk'ı alıp Sîstan'a geri dönmesinden sonra Fars bölgesi tekrar Abbâsî Devleti'nin idaresi altına girdi³⁹².

Halife Mu'temid Fars bölgesine Hars b. Simâ'yı vali olarak atadı (256/870). Fakat aynı yıl içinde eski Fars valilerinden Muhammed b. Vâsıl b. İbrâhim et-Temîmî bölgenin Kürtlerinden Ahmed b. el-Leys'in yardımıyla Fars Valisi Hars b. Simâ'yı öldürdü ve Fars bölgesine hâkim oldu. Halife Mu'temid, itaatini bildirmeyen Muhammed b. Vâsıl'a karşı Basra, Ahvaz, Bahreyn, Yemâme ve Fars bölgesini kardeşi Muvaffak'ın idaresine bıraktı (257/871)³⁹³. Bunun üzerine Muhammed b. Vâsıl, halifeye itaatini bildirerek Fars topraklarını Muhammed b. el-Hasan b. Ebi'l-Feyyâz'a teslim etti (258/872)³⁹⁴. Fakat Muhammed b. Vâsıl'ın halife Mu'temid'e itaati 261/875 yılına kadar devam etti. Halife Mu'temid, Fars bölgesine ek olarak Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yemâme'nin idaresini Türk komutanlarından Musa b. Boğa el-Kebir'e verdi (261/875). Musa b. Boğa, sorumlu olduğu bölgelere valiler tayin etti. Henüz 21 yaşında bir genç olan Abdurrahman b. Müflih'i Ahvaz ve Fars bölgesine vali olarak atadı. Ona yardımcı olması için de Taşdemir'i görevlendirdi. Muhammed b. Vâsıl, bu durumdan rahatsız oldu. Abdurrahman b. Müflih ve Taşdemir komutasındaki ordunun gelmekte olduğunu öğrenen Muhammed b. Vâsıl Fars topraklarına girmeden onları Râmahürmüz'de karşıladı ve iki taraf arasında savaş başladı. Savaşı kazanan Muhammed b. Vâsıl Taşdemir'i öldürüp, Abdurrahman'ı esir aldı ve ellerinde bulunan mal ve ganimetleri de ele geçirdi. Gelişmelerden haberdar olan Abbâsî halifesi, Muhammed'e haber göndererek esir aldığı Abdurrahman'ı serbest bırakmasını istedi. Ancak o, halifenin isteğini kabul etmeyerek Abdurrahman'ı öldürdü ve kendi eceliyle öldüğünü söyledi³⁹⁵.

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 161-162; *Târih-i Sîstân*, s. 192; Merçil, "Saffâril", V, s. 422; Öntürk, "Saffârî Emîri Ya'kûb b. Leys'in Siyasî Faaliyetleri", s. 226-227.

³⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 163-164; *Târih-i Sîstân*, s. 192-193; Merçil, "Saffâril", V, s. 422; Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", s. 463.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 201-202; Merçil, "Saffâril", V, s. 423.

³⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 215.

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 229; Merçil, "Saffâril", V, s. 423.

Abdurrahman b. Müflih, Muhammed b. Vâsıl ile savaştığı sırada Ya'kûb b. Leys Sîstan'da bulunuyordu. Fars bölgesinin kontrolünü ele geçirmek isteyen Ya'kûb b. Leys, Muhammed b. Vâsıl'ın daha fazla güçlenmesini önlemek ve Müflih'ten ganimet olarak ele geçirdiği malları almak amacıyla Fars bölgesine doğru harekete geçti (261/875). Bu sırada Ahvaz'da bulunan Muhammed b. Vâsıl, Ya'kûb'un Fars bölgesinin merkezinde bulunan el-Beyza'ya geldiğini öğrendi. Muhammed b. Vâsıl ise Ya'kûb ile savaşmak için Ahvaz'dan ayrılarak Nevbendencan'a geldi ve buradan dayısı Ebû Bilal Mirdâs'ı elçi olarak Ya'kûb'a gönderdi. Ya'kûb gelen elçiye iyi davranarak Muhammed'in dostluğuna ve iyi dileklerine ihtiyacı olduğuna onu inandırdı. Elçi geri döndüğünde Muhammed'e gördüklerini anlattı ve Ya'kûb'un işini bitirmenin tam zamanı olduğunu söyledi. Bunun üzerine harekete geçen Muhammed b. Vâsıl el-Beyza denilen yere geldiğinde karşılarına Ya'kûb b. Leys'in ordusu çıktı. İki taraf arasında meydana gelen savaşta yenilgiye uğrayan Muhammed b. Vâsıl ağır kayıplar vererek kaçtı. Böylece Ya'kûb, Muhammed'in Müflih'ten aldığı ganimetleri geri alarak bir kez daha Fars bölgesine hâkim oldu. Akabinde Ya'kûb, Fars bölgesine valiler tayin ederek yeniden canlanması için faaliyetlerde bulundu³⁹⁶.

Ya'kûb b. Leys, Fars bölgesinden Ahvaz'a hareket etti. Haberi alan halife, Ya'kûb'un Bağdat'a ilerlemesini önlemek için ona Horasan, Taberistân, Cürcân, Fars, Kirman, Sind ve Hind idaresini, ek olarak da Bağdat Sâhibü's-Şurtalık görevini verdi. Ancak bununla yetinmeyen Ya'kûb, Ahvaz'a sahip olduktan sonra ilerlemeye devam ederek Vâsıt'ı da alınca, Halife Mu'temid durumun vehametini kavrayarak kardeşi Muvaffak'ı onunla savaşmak üzere yola çıkardı. Muvaffak askerlerin sağ kanadına Musa b. Boğa'yı, sol kanadına Mesrûr el-Belhî'yi tayin ederek kendisi de merkezde yer aldı. İki taraf arasındaki savaş Dicle'nin doğusunda Bağdat ile Medâin arasında Deyru'l-Akûl denilen yerde meydana geldi (262/876). Önce savaş Ya'kûb'un lehine devam ederken, Muvaffak'ın Dicle Nehri'ni Ya'kûb'un ordugâhına akıtması sonucu savaşın seyri değişti ve Saffârîlerin mağlubiyetiyle sonuçlandı. Çaresiz mağlubiyeti kabul eden Ya'kûb, Hûzistan'a çekilmek zorunda kaldı³⁹⁷.

Halife Mu'temid, Muhammed b. Tâhir'î Bağdat'a Sâhibü's-Şurta tayin ederken, Ya'kûb b. Leys'in Fars bölgesinden çekilmesiyle boşalan idareyi de Muhammed b. Vâsıl'a verdi. Halife tehlikeli gördüğü Ya'kûb'u takip etmesi için kardeşi Muvaffak'ı Hûzistan'a gönderdi. Ancak

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 230-231; *Târîh-i Sîstân*, s. 202-203; Merçil, "Saffârîler", V, s. 427; Öntürk, "Saffârî Emîri Ya'kûb b. Leys'in Siyasi Faaliyetleri", s. 233-234.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 241-242; Merçil, "Saffârîler", V, s. 428; Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", s. 464.

Muvaffak'ın yolda hastalanarak Vâsıt'tan geri dönmesiyle rahat nefes alan Ya'kûb, Fars topraklarını ele geçirmek için harekete geçti. Muhammed b. Vâsıl birinci yenilgiden sonra etrafında toplanan adamlarıyla önce Fesa'ya, oradan da Basra Körfezi'nde bir şehir olan Siraf'a gitti. Ya'kûb, Aziz b. Abdullah komutasında 2 bin kişilik bir orduyu Vâsıl'ın peşinden gönderdi. Aziz b. Abdullah'ın yetişmesi ile iki taraf arasında yapılan savaşta Vâsıl yenilerek kaçmaya çalıştı, fakat yakalanarak Ya'kûb'a gönderildi (263/876). Akabinde Ya'kûb b. Leys İstahr Kalesi'nde bulunan Vâsıl'ın hazinelerini ele geçirdi. Diğer taraftan ele geçen hazine Ya'kûb ile kardeşi Amr'ın arasını açtı. Amr oğlu Muhammed'i alarak Sîstan'a döndü. Ya'kûb ise Vâsıl'ı hapsedtikten sonra ilk olarak Ahvaz'a oradan da Cündîşâpûr'a geldi (264/877-878). Bu sırada dargın kardeşi Amr'ın geri dönüşü Ya'kûb'u çok sevindirdi³⁹⁸. Ya'kûb b. Leys, kısa bir süre sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 265/5 Haziran 879 tarihinde Cündîşâpûr'da vefat etti³⁹⁹. Ya'kûb b. Leys, on yedi sene emirlik yaptı. Bu süre içerisinde Fars, Horasan, Sîstân, Hint ve Kirman hâkimiyeti altına girdi. Yedi yıl boyunca da Mekke ve Medine'de adına hutbe okundu⁴⁰⁰.

Amr b. Leys, ikinci Saffârî emiri olarak hânedanın başına geçti (265/879). Emirliğinin başında halifeyle dostane ilişkiler geliştirmek isteyen Amr b. Leys, itaatini beyan eden bir mektup yazdı. Halife, onun bu davranışından oldukça memnun oldu. Akabinde Amr b. Leys'in Horasan, Fars, İsfahan, Sîstan, Sind ve Kirman sahaları hâkimiyetini tasdik ettiği gibi Bağdat'ın emniyetini de ona verdi. Karşılığında Bağdat'a her yıl yirmi milyon dinar vergi göndermesini istedi. Amr b. Leys, daha sonra Cündîşâpûr'dan ayrılarak Fars bölgesine geldi. Kardeşi Ali b. Leys, kendisine tavrı almaya başlayınca onu tutuklatmak zorunda kaldı. Ardından Fars bölgesinin idaresini Muhammed b. Leys'e bırakarak Sîstan'a döndü (266/15 Mart 880)⁴⁰¹.

Amr b. Leys, Sîstan'da iken kendisine bağlı Fars valisi Muhammed b. Leys'in verdiği talimatlara rağmen yıllık haracı Bağdat'a göndermediğini ve halifenin bu duruma çok kızdığını öğrenmesi üzerine oğlu Muhammed'i vekil bırakarak Fars bölgesine doğru yola çıktı (268/881). Muhammed b. Leys kaçmaya çalıştı ise de yakalanarak esir alındı. Daha sonra Amr b. Leys Şîraz'a girdi, bir müddet burada ikamet ederek isyancıları cezalandırdı. O, Fars bölgesini düzene soktukten sonra değerli hediyeler ile 4 milyon civarındaki haracı halifeye Bağdat'a gönderdi. Halifenin kardeşi Muvaffak, Amr b. Leys'in bu hareketinden hoşlandı ve emirliğini

³⁹⁸ *Târîh-i Sîstân*, s. 204-207; Merçil, "Saffâriler", V, s. 428-429.

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 271; Merçil, "Saffâriler", V, s. 430.

⁴⁰⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 208.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 272; *Târîh-i Sîstân*, s. 208-209; Merçil, "Saffâriler", V, s. 430-431; Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 22-23.

yeniden tasdik etmek için bir elçi gönderdi⁴⁰². Bu arada Muhammed b. Amr'ın bir oğlu olunca Fars bölgesinde bulunan babasını ziyaret edip ona kendisi müjdeli haberi vermek istedi. Muhammed b. el-Hasan'ı Sîstan'a kendi yerine vekil bırakarak Şîraz'a gitti (270/883)⁴⁰³.

Halife Mu'temid, Horasan'dan gelen hacı kafilesini huzuruna kabul etti (271/884-885). Onların önünde Amr b. Leys'i Horasan Valiliği'nden azlederek minberlerden lanet edilmesini emretti. Akabinde veziri Sâid b. Muhalled'i Amr b. Leys üzerine Fars bölgesine gönderen halife Mu'temid, Amr'ın idaresindeki Horasan'a Muhammed b. Tâhir'i tayin ettiğini bildirdi. Ancak o gitmeyerek yerine vekil olarak Râfi b. Herseme'yi⁴⁰⁴, Mâverâünnehir'e Nasr b. Ahmed Samanî'yi, Fars ve Kirman'a ise Saffârî komutanlarından Ahmed b. Abdülaziz'i görevlendirdi. Saffârîler'in Fars'taki naibi Nasr b. Ahmed bu durumdan Amr b. Leys'i haberdar etti. Durum değerlendirmesi yapan Amr b. Leys, adamlarından Ali b. Hasan b. Dirhemî kumandasında büyük bir orduyu Nasr'a yardımcı olması için Fars bölgesine sevk etti. İki taraf arasındaki savaşta Ahmed b. Abdülaziz, Nasr'ı mağlup ederek Fars sahasına hâkim oldu (271/15 Eylül 884). Vezir Sâid b. Muhalled de Ahmed'in ardından Şîraz'a gelerek buraya yerleşti. Birçok cephede savaşmak zorunda kalan Amr b. Leys, Ebû Talha'yı Horasan'a gönderdi. Kendisi de Sîstan'dan Fars üzerine sefer hazırlıkları yaparken, oğlu Muhammed'i öncü birlik olarak Fars sahasına gönderdi 272 (18 Haziran 885). Sâid b. Muhalled, Amr b. Leys'in Fars'tan hareket ettiğini öğrenince Terk b. el-Abbas komutasında 18 bin kişilik orduyu üzerine gönderdi. Diğer taraftan Saffârî ailesinden Halef b. Leys, halifeden aldığı 2 bin kişilik bir ordu ile Amr b. Leys'e karşı savaşmak için yola çıktı. Fakat Halef kendi ailesine karşı mücadeleden vazgeçerek ordusuyla Amr b. Leys'e dâhil oldu. Sonra da Terk b. el-Abbas'ın ordusuna baskında bulunularak onu mağlup edip askerlerinin çoğunu kılıçtan geçirdi. Galibiyet sonrasında sayısız ganimet ele geçirdi. Diğer taraftan alınan mağlubiyete rağmen halifenin ordusu Sâid b. Muhalled kumandasında yeniden savaş düzeni alarak Amr'a karşı harekete geçti. Böylece başlayan mücadelede halife kuvvetleri galip geldi. Diğer taraftan mağlup olan Amr b. Leys, Sircan'a kaçarken yaklaşık üç bin askeri de esir düştü. Alınan galibiyet sonrasında Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid, Fars bölgesine tamamen hâkim oldu⁴⁰⁵.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 310-311; *Târih-i Sîstân*, s. 211-212; Merçil, "Saffârîler", V, s. 433; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, C.35, İstanbul 2008, s. 464.

⁴⁰³ *Târih-i Sîstân*, s. 213.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 347; Saim Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/ 2004, s. 82.

⁴⁰⁵ *Târih-i Sîstân*, s. 215-217; Merçil, "Saffârîler", V, s. 435.

Vezir Sâid b. Muhalled Fars bölgesinden Vâsıt'a ziyarete geldi. Şehir önlerinde Muvaffak'ın kumandanları tarafından karşılandı. Akabinde şehre giren Sâid b. Muhalled'in kibirli tavırlarından dolayı Mu'tazîd ile arasında anlaşmazlık çıktı. Olayın büyümesi üzerine Muvaffak, Sâid b. Muhalled başta olmak üzere aile fertleri ve adamlarını tutuklattı. Ayrıca Bağdat'ta bulunan oğullarının da tutuklanmasını sağladı. Ardından Muhalled'den boşalan idari mevkiye İsmail b. Bülbül getirildi⁴⁰⁶. Bu anlaşmazlıktan dolayı el-Muvaffak da oğlu Mu'tazîd'ı Bağdat'a çağırdı. Yeni gelişmelerden faydalanan Amr b. Leys tekrar Şîraz'a saldırınca, Sâid b. Muhalled kaçarak Irak'a gitti. Böylece Amr b. Leys, sahipsiz kalan Fars bölgesini ele geçirdi. Gelişmeleri Bağdat'dan takip eden Halife Muvaffak, Amr b. Leys'in faaliyetlerinden endişe duymaya başladı. Önlem olarak Amr b. Leys'e oğlu Muhammed'i rehine olarak Bağdat'a göndermesi ve yıllık haracı düzenli ödemesi karşılığında emirlik fermanını yenileceğini bildirdi. Amr b. Leys bu teklifi kabul etti, ancak amacı bunu kullanarak onu ortadan kaldırmaktı. Bu maksatla oğlu Muhammed'i öncü kuvvet olarak, ardından da kendisine destek olması için Ebû Talha'yı büyük bir orduyla Bağdat'a gönderdi. Fakat olaylar düşündüğü gibi gelişmedi. Muhammed kalabalık Abbâsî ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kalırken, Ebû Talha da yanındaki kuvvetlerle Muvaffak'a katıldı. Bunun üzerine Amr b. Leys Kirman üzerinden Sîstan'a döndü. Bu sırada oğlu Muhammed hastalanarak öldü (274/10 Ekim 887). Bu sırada ülkenin batısında yeni gelişmeler yaşanmaya başlandı. Suriye ve Mısır sahasında Ahmed b. Tolun yeni bir siyasi teşekkül oluşturarak Abbâsî hâkimiyetini sekteye uğrattı. Dolayısıyla yeni konjonktür mucibince Muvaffak, Amr b. Leys'ten barış istemek zorunda kaldı. Ardından ona elçi gönderdi. Amr b. Leys, Sîstan'a gelen elçiye hürmetle karşıladı (275/888). Akabinde halife, Kirman, Fars ve Horasan'ı 10 milyon dirhem karşılığında Amr b. Leys'e ikta etti. Böylece Fars bölgesi tekrar Saffârîlerin yönetimine girmiş oldu. Ayrıca Ubeydullah b. Abdullah da halifenin Bağdat'taki vekilliğine yeniden atandı. Halife Muvaffak, hutbede kendi isminden sonra Amr'ın isminin de zikredilmesini emretti⁴⁰⁷.

Amr b. Leys, Bilal b. el-Ezher'i Fars valisi olarak görevlendirirken, Fars bölgesinin vergi toplama görevini Abdülgaaffar b. Helbes'e verdi. Amr b. Leys, Fars bölgesine vardığında, Kirman Kalesi'nde tutuklu bulunan kardeşi Ali ile oğulları Mu'addal ve Leys hapisshaneden kaçarak etraflarına topladıkları askerlerle Sîstan'a saldırdılar. Ancak, Amr b. Leys ile savaşılamayacağını anlayınca Horasan'a Râfî b. Herseme'nin yanına gitmek zorunda kaldılar. Bu sırada halife, hutbelerden Amr b. Leys'in adını kaldırdı ve lanetleyerek Musa b. Müflih

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 352.

⁴⁰⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 217-218; Merçil, "Saffârîler", V, s. 436; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", s. 82-83.

komutasında hazırlattığı orduyu Fars bölgesine sevk etti. Amr b. Leys ise Fars bölgesine doğru yola çıktı. İstahr yakınlarında iki ordunun karşılaşmasıyla başlayan savaşta Amr b. Leys, Musa b. Müflih'in ordusunu yenerek Şîraz'a girdi (277/25 Nisan 890). Yenilgi haberleri üzerine Fars ve Kirman Valisi Ahmed b. Abdülaziz, Amr b. Leys'e karşı savaşmak için Muvaffak'tan izin aldı. Fakat o da Amr'a mağlup olmaktan kurtulamadı. Amr b. Leys, Ahvaz'a giderken, Bilal b. Ezher'i de Fars bölgesine gönderdi. Muvaffak 278/891 yılında ölünce ardından Mu'temid halife oldu. Fakat o da 279/892 yılında öldü⁴⁰⁸. Bunun üzerine el-Mu'tazid tahta geçti. Ardından barış yapmak üzere İsmail b. İshak'ı el-Kadı'yı Amr b. Leys'e elçi olarak gönderdi. Yapılan görüşmeler neticesinde Fars, Kirman, Horasan, Zabulistan, Sîstan, Kabul ve Bağdat'ın Sâhibü's-Şurtalıgı yeniden Amr b. Leys'e tevdi edildi⁴⁰⁹. Böylece Fars bölgesi başta olmak üzere önceki hâkimiyet sahaları Abbâsîler tarafından tanınan Amr b. Leys daha fazla güçlenerek sınırlarını daha da genişletme fırsatı buldu.

Sonraki dönemlerde Sâmânîler siyasi ve askerî açıdan güçlenerek Mâverâünnehir ve Horasan'a hâkim olmaya başladılar. Aşağıda yer verdiğimiz gibi onların güçlenmesiyle Saffârîler zayıflamaya başlayıp tarih sahnesinden çekildiler. Bu dönemde başlayan ilişkiler neticesinde Sâmânîler, Amr b. Leys'i esir alarak Bağdat'a gönderdiler (288/901). Amr b. Leys, şehirde teşhir edildikten sonra hapse atıldı⁴¹⁰. Amr b. Leys'in esir alınmasından sonra Saffârî ordusu Sîstan'a dönerek Amr'ın torunlarından Tâhir b. Muhammed b. Amr'a biat etti (287/900). Kardeşi Ya'kûb ise veliahdı oldu. Tâhir hükümdar olunca Ahmed b. Şehfûr'u vezir olarak atadı ve ona devlet yetkisi verdi. Vezir Ahmed, Halife Mu'tazid'a ordunun Tâhir'e biat ettiğini bildirdi. Ancak Tâhir'in amcası Leys b. Ali de Saffârîlerin başına geçmek istiyordu. Bu durum ordu kademelerinde Tâhir ve Ali'yi destekleyenler arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Tâhir, kardeşi Ya'kûb'u Sîstan'a vekil olarak atadı ve kendisi de gece gündüz eğlence içinde hayatını geçirmeye başladı. Sebûkerî bu fırsatı değerlendirerek tüm devlet işlerinin sorumluluğunu üstlendi. Ardından rakip olarak gördüğü vezir Ahmed ve kardeşi Muhammed'i öldürmek için fırsat kolladı. Saffârîlerin desteğiyle arzusuna muvaffak oldu. Ardından da

⁴⁰⁸ *Târîh-i Sîstân*, s. 219-220; Merçil, "Saffârîler", V, s. 437.

⁴⁰⁹ *Târîh-i Sîstân*, s. 221; Merçil, "Saffârîler", V, s. 437; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", s. 84.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 416-417; Merçil, "Saffârîler", V, s. 439-441; Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 24; Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", s. 97-98.

vezirlik makamına Abdullah b. Muhammed b. Mikâil getirildi⁴¹¹. Böylece Sebükerî, etkin bir devlet adamına dönüştü.

Tâhir b. Amr, Amr b. Leys'in esir edilmesinden sonra Abbâsî hâkimiyetine geçmiş olan Fars bölgesine hâkim olmak istedi. Bu gaye ile amcası Leys b. Ali komutasındaki orduyu Fars bölgesine gönderdi (289/901). Halife adına Şîraz yöneticisi olan İsa b. en-Nûşerî, Tâhir'in yaklaştığını duyunca şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Tâhir, ordusuyla Şîraz'a girdi ve burada elde ettiği ganimeti ikiye ayırdı, bir kısmı Sebükerî ve ordusuna diğer kısmını da Bilal b. Ezher ile askerlerine verdi. Gelişmeler üzerine Halife İsmail b. Ahmed, Sâ mânîlere mektup göndererek Tâhir'i Fars sahasından uzaklaştırmalarını istedi. Akabinde İsmail b. Ahmed, Tâhir'e Sîstan'ın halife tarafından kendisine verildiğini ve oraya doğru harekete geçtiğini bildirdi. Durumu öğrenen Tâhir de geri dönmek zorunda kaldı⁴¹². Akabinde fırsatı değerlendirmek isteyen Tâhir, halife Müktefi'ye elçi göndererek Fars bölgesinin kendisine verilmesini istedi. Durumu değerlendiren Müktefi, yıllık haracın ödenmesi karşılığında Fars bölgesini Tâhir'e bıraktı (290/902). Amacına nail olan Tâhir, zaman kaybetmeden Fars bölgesinin kasaba ve köylerine idareciler göndererek nizamını kurdu. Sonra da kendisi eğlence ve av ile meşgul olurken bütün işlerin idaresini Sebükerî'ye bıraktı⁴¹³.

Tâhir b. Amr'ın israfı bir müddet sonra Saffârî hazinesinin boşalmasıyla sonuçlandı. Sistemin de bozulmasıyla vergi toplanamaz hale geldi. Mevcut düzensizlik Sîstân'da karışıklığa sebep oldu. Tâhir'in devleti düzgün idare edemediğinden otoritesi gittikçe zayıfladı ve iktidarını Leys b. Ali'ye kaptırdı. Sîstân ordusunun Leys b. Ali'nin yanında olduğunu görünce Tâhir ve Ya'kûb, Sebükerî'nin desteğini alabilmek umuduyla Sîstan'dan ayrıldılar. Ancak kendi çıkarlarını gözetken Sebükerî, iki kardeşi yakalayıp Bağdat'a halifenin yanına gönderdi. Ardından da Sebükerî halife tarafından Fars valisi olarak atandı⁴¹⁴. Sebükerî'nin bu davranışı Leys b. Ali ile Sîstân halkını derinden sarstı. Akabinde gerekli hazırlıkları tamamlayan Leys b. Ali kardeşi Muhammed b. Ali'yi Sîstan'a vekil bırakarak 7 bin kişilik orduyla Fars'a Sebükerî'nin üzerine harekete geçti. Böylece başlayan mücadelede Sebükerî mağlup oldu. Savaşı kazanan Leys b. Ali ise Fars bölgesinin merkezi sayılan Şîraz'a gitti. Burada ordusunu

⁴¹¹ *Târih-i Sîstân*, s. 227-228; Merçil, "Saffâriler", V, s. 441-442; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", s. 98-99; Merçil, "Saffâriler", s. 465.

⁴¹² *Târih-i Sîstân*, s. 240-241; Merçil, "Saffâriler", V, s. 442; Yılmaz, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", s. 100.

⁴¹³ *Târih-i Sîstân*, s. 242; Merçil, "Saffâriler", V, s. 443.

⁴¹⁴ *Târih-i Sîstân*, s. 248-251; Merçil, "Saffâriler", V, s. 443-444; Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 27.

dinlendirirken, divan kurup bölgenin mal ve haracını topladı. Daha sonra da Muhammed b. Zûheyr'i kendi yerine vekil bırakarak Şîraz'dan ayrıldı (297/18 Haziran 910)⁴¹⁵.

Leys b. Ali'ye karşı verdiği mücadeleyi kaybeden Sebükerî, Errecân'a gitmek zorunda kaldı. Buradan durumu halife Muktedir'e bildirerek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine halife, Abbâsîlerin meşhur komutanlarından Mûnis Hadım el-Muzaffer'i büyük bir orduyla Sebükerî'ye desteğe gönderdi. Böylece ordusunu tanzim etme fırsatı bulan Munis, Leys b. Ali'nin ordusunu yenilgiye uğrattı. Yakalanan Leys Bağdat'a götürüldü ve orada hapsedildi. Ardından da Rakka'da öldü (317/927)⁴¹⁶.

Leys b. Ali'nin esir edilmesinden sonra kardeşi Ebû Ali Muhammed'e biat edildi. Muhammed kardeşinin hazinelerini askerlerine dağıtarak bağlılıklarını kuvvetlendirmek istedi. Diğer taraftan Muaddal ise Kirman topraklarını yağmaladı ve ganimetle birlikte Sîstan'daki kardeşinin yanına döndü. Muhammed b. Ali, kardeşini iyi karşıladı ancak emirliği hedef almasından korktuğu için onu iç kaleye hapsedirdi. Böylece Sistân, Büst, Kabul ve Gazne'de hutbe Muhammed b. Leys adına okunmaya başladı. Sâ mânîler Horasan'a hâkim oldu ve Sebükerî, Halife Muktedir'e bağlı olduğundan Kirman ve Fars bölgeleri de Saffârîler'in elinden alındı⁴¹⁷. Halife Muktedir-Billâh, Sistân'ın idaresini Sâ mânî emiri Ahmed b. İsmâil'e bıraktı ve ondan Saffârîlere son vermesini istedi. Emir Ahmed, Sâ mânî ordusunu Sîstan'a gönderdi. Önce Muhammed, sonra da kısa dönem emirlik yapan kardeşi Muaddal tutuklanarak Bağdat'a gönderildi. Böylece Saffârîler tarih sahnesinden çekildi⁴¹⁸.

2.4. Büveyhîler Dönemi'nde Fars Bölgesi

Büveyhîler 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem⁴¹⁹ asıllı Şîi karaktere sahip bir hânedan devletidir. Hânedan, adını ailenin atası olan Ebû Şücâ Büveyh (Bûye) b. Fennâ Penâh Hüsrev'den alır⁴²⁰. Ebû Şücâ Büveyh orta halli bir adamdı, hanımı öldü

⁴¹⁵ *Târîh-i Sistân*, s. 253-254; Merçil, "Saffârîler", V, s. 445; Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 27.

⁴¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 53-54; *Târîh-i Sistân*, s. 254-255; Merçil, "Saffârîler", V, s. 445-446.

⁴¹⁷ *Târîh-i Sistân*, s. 256; Merçil, "Saffârîler", V, s. 446; Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 28.

⁴¹⁸ *Târîh-i Sistân*, s. 258-259; Merçil, "Saffârîler", s. 465; Zeki, *Horasanda Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, s. 29.

⁴¹⁹ Deylem bölgesi, güneyden Kazvin ile Azerbaycan ve Rey'in bir kısmı, doğudan Rey'in bir kısmı ile Taberistân, kuzeyden Hazar Denizi, Gilan Batı Taberistân'ı kuşatır. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 336; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 188; *Hudûdü'l Âlem*, s. 91.

⁴²⁰ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s. 496.

ve üç çocuğu ile kaldı. Önceleri putperest iken Hasan el-Utrûş'un⁴²¹ gayretleriyle Müslüman olup Şiîliği benimsedi. Büveyhîler'in gelişip devlet haline gelmeleri Ebû Şücâ'nın üç oğlunun; Ebü'l-Hasan İmadü'd-Devle Ali, Rüknu'd-Devle Hasan ve Ebü'l-Hüseyin Muizzü'd-Devle Ahmed'in çabaları sonucu gerçekleşmiştir⁴²².

Üç kardeş Gilânlı bir sülaleye mensup Emir Mâkân b. Kâkî'nin emrinde Sâ mânîler'in hizmetine girdiler. Ancak Mâkân daha sonra Sâ mânîlere karşı harekete geçtiği zaman karşısına yine Gilânlı bir soylu olan Merdâvîc b. Ziyâr çıktı. Merdâvîc ordusu ile Mâkân'ın üzerine yürüdü (321/933). Mâkân karşı koyduysa da Merdâvîc galip geldi. Bunun üzerine üç kardeş Mâkân'ın ordusundan ayrılıp Merdâvîc'in hizmetine girdiler. Merdâvîc Taberistân ve Cürcân'ı ele geçirip Ziyârîler Hânedanlığı'nı kurdu. Merdâvîc bu üç kardeşten Ebü'l-Hasan Ali'yi Hemedân'ın güneydoğusundaki Kerec'e atadı⁴²³. Bu atama hırslı ve paralı asker olan Ebü'l-Hasan Ali'nin Büveyhî Devleti'ni kurma yolundaki ilk başlangıç noktasını teşkil etti⁴²⁴.

Ebü'l-Hasan Ali, Kerec'e geldi ve sistemli bir şekilde hareket ederek bölgenin kontrolünü ele geçirdi. Diğer taraftan Ebü'l-Hasan Ali bölge halkı ve ileri gelenlerine ihsan ve yardımlarda bulunarak kendi saflarında yer almalarını sağladı. Ayrıca Hürremîlerin elindeki birçok kaleyi ele geçirmesi üzerine kale ileri gelenleri arasında ihtilaf meydana geldi ve içlerinden bir kısmı ona katılarak hazinelerin yerlerini söyledi. Ebü'l-Hasan Ali, ele geçirdiği hazinenin büyük bir kısmını devlet adamlarına dağıtarak gönüllerini kazandı. Böylelikle mevkiini sağlamlaştırdı. Bu arada Merdâvîc'in Kerec'deki askerlerini ona karşı kışkırtması sonuçsuz kaldı. Ebü'l-Hasan Ali'nin artan şöhretinden rahatsız olan Merdâvîc, Ali'den Kerec'i terk etmesini istedi. Ebü'l-Hasan Ali daha sonra şehrin yıllık vergisini topladıktan sonra İsfahan'a doğru hareket etti. Bölgeye gelen Ebü'l-Hasan Ali Deylemlilerin desteği ile İsfahan'ı ele geçirdi. Bu haber karşısında endişeye kapılan Merdâvîc, kardeşi Veşmgîr komutasında kalabalık bir ordu hazırlanmasını istedi. Böylece hiçbir şeyden haberi olmayan Ebü'l-Hasan Ali bozguna uğratılacaktı. Ancak Ebü'l-Hasan Ali durumdan haberdar olunca bir ay kaldığı İsfahan'da vergileri topladıktan sonra Errecân'a doğru yola çıktı. Ebü'l-Hasan Ali'nin

⁴²¹ Hasan el-Utrûş, tam adı Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali el-Hasen el-Utrûş el Hüseyni'dir. İmam Ali Zeynelâbidin'in dördüncü nesilden torunudur. Abbâsîlerin Nişâbur ve Cürcan amili Muhammed el-Hûzistan tarafından tutuklanıp gördüğü işkenceden dolayı kulağını kaybetmesi üzerine Utrûş lakabı ile anılmıştır. İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s. 356.

⁴²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 220-221; Mehmet Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/II, Diyarbakır 2005, s. 20.

⁴²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 222-223; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 258-259; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 513; Merçil, "Büveyhîler", s. 496; Ahmet Güner, "İmadü'ddevle", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 175.

⁴²⁴ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 101.

Errecân'a doğru geldiğini öğrenen Abbâsî Valisi Ebû Bekir Muhammed b. Yâkût savaşı göze alamayarak Râmahürmüz'e doğru kaçtı. Böylece savaşmadan Errecân'a hâkim olan Ebü'l-Hasan Ali büyük miktarda ganimet elde ederek gücüne güç kattı⁴²⁵. Ayrıca Errecân'ın alınmasıyla Büveyhîler, Fars bölgesine girmiş oldular⁴²⁶.

Ebü'l-Hasan Ali Errecân'da bulunduğu sırada Ebû Tâlib Zeyd b. Ali en-Nevbendecânî'den bir mektup aldı. O, yazdığı mektupta; Ali'yi Şîraz'a gitmesi için teşvik ediyor ve Yâkût ile adamlarının kolaylıkla mağlup edebileceğini söyleyip işinin kolay olduğunu göstermeye çalışıyordu. Diğer taraftan Yâkût'un kalabalık bir orduya sahip olmasından çekinen Ebü'l-Hasan Ali bu teklifi kabul etmedi ve Errecân'da kalmaya devam etti. Buna rağmen Ebû Tâlib ısrarla yazdığı mektuplarla Şîraz'a saldırması için onu teşvik etmeye devam etti. Ebû Tâlib'in ısrarlı davetleri karşısında Errecân'dan ayrılan Ebü'l-Hasan Ali Nevbendecân'a doğru hareket etti (321/933). Ancak Yâkût'un iki bin kişiden oluşan öncü birliği ondan önce oraya ulaşmıştı. Ebü'l-Hasan Ali Nevbendecân'a vardığı zaman Yâkût'un ordusunu yenilgiye uğrattı ve ordu mukavemet edemeyeceğini anlayınca Gürgan'a çekilmek zorunda kaldı. Kazandığı bu zafer Ebü'l-Hasan Ali'yi cesaretlendirdi ve Fars bölgesi içlerine doğru ilerlemesini sağladı. Ebü'l-Hasan Ali, kardeşi Hasan b. Büveyh'i de bir miktar asker ile Kâzerûn ve Sâbûr gibi Fars bölgesinin diğer vilayetlerine gönderdi. Buradan pek çok ganimet ele geçiren Hasan b. Büveyh kardeşi Ebu'l-Hasan Ali'nin yanına Nevbendecân'a geldi. Merdâvîc ile kardeşi Veşmgîr'in Yâkût ile ittifak ettiklerini haber alan Ebü'l-Hasan Ali Nevbendecân'dan Kirman'a doğru hareket etti. Fars Valisi Yâkût on yedi bin kişilik ordusuyla kendisini takip ediyordu. Neticede iki ordu Kirman yolu üzerinde bir köprüde karşı karşıya geldi⁴²⁷. Savaş üç gün sürdü. Üçüncü günün sonunda Büveyhîler Yâkût'un ordusu karşısında galip gelerek Fars bölgesinin merkezi Şîraz'a girdiler (322/934). Böylece sahaya hâkim olmaya başlayan Büveyhîler buradan elde ettikleri ganimetler sayesinde güçlendiler. Diğer taraftan elde edilen hazinenin bir kısmının

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 224-225; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 261-262; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 514; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 102; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler", s. 20-21; Murat Erkoç, "Büveyhîler Devleti'nin Kuruluşu ve Bağdat'a Hâkim Olma Süreci (933-945)", Külliye, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, I/II, 2020, s. 218; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, Vizyon Yayıncılık, Sivas 2003, s. 41-43; Güner, "İmâdüddeve", s. 175.

⁴²⁶ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 103.

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 226-227; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 262-264; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 103; Erkoç, "Büveyhîler Devleti'nin Kuruluşu ve Bağdat'a Hâkim Olma Süreci (933-945)", s. 218-219; Güner, "İmâdüddeve", s.175.

askerlere dağıtılması Ebu'l-Hasan Ali'ye bağlılıklarını artırdı. Akabinde Şîraz'da Büveyhî hânedanının Fars kolu da kurulmuş oldu ve varlığını 1062 yılına kadar sürdürdü⁴²⁸.

Ebü'l-Hasan Ali, Şîraz ve çevresini hâkimiyeti altına aldıktan sonra hilafete yeni seçilen Râzî-Billâh ve onun veziri Ebû Ali b. Mukle'ye yazdığı mektupta itaatini bildirerek, bu toprakları ikta yolu ile kendisine vermeleri karşılığında toplanan vergilerden yılda 1 milyon dirhem ödeme yapacağını söyledi. İstekleri Bağdat yönetimi tarafından kabul edildi ve kendisine hil'atler gönderildi. Diğer taraftan Vezir Ebû Ali b. Mukle, gönderilen elçiye vaat edilen meblağı almadan hilat ve sancağı teslim etmemesi konusunda uyardı (322/934). Vezirin öngördüğü gibi Ebü'l-Hasan Ali gönderilen hil'at ve sancakları zorla alarak vaat ettiği meblağı ödemedi. Ayrıca Ebü'l-Hasan Ali, Abbâsî elçisini çeşitli vaatlerle kandırarak iki yıl yanında tutarak hukukî bağlamda varlığını güvence altına aldı. Sonunda elçi uzun bekleyişten sonra hastalanarak Şîraz'da vefat etti⁴²⁹.

İki yıl sürecinde Ebü'l-Hasan Ali, Şîraz'da ele geçirdiği hazineler ve uyguladığı siyasetle gücünü artırdı. Mâkân b. Kâkî'nin adamları eman dileyerek Kirman'dan yanına geldiler. Böylece maiyeti de arttı. Öte yandan Ebü'l-Hasan Ali'nin artan gücünden çekinen Merdâvic, Rey'den İsfahan'a geldi. Ebü'l-Hasan Ali'nin halife ile yakın ilişkiler geliştirmesini engellemek amacıyla köprü görevini gören Ahvaz'a ordusunu gönderdi. Yoluna devam eden ordu Râmahürmüz'ü istila edip Ahvaz'ı ele geçirdi. Gelişmelerden haberdar olan Ebü'l-Hasan Ali, stratejik kayba uğramasına rağmen savaşmayı göze alamayarak sulh yapmaya karar verdi. Akabinde yapılan anlaşmaya göre Büveyhoğulları Fars'ta Merdâvic adına hutbe okutmayı ve yıllık vergi vermeyi kabul ettiler. Ayrıca hediyelerle birlikte kardeşi Hasan'ı da İsfahan'a rehin olarak gönderdi. Böylece aralarındaki gerginlik sona erdi⁴³⁰.

Merdâvic'in, hizmetinde bulunan Türk köleleri tarafından öldürülmesi Ziyârilere hânedanını zayıflattı (323/935). Böylece Ebü'l-Hasan Ali'nin önündeki Merdâvic engeli de kendiliğinden kalkmış oldu. Ortaya çıkan boşluktan yararlanmak isteyen Ebü'l-Hasan Ali, Ziyârilere ait Rey, Cibâl, Taberistân ve Cürcân topraklarına yöneldi. Akabinde Ebü'l-Hasan Ali

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 229-230; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 278-279; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 103-104; Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiîlik*, s. 43-44; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 515.

⁴²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 231; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 280-281; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 104; Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiîlik*, s. 45; Erkoç, "Büveyhiler Devleti'nin Kuruluşu ve Bağdat'a Hâkim Olma Süreci (933-945)", s. 219.

⁴³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 281-282; Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiîlik*, s. 45-46.

ülkesini genişletme fırsatı yakaladı⁴³¹. Hedefine ulaşmak isteyen Ebü'l-Hasan Ali harekete geçerek kardeşi Hasan'ı ordusuyla birlikte Cibâl bölgesine gönderdi. Hasan İsfahan'ı fethederek, burada ve çevre illerde bulunan Veşmgîr'in valilerini ortadan kaldırdı. İki kardeşten Ali Fars bölgesini, Hasan Cibâl bölgesini ele geçirmişti fakat küçük kardeşleri Ebü'l-Hüseyin Ahmed'in hâkim olduğu bir eyalet yoktu. Bu yüzden onu da Kirman'ı ele geçirmek için gönderdiler ve o da Kirman'ı ele geçirmeyi başardı. Fars bölgesinin bütünüyle ele geçirilmesi ve muhafaza edilmesinde Kirman'ın jeopolitik önemi bulunmaktadır⁴³². Ahmed b. Büveyh, Kirman'dan sonra genişlemeye devam ederek Hûzistan'ı ele geçirdi. Netice itibariyle İran sahasının batı ve güneyindeki önemli bölgeler Büveyhîler'in idaresine geçmiş oldu⁴³³. Diğer bir ifadeyle Bağdat'ın yolu onlara açılmış oldu.

Ahmed b. Büveyh karışıklıklar içinde olan Bağdat'a gelerek halife Müstekfî-Billah'ın huzuruna çıktı ve biat etti. Halife de Ahmed b. Büveyh'e hil'atler giydirip “*Muizzüddeve*” lakabını verdi. Ayrıca ağabeyi Ebü'l-Hasan Ali'ye “*İmâdüddeve*”, diğer kardeşi Hasan b. Büveyh'e de “*Rüknüddeve*” lakaplarını vererek, bu lakap ve künyelerin altın ile gümüş paralara basılmasına müsaade etti⁴³⁴. Dostane gelişen ilişkiler çok geçmeden yerini siyasi rekabete bıraktı. Muizzüddeve, halifenin tertiplemediği bir ziyafete Deylemli ve Türk komutanları davet etmesini, kendisine karşı yapılan bir komplo olarak düşündüğü için halifeyi tahttan indirince yerine Ebü'l-Kâsım Fazl Mutî-Lillâh halife oldu (334/29 Ocak 946)⁴³⁵. Bu değişim neticesinde Sünni Abbâsî Halifesi, Şîi Büveyhîlerin kontrolü altına girerek yetki ve salahiyetini kaybetmeye başladı. Aynı zamanda Muizzüddeve de Büveyhîler'in Bağdat'taki temsilcisi olarak Abbâsî coğrafyasında meydana gelen atamalarda etkili oldu⁴³⁶.

Fars bölgesi 322/933 yılında Ebü'l-Hasan Ali'ye geçtikten onun 338/949'da vefatına kadar Büveyhî hâkimiyetinin genişleme merkezi ve kalesi olarak kaldı. İmâdüddeve, kardeşlerinin fetihlerinin arkasındaki gerçek güç kaynağı, fikir babası ve başarılarının planlama dehası olarak görülür. Rüknüddeve ve Muizzüddeve, ağabeyi İmâdüddeve gibi siyasi ve idari

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 251; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 105; Azimli, “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler” s. 21-22; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, s. 46-47.

⁴³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 271; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 333; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 105; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, s. 48.

⁴³³ Merçil, “Büveyhîler”, s. 497.

⁴³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 384; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 485; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 517; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 107; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, s. 52; Azimli, “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler”, s. 22.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 385-386; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 486-487; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, s. 52; Erkoç, “Büveyhîler Devleti'nin Kuruluşu ve Bağdat'a Hâkim Olma Süreci (933-945)”, s. 227.

⁴³⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 522.

güce sahip değillerdi. Onları kendisi gibi yetiştirip eğitti. Onlar hakkında “*onlar benim soy bakımından kardeşlerim, eğitimde evlatlarım ve eyaletlerde de eserlerimdir*” demiştir. Ebü'l-Hasan Ali, ömrünün son günlerinde hastalanıp kendini ölüme çok yakın hissettiğinde, tek kaygısı; kardeşlerinin birliğini sağlamak için Fars bölgesindeki egemenliklerinin halife tarafından garanti altına alınmasıydı. Bu yolla ölümünden sonra siyasi varlıklarını devam ettireceklerdi. Gayesine ulaşmak için küçük kardeşi Muizzüddeve ile görüşmek üzere Errecân'a gitti (336/947). Ondan aile gelenekleri gereğince kardeşi Rüknüddeve'ye öncelik vermesini ve ona saygı göstermesini istedi. Onun da onay vermesi üzerine ölümüyle emîrî'l-ümerâlık görevini Rüknüddeve üstlendi⁴³⁷.

İmâdüddeve'nin erkek çocuğu olmadığı için kardeşi Rüknüddeve'ye haber göndererek, oğlu Fennâ-Hüsrev'i veliahtı yapmak amacıyla hâkimiyeti altındaki Fars bölgesine göndermesini istedi. Rüknüddeve de Fennâ-Hüsrev b. Rüknüddeve'yi Şîraz'a gönderdi. Fennâ-Hüsrev Şîraz'a yaklaşıncı, Ebü'l-Hasan Ali tüm ordusuyla birlikte yeğenini karşılamaya gitti ve onu getirip tahtına oturttu. Sonra onun önünde durup halkın ve askerlerinin hükümdar olarak hürmet edip selamlamalarını emretti. Çok geçmeden de Ebü'l-Hasan Ali, Şîraz'da vefat etti (338/949)⁴³⁸.

Fennâ-Hüsrev, amcasının vefatından sonra Fars bölgesinin yönetimini devraldığında Büveyhîler Rey, Cibâl, Fars, Ahvaz ve Irak'a hâkimdiler. Musul, Diyarbakir ve el-Cezîre'den Diyar-ı Mudar'ın vergilerini de onlar topluyordu⁴³⁹. İdari değişiklik sonrasında bazı komutan ve bürokratlar Fennâ-Hüsrev'den ziyade İmâdüddeve'nin hak sahibi olduğu kanaatindeydiler. Bu nedenle Fennâ-Hüsrev'in iktidara gelmesinden sonra ordu içerisinde kargaşa ve isyan başlattılar. İsyanın büyümesi üzerine de Fennâ-Hüsrev babası ve amcasından yardım istedi. Böylece her ikisi de Şîraz'da asayiş ve güvenliği sağlayarak orduyu yeniden düzene koydular⁴⁴⁰. Rüknüddeve, Şîraz'a varır varmaz, İstahr'da bulunan kardeşinin mezarında üç gün kaldıktan sonra Şîraz'a tekrar döndü ve burada dokuz ay kaldı. Bu süre zarfında Ebü'l-Hasan Ali'nin mirasından kardeşi Muizzüddeve'ye düşen yüz yetmiş uşak, bir miktar silah ile para ve buna ek olarak Fars şehirlerinden Errecân'ı yönetimini verdi⁴⁴¹. Bu arada Fennâ-Hüsrev de bağımsız bir bölgenin tek hâkimi olmadığını anladı. Nitekim Fennâ-Hüsrev Şîraz'da babasının

⁴³⁷ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 107-108.

⁴³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 414; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 518; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 522; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 108.

⁴³⁹ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 109.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 415; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 517; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 109; Abdülkerim Özaydın, “Adudüddeve”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s. 392.

⁴⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 415; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 533-534.

temsilcisi ve valisiydi. Halife Mutî-Lillâh ise Şîraz'ın yeni hâkimini, "Adudüddeve" unvanını vererek tanıdı (351/962)⁴⁴².

Yapılan düzenlemeden sonra Adudüddeve, izlediği siyasetle aile arasında ön plana çıkmaya başladı 355/965. Onun etkinliği neticesinde Fars bölgesi, Büveyhîler'in ana merkezi olarak hizmet vermeye başladı⁴⁴³. İlk olarak güneyde ve doğuda aldığı başarılarla Fars bölgesini güven altına almayı başaran Adudüddeve, bütün dikkatini batıya çevirdi. Babasının onu Bahtiyâr'a yardımcı olarak görevlendirmesi de bu amacına yardımcı oldu. Böylece kuzenin başa geçtiği tarihten itibaren Adudüddeve, Irak'ın durumuyla yakından ilgilenmeye başladı⁴⁴⁴. Kısa bir süre sonra Irak'ı ele geçiren Adudüddeve Bahtiyâr'ı da tutukladı (364/974). Ancak babası Rûknüddeve'nin olayı öğrenmesi ve derhal Irak'ı Bahtiyâr'a bırakmasını emretmesi üzerine Adudüddeve, geri adım atmak zorunda kaldı⁴⁴⁵. Bahtiyâr ve kardeşlerini serbest bırakarak Fars bölgesine döndü (364/975)⁴⁴⁶.

Adudüddeve sonraki dönemde Büveyhî aile üyelerini itaat altına alarak çok geniş bir sahada hâkimiyet kurdu. Fars, Irak, el-Cezîre'yi bizzat kendisi yönetirken; İsfahan, Hemedân, Rey, Taberistân ve Cürcân'ı kardeşi Müeyyidüddeve; Kirman'ı en büyük oğlu Şerefüddeve, Umman ve Hûzistan'ı ise ikinci büyük oğlu Merzubân (Samsâmüddeve) yönetiyordu. Diğer bölgeler de ya Büveyhî şehzadeleri ya da Büveyhîler'e tabi yöneticiler tarafından yönetiliyordu. Büveyhîler'in Musul'da bir valisi bulunmakta idi. Hamdânîlerden geriye kalan Halep ise Büveyhîleri tanımalarına rağmen Bizans ile arasında tampon bölge olarak varlığını devam ettirdi. Doğuda Sîstan'da varlıklarını devam ettiren Saffârîler de artık Adudüddeve'ye tabi idiler. Adudüddeve Bağdat'tan devleti yönetse de Şîraz, Büveyhîlerin asıl merkezi olarak kaldı⁴⁴⁷. Adudüddeve, Irak'taki hâkimiyeti beş buçuk yıl sürdürdükten sonra kırk yedi yaşında sara hastalığından öldü (372/983)⁴⁴⁸. Adudüddeve zamanında Fars bölgesi en parlak dönemini yaşadı. Hânedan, gücünün ve kudretinin zirvesine ve en uç sınırlarına ulaştı. Fakat Adudüddeve sonrası Fars bölgesi aile üyeleri arasındaki çatışmalarla ön plana çıktı ve yıprandı.

⁴⁴² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 522.

⁴⁴³ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 110.

⁴⁴⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 526.

⁴⁴⁵ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 112; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler", s. 25.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 562; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 734; Özaydın, "Adudüddeve", s. 393.

⁴⁴⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 530; Özaydın, "Adudüddeve", s. 393.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 25; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhîler", s. 27.

Diğer taraftan aile üyelerinin kendi aralarındaki mücadelesi Adudüddевle'nin Irak ve İran'da kurduğu siyasi düzenin bozulmasına da yol açtı.

Adudüddевle ölünce kumandanlar ve devlet adamları Bağdat'ta bulunan oğlu Ebû Kâlicâr el-Merzubân'a biat ederek onu Irak Büveyhi emiri ve emîrû'l-ümerâ'sı ilan ettiler (372/983). Abbâsî Halifesi Tâî'-Lillâh, Ebû Kâlicâr'ın hâkimiyetini onaylayarak ona Samsâmüddевle ve Şemsülmille lakaplarını verdi. Kendisi tahta çıktıktan sonra babasının vasiyeti gereği kardeşleri Ebû'l-Hüseyn Ahmed ve Ebû Tâhir Firûzşâh'a hil'atler giydirip Fars sahasını onlara ikta etti. Ayrıca diğer kardeşi Şerefüddевle Ebû'l-Fevâris'i Şirzîl'den önce Şîraz'ı ele geçirmesi için gönderdi⁴⁴⁹. Adudüddевle'nin vefatından sonra varislerin hepsi de konumu ve ekonomik zenginliği itibariyle Fars bölgesinin önemini çok iyi biliyordu. Diğer bir ifadeyle Fars bölgesine hâkim olmanın Irak ve hilafet merkezini yönetmede avantaj sağlayacağını farkındaydılar⁴⁵⁰.

İki kardeş Errecân'a vardıklarında Şerefüddевle Şirzîl, valilik yaptığı Kirman'dan hızlı bir şekilde hareket ederek onlardan önce Fars bölgesine ulaştı ve Şîraz'ı ele geçirdi. Fars bölgesine tamamen hâkim oldu ve Samsâmüddевle'nin adını hutbeden kaldırıp kendi adına hutbe okutmaya başladı. Ağabeylerinin Fars bölgesine geldiği haberini alan kardeşler, Ahvaz'a doğru yola çıktılar. Ahvaz, Ebû'l-Hüseyn Ahmed tarafından ele geçirildi. Daha sonra Basra'yı ele geçirerek kardeşi Ebû Tâhir Firûzşâh'ı buraya atadı. Netice itibariyle devlet Adudüddевle'nin çocukları arasında paylaşıldı. Fars, Kirman ve Umman Şerefüddевle'nin, Irak ve Diyarbakır Samsâmüddевle'nin, Ahvaz ve Basra Ebû'l-Hüseyn Ahmed'in idaresindeydi. Şerefüddевle Fars bölgesinde istikrarı sağlamış ve bölgenin durumunu düzeltmişti. Ancak Samsâmüddевle'nin idaresinde bulunan Irak'ta karışıklıklar ve isyan hareketleri devam etmekteydi⁴⁵¹.

Samsâmüddевle Irak'taki durumu düzeltmedi. Bu durum giderek kötü bir hal almaya başladı. İç isyanların başlaması, sosyal ve ekonomik kargaşayı beraberinde getirdi. Bu kargaşa ortamını fırsat bilen Şerefüddевle, Ahvaz'ı ele geçirmek üzere Fars bölgesinden yola çıktı. Ahvaz'ı kardeşinin elinden alan Şerefüddевle sonra Basra'ya bir ordu gönderdi ve burayı da hâkimiyeti altına aldı. Ahvaz ve Basra'nın elinden çıktığını haber alan Samsâmüddевle,

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 27; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 547; Hanoğlan Hacıyev, "Samsâmüddевle", *DİA*, Ek-2. Ankara 2019, s. 467.

⁴⁵⁰ Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 116-117.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 27-28; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 117; Hacıyev, "Samsâmüddевle", s. 467.

Şerefüddeve ile barışmak için bir elçi gönderdi. Yapılan barış antlaşması sonucunda Samsâmüddeve'den önce Irak'ta Şerefüddeve adına hutbe okutulması yani Samsâmüddeve'nin onun naibi olması kararlaştırıldı⁴⁵².

Aradan bir zaman geçtikten sonra Şerefüddeve Ebü'l-Fevâris, Irak'a hâkim olmak üzere Ahvaz'dan Vâsıt'a gelerek zapt etti (376/986). Böylece Samsâmüddeve'nin bölgedeki hâkimiyeti ona bağlı devlet ricali tarafından sorgulanmaya başlandı ve akabinde Şerefüddeve'ye bağlılıklarını bildirerek onun kuvvetlerine katıldılar. Gelişmeler karşısında umutsuzluğa kapılan Samsâmüddeve'nin savaşmak ya da teslim olmaktan başka seçeneği kalmadı. Sonrasında da Samsâmüddeve Bağdat yakınlarına kadar gelen Şerefüddeve'ye teslim oldu. Şerefüddeve, Samsâmüddeve'yi tutuklayarak Fars bölgesindeki kalelerden birine gönderdi⁴⁵³.

Şerefüddeve burada hastalanınca hazine ve çeşitli malzemelerden oluşan varlığını oğlu Ebû Ali ve annesiyle Fars bölgesine gönderdi. Hastalığından umut kesen devlet adamları ve komutanları kargaşa çıkmasını önlemek amacıyla, hastalığı iyileşinceye kadar kardeşi Ebû Nasr Bahâüddeve'yi naip tayin etmesini talep ettiler. Fikri onaylayan Şerefüddeve kısa süre sonra damla hastalığından öldü (79/989). Bunun üzerine Fars sahasında tutsak alınan Samsâmüddeve de serbest bırakıldı. Ebû Ali Basra'ya vardığında babasının ölüm haberini aldı ve yanında bulunan eşyayı deniz yoluyla Errecân'a gönderdi, kendisi de süratle oraya gitti. Ebû Ali Errecân'a vardığında, orada bulunan Türkler etrafında toplandılar ve Şîraz'a doğru yola çıktılar. Şîraz'a gelerek hâkimiyet kurdu. Ardından Fars bölgesinin önemli yerleşkelerinden Fesa'yı ele geçirdi. Diğer taraftan amcası Bahâüddeve yönetimin kendisinin hakkı olduğunu düşünerek Ebû Ali'yi bertaraf etti. Sonra da Fars bölgesinde hâkimiyetini kurup Samsâmüddeve üzerine yürümek için hazırlıklarına başladı⁴⁵⁴.

Fars bölgesinde başlayan mücadele varlığını devam ettirdi. Yaşanan mücadele sonucu yenilgiye uğrayan Bahâüddeve anlaşma yapmak zorunda kaldı. Anlaşmaya göre; Fars ve Errecân Samsâmüddeve'ye, Hûzistan ile Irak sahası da Bahâüddeve'ye bırakıldı⁴⁵⁵. Samsâmüddeve'yi bekleyen diğer bir sorun da İzzüddeve Bahtiyâr'ın evlatlarının çıkardığı isyanı bastırmaktı. Şerefüddeve, Bahtiyâr'ın altı çocuğunu Şîraz'da misafir edip bazı yerleri

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 43-44; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 119-120.

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 46-47; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 120; Hacıyev, "Samsâmüddeve", s. 467-468.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 56-57; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 121-122.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 68-69; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 122.

onlara ikta olarak vermişse de ölümünden sonra yakalanarak Şîraz'daki bir kaleye hapsedilmişlerdi. Bir süre sonra kale muhafızı ile yanındaki Deylemlileri kendi taraflarına çekmeleri üzerine serbest bırakıldılar. Bölge halkını etraflarında toplayarak bulundukları kaleyi ele geçirdiler. Durumu haber alan Samsâmüddeve, Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz komutasında bir askeri birliği onların üzerine gönderdi. Bunun üzerine Bahtiyâr'ın oğulları ve yanlarındaki Deylemliler kaleye sığındılar. Ebû Ali kaleyi muhasara altına alarak Deylemlilerin ileri gelenlerinden birinin yardımıyla ele geçirdi ve Bahtiyâr'ın çocuklarını esir aldı. Bunun sonucunda Samsâmüddeve onlardan ikisinin öldürülmesini, geriye kalanlarının da hapsedilmelerini emretti⁴⁵⁶.

Deylemlilerin desteği ile yeniden hapisneden kaçan Bahtiyâr'ın oğulları Samsâmüddeve'nin elinden Fars bölgesini almaya karar vererek harekete geçtiler. İlk olarak Errecân'ı işgal ettiler. Samsâmüddeve haberi duyunca endişe kapıldı. Akabinde Samsâmüddeve hazinesini ve mallarını yanına alarak adamlarıyla bölgeden ayrılmaya karar verdi. Yolculuk sırasında saldırıya uğrayarak hazine ve malları yağmalandı. Kendisi de kaçarak Şîraz yakınlarındaki ed-Dûdmân'a sığındı. Diğer taraftan Ebû Nasr b. Bahtiyâr bu haberi duyunca Şîraz'a yöneldi. Bu sırada ed-Dûdmân Reisi Tâhir, Samsâmüddeve'ye saldırarak onu esir aldı. Akabinde Ebû Nasr buraya gelerek Samsâmüddeve'yi teslim alıp öldürdü (388/998)⁴⁵⁷. Böylece dokuz yıl süren Fars hâkimiyeti de son buldu.

Bahtiyâr'ın oğulları Samsâmüddeve'yi öldürüp Fars bölgesine hâkim olduktan sonra durumu Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz'e haber vererek, Bahâüddeve'ye karşı savaşmak için askerleriyle birlikte kendilerine katılmasını emretti. Ancak Ebû Ali, Bahtiyâr'ın oğullarından korktuğu için yanındaki Deylemliler ileri gelenleri çağırıp ne yapması gerektiği konusunda onlara danıştı. Deylemliler ise Bahtiyâr'ın oğullarına itaat etmeyi ve Bahâüddeve ile savaşa girmeyi tavsiye ettiler. Bu fikre katılmayan Ebû Ali, durumu bildirmek için Bahâüddeve'ye bir elçi gönderdi. Kendisi ve askerleri için güvence aldıktan sonra Bahâüddeve'nin birliklerine katıldı. Bu ittifakın ardından Bahâüddeve Ahvaz'a doğru yürüdü. İlk önce Râmahürmüz'e ardından Errecân ve Hûzistan sahasındaki diğer şehirleri ele geçirdi. Daha sonra Ebû Ali b. İsmâil komutasındaki ordu Şîraz'a doğru ilerleyerek şehrin dışında bir karargâh kurup Bahtiyâr'ın iki oğlu ve adamlarına karşı savaştılar. Savaşın şiddetlenmesi ile birlikte Bahtiyâr'ın oğullarının etrafındaki askerlerin bir kısmı Ebû Ali'nin safına geçtiler. Böylelikle Bahtiyâr'ın oğullarını mağlup ederek Şîraz'ı ele geçirdi. Başarı haberini alan Bahâüddeve hiç vakit kaybetmeden

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 83; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 122-123.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 118-119; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 125.

Şîraz'a gelerek ilk iş olarak da kardeşi Samsâmüddeve'nin öldürüldüğü ed-Dûdmân'ın yağmalanmasını ve tüm halkının öldürülmesini emretti. Akabinde de Samsâmüddeve'nin naaşını ordan getirterek Şîraz'daki türbeye defnetti⁴⁵⁸. Netice itibarıyla Fars bölgesi Bahâüddeve'nin hâkimiyeti altına girdi (389/998). Fars bölgesinin yanı sıra Hûzistan, Kirman, Umman, Irak ve Diyarbakır sahaları da Bahâüddeve'nin hâkimiyetine girdi.

Fars bölgesi, Adudüddeve ve Şerefüddeve dönemlerinde olduğu gibi yeniden tek emirin yönetimi altında Irak'la birleştirildi. Ancak Bahâüddeve, bu iki emirden farklı olarak burada kalmayı tercih ederek Irak'tan ziyade Fars bölgesini yönetiminin merkezi haline getirdi. Böylece Abbâsî hilafeti Bağdat'tan ziyade Şîraz'dan yönetilmeye başlandı. Bahâüddeve'nin Fars bölgesini yönetim merkezi olarak seçmesinden sonra Bağdat'ta yerel emirlerin hareketliliği görülmeye başlandı. Bahâüddeve bu nedenle Irak'a temsilcisi olarak Ebû Ca'fer el-Haccâc'ı atadı. Ancak Ebû Ca'fer istikrar ve güvenliği sağlayamadı⁴⁵⁹. Bunun üzerine Bahâüddeve, Ebû Ca'fer'in yerine Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz'ü Amîdü'l-Cüyûş lakabını vererek tayin etti (393/1002). Ebû Ali göreve geldiğinde bozguncuların kökünü kazıyarak dürüstlüğünden emin olduğu kişileri göreve getirip, eyaletlerin gelirlerini düzenledi. Böylece Bağdat başta olmak üzere Abbâsî coğrafyası sükunete kavuştu⁴⁶⁰.

Bahâüddeve, Amîdü'l-Cüyûş'un vefat etmesi üzerine onun yerine Fahru'l-Mülk Ebû Gâlib'i tayin etti⁴⁶¹. Ancak bu hadiseden sonra Bahâüddeve'nin ömrü uzun sürmedi; 24 yıl hüküm sürdü, bunun 14 yılını Fars bölgesinde geçirdikten sonra Errecân'da sara hastalığından vefat etti (403/1012). Ölümünden kısa bir süre önce veliaht tayin ettiği oğlu Sultânüddeve Ebû Şücâ, onun yerine emir olarak atandı. Sultânüddeve, idareyi devralmak ve Büveyhîlerin işlerini düzene koymak amacıyla Bağdat'tan Şîraz'a hareket etti. Kendisiyle birlikte Bağdat'ta bulunan kardeşi Ebû Tâhir Celâlüddeve'yi Basra'ya, diğer kardeşi Ebu'l-Fevâris'i de Kirman'a vali olarak atayarak düzeni yeniden kurdu⁴⁶².

Ebû'l-Fevâris Kirman'a gittikten bir müddet sonra Deylemliler teşvikiyle kardeşi üzerine harekete geçti. Fars bölgesine girdi ve kardeşi Sultânüddeve'nin yokluğundan faydalanarak Şîraz'ı ele geçirdi (407/1016-1017). Sultânüddeve durumu öğrenince Şîraz

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 125-126; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 125.

⁴⁵⁹ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 125-127.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 146; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 127.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 181; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 129.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 193; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 129; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 554; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 476.

civarında iki kardeş arasında yapılan savaşta Ebü'l-Fevâris mağlup oldu ve Kirman'a kaçtı⁴⁶³. Fars bölgesini ele geçirmekten vazgeçmeyen Ebü'l-Fevâris, Sultânüddeve'nin Bağdat'ta olmasından istifade ederek tekrar Şîraz'ı ele geçirdi. Sultânüddeve Fars bölgesine geri dönerek ikinci kez onu yenilgiye uğrattı (408/1017). Ebü'l-Fevâris tekrar Kirman'a kaçtı. Ancak Fars emirinin orduları kendisini takip ederek onu Kirman'dan çıkardılar⁴⁶⁴. Sultânüddeve hilafetin başkentinde Türkler ve Deylemliler arasında yaşanan çatışmalara rağmen merkezi Bağdat'a taşıdı. Fakat Bağdatlı Türkler hutbeyi Sultânüddeve yerine kardeşi Müşerrefüddeve adına okutmaya başladılar⁴⁶⁵. Yaşanan bu olaylardan sonra iki kardeş arasında barış anlaşması yapıldı (413/1022). Anlaşmaya göre Irak'ın tamamı Müşerrefüddeve'ye, Fars ve Kirman'da Sultânüddeve'ye verildi⁴⁶⁶.

Melik Sultânüddeve Ebû Şücâ, on iki yıl Fars bölgesine yönettikten sonra Şîraz'da vefat öldü (415/1024). Sultânüddeve'nin veziri, babasının yerine Ahvaz'da bulunan oğlu Ebû Kâlicâr el-Merzubân'ı davet etti. Ayrıca Sultânüddeve'nin Türk kumandanları da Kirman emiri amcası Ebü'l-Fevâris b. Bahâüddeve'yi kardeşinin yerine geçmesi için davet ettiler. Ebu'l-Fevâris, Ebû Kâlicâr'dan önce meliklik tahtına oturdu⁴⁶⁷. Daha sonra Ebû Kâlicâr hazırlıklarını tamamlayarak Fars bölgesine yürüdü. Amcası Ebu'l-Fevâris veziri Ebû Mansûr el-Hasan b. Ali el-Fesevî'yi onlara karşı savaşmaya gönderdi. Fakat el-Fesevî, Ebû Kâlicâr'a mağlup oldu ve tüm mal ve hayvanlarını da kaybetti. Vezir el-Fesevî'nin hezimet haberi amcası Ebu'l-Fevâris'e ulaşınca hemen Kirman'a döndü. Bunun üzerine Ebû Kâlicâr, Fars bölgesine hâkim olarak Şîraz'a girdi (415/1024). Ebû Kâlicâr, Şîraz'a girince kendi askerleri arasında bulunan Deylemlilere kötü muamelede bulunması karşısında Şîrazlı Deylemliler Fesa'da bulunan Ebu'l-Fevâris'e bağlı Deylemlilerle irtibata geçerek ona tabi olmak istediklerini bildirdiler. Ebû Kâlicâr, Şîraz'dan ayrıldıktan sonra Deylemliler Ebu'l-Fevâris'e haber göndererek Şîraz'a gelip idareyi devralmasını istediler. Ebü'l-Fevâris, Şîraz'a vardıktan sonra, Ebû Kâlicâr'ın bulunduğu Şi'b'i Bevvân üzerine yürüyüp onu bölgeden sürmek istediye de her iki taraf da askeri barış istediğinden, elçiler vasıtasıyla anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre; Kirman ve Fars Ebü'l-Fevâris'e, Hûzistan da Ebû Kâlicâr'a bırakıldı. Ebü'l-Fevâris Şîraz'a dönerken, Ebû Kâlicâr da Errecân'a gitti. Ancak anlaşma uzun sürmedi. Ebü'l-Fevâris'in veziri

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 229; Erdoğan Merçil, "Gazneliler'in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)", *Tarih Dergisi*, Sayı: 24, İstanbul 1970, s. 36-37.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 230; Merçil, "Gazneliler'in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)", s. 38-39.

⁴⁶⁵ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 130; Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", s. 25.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 254; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 130.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 261; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 130.

halkı birbirine düşürerek, Deylemlilerin mallarına el koydu. Vezirin işbilmezliği sonucunda Deylemliler Ebû Kâlicâr'ı Şîraz'a dönmeye teşvik ederek onun safına katıldılar. Böylece Şîraz'a dönen Ebû Kâlicâr, amcası Ebü'l-Fevâris mücadeleye başladı. Mücadele neticesinde mağlup olan Ebü'l-Fevâris, Darabcerd'e çekilmesiyle Ebû Kâlicâr, Fars bölgesine hâkim oldu. Bir süre sonra Ebü'l-Fevâris Kürtlerden topladığı on bin kişilik orduyla Beyza ile İstahr arasında Ebû Kâlicâr ile yeniden karşılaştı. Ebü'l-Fevâris yeniden mağlup olarak Kirman'a dönmek zorunda kaldı. Ebü'l-Fevâris ile yeğeni Ebû Kâlicâr'ın Fars'a hâkim olma mücadelesi yaklaşık iki yıl sürdü. Nihayetinde Ebû Kâlicâr'ın Fars bölgesine hâkim olmasıyla sonuçlandı (417/1026)⁴⁶⁸.

O dönemde Büveyhîler'in en güçlü emiri Ebû Kâlicâr idi. Kendisi için tehlike arz etmeyen Celâlüddevle Irak'ı 17 yıl yönettikten sonra vefat etti (435/1044). Celâlüddevle'nin yerine gelen büyük oğlu el-Melikü'l Azîz Ebû Mansûr'a bağlı askerlere mükâfat vaat etmek suretiyle, kendi tarafına çekti ve Bağdat'ta hutbeye Ebû Kâlicâr adına okuttu. Fars ve Irak'ın kontrolünü yeniden ele geçiren Ebû Kâlicâr⁴⁶⁹ Halife tarafından kendisine “*Muhyiddin*” unvanını verilerek emîrü'l-ümerâ oldu. Üstelik Irak'taki birçok hükümdar tarafından da resmi olarak tanındı. Iraklıların onu emîrü'l-ümerâ olarak kabul etmelerinin nedeni, kendileriyle nasıl anlaşacaklarını bilmedikleri Selçuklular yerine, tanıdıkları Büveyhîlere bağlı olmayı tercih etmeleri idi⁴⁷⁰.

Ebû Kâlicâr son dört yılında Selçukluların hızla büyüyen gücüne karşı topraklarını muhafaza etmeye çalıştı⁴⁷¹. Ebû Kâlicâr, Celâlüddevle'nin halefi olarak Bağdat'a gidişinden sonra Şîraz'ın etrafına çok sağlam bir sur inşa edilmesini emretti (436/1044). Bunun üzerine uzunluğu on iki bin, genişliği ise sekiz arşın boyunda olan ve on bir kapısı bulunan bir sur yapıldı. Onun bu faaliyetinden Selçuklulardan çekindiği ve Fars bölgesine önem vererek merkezi konumunda olan Şîraz'ın güvenliğini artırdığını düşünebiliriz⁴⁷². Fakat alınan bu tedbirler onları korumaya yetmedi. İlerde de bahsettiğimiz üzere Selçukluların ilerleyişi devam

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 262-263; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 130-131; Ahmet Güner, “Ebû Kâlicâr”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 171.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 393-394; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 132-133; Güner, “Ebû Kâlicâr”, s. 172.

⁴⁷⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 558.

⁴⁷¹ Güner, “Ebû Kâlicâr”, s. 172.

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 400; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 134.

ederek Bağdat ve Fars sahasını da hâkimiyetlerine katacaklardır. Netice itibariyle de Büveyhiler tarih sahnesinden çekilirken Abbâsî Hilafeti’de yeniden itibar kazanacaktır⁴⁷³.

Ebû Kâlicâr, Selçuklu fetihleri karşısında askeri bakımından fazla bir varlık gösteremeyip, onları durdurmaya gücü yetmeyince sulh istemek zorunda kaldı. Tuğrul Bey’in teklifi kabul etmesi üzerine de taraflar arasında evliliğe dayanan bir barış antlaşması imzalandı (439/1047). Tuğrul Bey, Ebû Kâlicâr’ın kızıyla evlenirken, Ebû Kâlicâr’ın oğlu emir Ebû Mansûr’un da Çağrı Bey’in kızıyla evlenmesine karar verildi. Bunun üzerine Tuğrul Bey kardeşi İbrâhim Yınal’a mektup yazarak Büveyhîler sahasında fazla ileri gitmemesini emretti⁴⁷⁴. Ancak antlaşma uzun sürmedi. Selçuklu ilerleyişi karşısında Ebû Kâlicâr harekete geçti. Ancak yolda rahatsızlanarak Kirman’ın Cenâb mevkiinde vefat etti (440/1048)⁴⁷⁵. Ebû Kâlicâr’ın vefatı ile Büveyh oğullarının da kuvvet ve kudretinin sonu gelmiş oldu⁴⁷⁶. Ebû Kâlicâr’ın geride bıraktığı altı oğlu arasında taht mücadelesi başladı. Babası öldüğünde yanında bulunan Ebû Mansûr Fûlâd Sûtûn Şîraz’da hükümdarlığını ilan etti. Bağdat’ta yaşayan diğer oğlu el-Melikü’r-Rahîm de ordusunu toplayarak onlardan yemin aldı⁴⁷⁷. Akabinde Ahvaz’dan gelerek Şîraz önlerinde karargâhını kurdu. Ancak burada Şîrazlı ve Bağdatlı Türkler arasında anlaşmazlık çıktı ve ordu düzeni bozuldu. Şîrazlı Türklerin baskın gelmesiyle de Bağdatlılar Irak’a döndü. el-Melikü’r-Rahîm de onlarla dönmek zorunda kaldı. Dolayısıyla da Fars bölgesi yeniden Fûlâd Sûtûn’un idaresine girdi⁴⁷⁸. Fakat bir süre sonra ordusunun bir kısmı el-Melikü’r-Rahîm’in tarafına geçerek onu davet ettiler. Netice itibariyle el-Melikü’r-Rahîm, Fars ve çevresini ele geçirsede kardeşler arasındaki mücadele devam etti⁴⁷⁹.

Doğuda ve özellikle batıda gerçekleştirilen büyük fetihler sonucunda, Selçuklu Devleti’nin sınırları genişlemekle birlikte kudreti de arttı. Böylece Selçuklular, tüm İslâm Dünyası’na hâkim olmaya başladılar. Bu nedenle, daha önce İslâm dünyasına hâkim durumda bulunan Şîî Büveyhiler hâkimiyetlerini kaybetmekten korkuyorlardı. Bu sırada Büveyhoğulları, Bağdat’ta Abbâsî Halifeliği’ni baskı altında tutuyorlardı. Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh,

⁴⁷³ Kr. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, IX, s. 402-403; Mevdûdî, Ebu’l A’la, *Selçuklular Tarihi*, (çev. Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971, s. 174-175; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 134.

⁴⁷⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, IX, s. 408; Süleyman Genç, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî ilişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 1095; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 176-177; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 134; Güner, “Ebû Kâlicâr”, s. 172.

⁴⁷⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, IX, s. 415; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 558; Güner, “Ebû Kâlicâr”, s. 172.

⁴⁷⁶ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 182.

⁴⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, IX, s. 416; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 182; Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 135.

⁴⁷⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, IX, s. 421-422.

⁴⁷⁹ Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 135.

vezirinin telkinleriyle Selçuklu Sultanı Tuğrul'a başvurarak yardım istedi ve onu Bağdat'a davet etti⁴⁸⁰. Tuğrul Bey de davete icap ederek Bağdat'a geldi. Akabinde gelişen hadiseler sonucunda el-Melikü'r-Rahîm'i hapse attı (446/1055)⁴⁸¹. Böylece Irak'taki Büveyhî hakimiyeti sona erdi. Yakın zamanlarda Gazneliler de Cîbâl sahasındaki Büveyhî hakimiyetine son verdiklerinden (420/1029-30) Fars'tan başka bir bölge hakimiyetlerinde kalmadı⁴⁸². Fars bölgesi ise el-Melikü'r-Rahîm'in ölümünden sonra Ebû Kâlicâr'ın oğullarının yönetiminde kaldı. Onların iç çekişmeleri neticesinde başta Şîraz olmak üzere diğer yerleşkelerde de hakimiyetleri zayıfladı. Ebû Mansûr Fûlâd Sûtûn, kardeşi Ebû Sad'ı ortadan kaldırarak bölgeye hâkim olmaya çalıştı (1056). Ancak bölgedeki hâkimiyeti uzun sürmedi. Şebânkârelerden Fazlûye, onu mağlup ederek öldürdü ve Fars bölgesindeki Büveyhî hâkimiyetine son verdi⁴⁸³.

---

⁴⁸⁰ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 40.

⁴⁸¹ Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhîler", s. 29.

⁴⁸² Mneymneh, *Büveyhîler*, s. 138.

⁴⁸³ Merçil, "Büveyhîler", s. 498; Büchner, "Şebânkâre", s. 370; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, s. 561-562.

SONUÇ

Fars bölgesi sahip olduğu jeopolitik konumu nedeniyle ilk çağlardan itibaren iskân gören tarihi sahalardan biridir. İnsan varlığı bölgeyi siyasi, sosyal ve kültürel anlamda şekillendirdiği gibi; güçlü hânedanlıklar döneminde de Fars sahası hâkimiyet sınırlarını aşarak günümüz Ortadoğu coğrafyasının karakterinin oluşmasında etkili olmuştur. Bahsettiğimiz etkinlikte şüphesiz Fars bölgesinin jeopolitiği önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte ticaret yolları üzerinde yer alması ile sahip olduğu farklı iklimler neticesinde ekonomik değeri olan çeşitli ürünlerin yetişmesi ve bu ürünlerden yeni mamüller üretilmesi bölgeyi zenginleştirdiği gibi; farklı kültürlerin de buraya meyletmesine neden olarak kozmopolit bir yapının oluşmasına neden olmuştur.

Fars bölgesinde Pers hâkimiyetinden Müslümanların ilk hâkimiyetine kadar sırasıyla Selevkoslar, Partlar ve Sâsânîlerin hâkimiyetleri görülmektedir. İslâm zuhur ettiğinde Fars coğrafyası, Sâsânîlerin idaresindeydi. Hz. Peygamber'in İslâm'ı yaymak için bölge idarecilerine davet mektupları göndermesiyle ilk temas da kurulmuş oldu. İlk girişimin İran Kisrâsı tarafından kabul görmemesi ve sonraki dönemlerde de devam eden düşmanca tutumları neticesinde ilişkilerin seyrinin mücadeleye dönüştüğü dikkatleri çekmektedir. İlk dönemlerde savunma şeklinde görülen mücadele, Hz. Ebû Bekir döneminde fethedilmeye başladı. Hz. Ömer döneminde hız kazanarak devam eden fetihler neticesinde ise Sâsânîler tarih sahnesinden çekildi. Kısa süre içerisinde Sâsânî toprakları İslâm beldesine dönüşmeye başladı. Bu esnada Fars bölgesi de İslâm ile müşerref oldu. Hz. Osman döneminde fütuh hareketlerine devam edilerek en geniş sınırlara ulaşıldı, ancak Hz. Ali döneminde başlayan iç isyanlar fetihlerin durma noktasına gelmesi ile neticelendi.

Kısa süre içerisinde bölge fethedilmesine rağmen burada tam anlamıyla merkezi otorite kurulamadığından; İslâm Devleti'nde görülen değişiklikler bölge dinamiklerinin bağımsız hareket ederek faaliyetlerde bulunmalarının önünü açmıştır. Fakat merkezde birliğin yeniden sağlanmasıyla diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Fars bölgesinde de sükûnet sağlanmış, burası üzerinden Kirman, Sistan ve diğer sahaların fethi de tamamlanmıştır.

İslâm Devleti bünyesinde görülen köklü değişimler Emeviler döneminde yaşanmış ve bu değişiklikler kendisini Fars bölgesinde de göstermiştir. Muâviye, Hz. Ali'ye karşı başlattığı hilafet mücadelesini kazanarak Emevî Hânedanlığı'nın temellerini attı. Onun döneminden itibaren merkezden atanan valiler aracılığıyla ülke içerisinde sükûnet sağlandı. Dolayısıyla Fars bölgesi de merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetildi. Hatta bu sırada Sistan, Horasan ve

civar beldelelere yapılan fetih ya da yeniden hâkimiyet faaliyetlerinde Fars bölgesi idarecileri etkin rol aldılar. Bununla birlikte Fars bölgesi bazen müstakil olarak varlığını devam ettirirken bazen de Kûfe ve Basra gibi güney Irak sahası şehirleriyle ortak vali tarafından idare edildi. Emevîler, fetihlerde yakaladıkları başarıyı devletin iç siyasetinde yakalayamadılar. Netice itibariyle de içte ortaya çıkmaya başlayan muhalefetin Abbasîlerin etrafında birleşmesiyle Emevî Hânedanlığı son buldu. Böylece hilafet makamına gelen Abbasîler döneminde de Fars sahası idari merkez vasfını devam ettirdi. Abbasîlerin siyasi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte ülkenin farklı sahalarında yeni hânedanlıklar siyasi teşekküller oluşturmaya başladılar. Fars sahası bu dönemde Saffârîlerin eline geçince onların idari merkezine dönüştü. Saffârîlerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Fars sahası Şîî Büveyhîler'in hâkimiyetine girdi. Sonraki dönemlerde Abbâsî halifesi ve vezirinin daveti üzerine bölgeye gelen Sultan Tuğrul Bey, Büveyhîlere son verdi. Akabinde Irak başta olmak üzere Fars bölgesi ile diğer sahalar Selçukluların yönetimine katıldı.

Kısaca bahsettiğimiz siyasi teşekküllerin burada kurulması ya da kök salması, Fars sahasının İslâm tarihi başta olmak üzere Türk ve Fars tarihlerinde önemli bir yere sahip olduğunun kronolojik bir göstergesidir. Fars sahasının siyasi tarihinin yanı sıra İslâm coğrafyacılarının aktardığı notları da bölgenin diğer yönleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Coğrafyacıların verdikleri bilgilerden saha toplumunun sosyal, kültürel ve ekonomik yapısının oldukça güçlü ve çok yönlü olduğu görülmektedir. Sonuç olarak Fars bölgesi, bir idari merkez olarak sadece çevresini etkilemekle kalmamış, zaman zaman da çevresinin etkisinde kalarak şekillenmiş; gerek İslâm gerek Fars gerekse de Türk tarihinin en önemli coğrafyalarından biri haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, Adnan, “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C: 11, S:3 (25), 2019, (ss. 1173-1199).
- AKSU, Ali, “Yezîd b. Velîd’in Hayatı ve Halifelîği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:4, Sivas 2000, (ss. 289-303).
- ALTUNGÖK, Ahmet, *İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.
- ALTUNGÖK, Ahmet, YILDIRIM, Taner, “Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 2/2, 2014, (ss. 14-33).
- APAK, Âdem, “Emevîler’in Irak Siyaseti”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C: 18, S:1, Bursa 2009, (ss. 103-128).
- APAK, Âdem, “Hz. Hasan’ın Halife Seçilmesi ve İlk İcraatları”, *Çeşitli Yönleriyle Hz. Hasan Sempozyumu*, (ed. Âlim Yıldız), Sivas 2014, (ss. 25-31).
- APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Emevîler Dönemi)*, III, Ensar Yayınları İstanbul 2021.
- APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, II, Ensar Yayınları, İstanbul 2021.
- APAK, Âdem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- ATALAN, Mehmet, “Bir Muhalefet İttifakı, Abdullâh b. Muâviye (129/746-47) Hareketi”, *D.E.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII, İzmir 2006, (ss. 41-63).
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Velîd II”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, (ss. 31-33).
- AVCI, Casim, “Kisrâ”, *DİA*, C. 26, Ankara 2002, (ss. 71-72).
- AVCI, Casim, “Medâin”, *DİA*, C. 28, Ankara 2003, (ss. 289-291).
- AYCAN, İrfan, “Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C: 39, Ankara 1999, (ss. 147-174).
- AYCAN, İrfan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, (ss. 427-428).
- AYCAN, İrfan, “Mühelleb b. Ebû Sufre”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, (ss. 510-511).
- AYCAN, İrfan, “Ziyâd b. Ebîh”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, (ss. 480-482).
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları Ankara 2014.

- AZİMLİ, Mehmet, “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîh Hanedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/II, Diyarbakır 2005, (ss. 19-32).
- BAHAR, Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2014.
- BAKIR, Abdulhalik, “Basra”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, (ss. 108-111).
- BALCI, İsmail, “İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Hârîse ve Siyasi Faaliyetleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı:19, 2004, (ss. 177-194).
- BALCI, İsmail, “Müsennâ b. Hârîse”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, (ss. 89-90).
- BARTHOLD, W. “Bermekîler”, *İA*, C. 2, İstanbul 1979, (ss. 560-563).
- BARTHOLD, W. “Tâhirîler”, *İA*, C.11, İstanbul 1979, (ss. 636-637).
- BARTHOLD, W. YINANÇ, H, “Ebû Müslim”, *İA*, C. 4, İstanbul 1988, (ss. 39-41).
- BEDİRHAN, Yaşar, *Orta Çağ Tarihi*, Nobel yayıncılık, İstanbul 2012.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri*, (tr. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- BİLGE, Mustafa L. “Ahvaz”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, (ss. 192-193).
- BOSWORTH, C. Edmund, “Saffarids”, *Encyclopædia Iranica*/ <http://www.iranicaonline.org/articles/Saffarids/> (25.09.2023).
- BOZKURT, Nahide, “Mansûr”, *DİA*, C. 28, Ankara 2003, (ss. 5-6).
- BOZKURT, Nahide, “Me'mûn”, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, (ss. 101-104).
- BOZKUŞ, Metin, *Büveyhîler ve Şîlik*, Vizyon Yayıncılık, Sivas 2003.
- BROCKELMANN, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I, (1-3 Kısımlar)*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.
- BÜCHNER, V. F, “Şâpûr”, *İA*, C.11, İstanbul 1979, (ss. 335-338).
- BÜCHNER, V. F, “Şebânkâre”, *İA*, C.11, İstanbul 1979, (ss. 269-371).
- CAN, Mesut, “Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü”, *İstem*, Sayı: 28 (Aralık 2016), (ss. 331-348).
- ÇELİK, Sebahattin, “Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin Fonksiyoner Rolü”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/I, Manisa 2003, (ss. 19-35).
- DELİCE, Ali, “Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasi Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Sivas 1999 (ss. 321-342).
- DEMİRCAN, Adnan, “Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 2013, (ss. 173-190).

- DEMİRCAN, Adnan, “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Hicreti”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:1, İstanbul 2017, (ss. 1-33).
- DEMİRCAN, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.
- DIAKOV V, S Kovalev, *İlkçağ Tarihi Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*, I, (çev. Özdemir İnce), Yordam Yayınevi, İstanbul 2014.
- DIXON, ‘Abd al-Ameer ‘Abd, “Emevî Dönemi Haricî İsyanları”, (çev. Hüseyin Doğan), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7/1, (2014), (ss. 155-188).
- DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbârü’t-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, (çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2022.
- DOĞAN, İsa, “Hasan el-Utrûş”, *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, (ss. 356-358).
- EBÜ’L-FİDÂ, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası, (Takvimü’l-Büldan)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- ECER, Vehbi, “Abdullah b. Zübeyr’in Halifeliği ve Kurduğu Devlet”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, Kayseri 1998, (ss. 153-162).
- EDULJEE, KE, *Iran and Persia*, <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/iranpersia/> (30.12.2020).
- EHLERS, E, “Baktagân Lake”, *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/baktagan-lake/> (24.06.2023).
- ERKOÇ, Murat, “Büveyhîler Devleti’nin Kuruluşu ve Bağdat’a Hâkim Olma Süreci (933-945)”, Külliye, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, I/II, 2020, (ss. 214-231).
- ERKOÇOĞLU, Fatih, “Hz. Ali Dönemi İslam Coğrafyası”, *Hz. Ali Sempozyumu*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (ed; Ali Aksu), Sivas 2020, (ss. 183-194).
- ERKOÇOĞLU, Fatih, “Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri”, *Hz. Osman Sempozyumu*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (ed; Ali Aksu), Sivas 2020, (ss. 85-97).
- FAYDA, Mustafa, “Abdullah b. Âmir”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, (ss. 84-85).
- FAYDA, Mustafa, “Celûlâ Savaşı”, *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, (ss. 272-273).
- FAYDA, Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, (ss. 428-434).
- FAYDA, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2014.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Abdullah b. Muâviye”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, (ss. 118-119).
- GARTHWAİTE, R., Gene, *İran Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Yayınları, İstanbul 2019.
- GENÇ, Süleyman, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî ilişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, (ss. 1082-1106).

GÖKSOY, İsmail Hakkı, “Hz. Peygamber’in Hükümdarlara Gönderdiği Davet Mektupları ve Önemi”, *II. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, S.D.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, No: 7, Isparta 1999, (ss. 119-138).

GÖRDÜK, Yunus, “İmam Cafer es-Sâdık’ın Siyasete ve Ehl-i Beyt’in İsyan Hareketlerine Karşı Tutumu”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I/I 2015, (ss. 7-36).

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

GÜNER, Ahmet, “Ebû Kâlicâr”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, (ss. 171-172).

GÜNER, Ahmet, “İmâdüddeve”, *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, (ss.173-174).

HACIYEV, Hanoğlan, “Samsâmüddeve”, *DİA*, C. Ek-2., Ankara 2019, (ss. 467-468).

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fersah”, *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, (ss. 412).

HALÎFE B. HAYYÂT, *et-Târîh/İlk Kronolojik İslâm Tarihi*, (tr. Ömer Sabuncu, Mahmut Sabuncu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

HAMİDULLAH, Muhammed, *Hiz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (çev. Mehmet Yazgan), Beyan Yayınları, İstanbul 2019.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), Yeni Şafak Yayınevi, Ankara 2003.

HEY’ET, Cevad, “Fars”, *DİA*, C. 12, İstanbul 1995.(ss. 174-176).

HİZMETLİ, Sabri, “Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, Ankara 1999, (ss. 27-54).

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi, (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

HUART, C.L, “Derabgird”, *İA*, C. 3, İstanbul 1979, (ss. 532).

HUART, C.L, “Fersah”, *İA*, C. 4, İstanbul 1988, (ss. 574).

HUART, C.L, “Fîrûz-âbâd”, *İA*, C. 4, İstanbul 1988, (ss. 652-653).

HUART, C.L, “Şîraz”, *İA*, C. 11, İstanbul 1979, (ss. 562-563).

HUFF, Dietrich, *Encyclopædia Iranica*, /<http://www.iranicaonline.org/firuzabad/> (01.06.2023).

İBN HAVKAL, Ebû’l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

İBN MİSKEVEYH, *Tecâribü’l-Ümem*, (Trc. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul), TTK Yayınları, Ankara 2016.

İBNÜ’L-BELHÎ, *Fârs-nâme*, (çev. R.H. Aksungur), Post Yayınevi, İstanbul 2023.

İBNÜ’L-ESÎR, *el-Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi*, II, IV, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, III, VII, VIII, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, V, (çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, VI, (çev. Abdullah Köşe), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, IX, (çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim Muhammed el- Farisî, *Ülkelerin Yolları*, (çev. Murat Ağar), Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2020.

KAPAR, Mehmet Ali, “Hz. Hasan’ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, Konya 1997, (ss. 67-80).

KAPAR, Mehmet Ali, *Diplomat Sahabiler*, Palet Yayınları, Konya 2020

KARA, Cahit, “Heyetler Yılı (Senetü'l-Vüfûd): Tarihsel Arka Plan Üzerine Bir İnceleme”, *İSTEM*, Sayı: 23, Bolu 2014, (ss. 101-162).

KAZVİNÎ ve *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, (çev. Murat Ağar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019.

KELPETİN, Mahmut, “Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 14/43, (Bahar 2010), (ss. 267-288).

KELPETİN, Mahmut, “Hz. Ömer Dönemi Irak Fetihleri”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (ed; Ali Aksu), Sivas 2018, (ss. 463-474).

KELPETİN, Mahmut, “Zükâr Savaşı”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, (ss. 506-507).

KOYUNCU, Mevlüt, “Yezîd III”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, (ss. 516-517).

KURT, Hasan, “Muhammed b. Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, C. Ek. 2, Ankara 2019, (ss. 290-291).

KURT, Hasan, “Tâhirîler”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, (ss. 403-404).

KUŞCALI, Ali, *Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellâh'ın Hayatı ve Halifeliği (229-279/843-892)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2021.

LAMMENS, H., “Haccâc”, *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, (ss.18-20).

MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1999.

MERÇİL, Erdoğan, “Bahâüddeve”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, (ss. 475-476).

MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, (ss. 496-500).

MERÇİL, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler’in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)”, *Tarih Dergisi*, S.24, İstanbul 1970, (ss. 35-44).

MERÇİL, Erdoğan, “Saffâriler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (ed. Kenan Seyithanoğlu), V, Çağ Yayınları, İstanbul 1988.

MERÇİL, Erdoğan, “Saffâriler”, *DİA*, C.35, İstanbul 2008 (ss. 464-465).

MERÇİL, Erdoğan, “Saffâr, Ya’kûb b. Leys”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, (ss. 463-464).

MERÇİL, Erdoğan, “Tâhiriler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (ed. Kenan Seyithanoğlu), V, Çağ Yayınları, İstanbul 1988.

MES’ÛDÎ, *et-Tenbîh ve’l-İsrâf/ Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, (çev. Mithat Eser), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.

MES’ÛDÎ, *Murûc ez-Zeheb*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MEVDÛDÎ, Ebu’l A’la, *Selçuklular Tarihi*, (çev. Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971.

MINORSKY, V., *Hudûdü’l Âlem, Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2020.

MNEYMNEH, Hassan, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, (çev. Tarık Akarsu), Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası, (Ahsenü't-Tekâsîm)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yay, İstanbul 2015.

MÜSTEVFÎ, HAMDULLAH K, *Nüzhetü’l-Kulûb, (The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub)*, (ed. G. Le Strange), London: Cambridge University Press, 1919.

NASKALÎ, Esko, “İran”, *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, (ss. 394-395).

NASKALÎ, Esko, “Sâsânîler”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, (ss. 174-176).

NASKALÎ, Esko, “Şâpûr”, *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, (ss. 346).

NUMANÎ, Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet-Dâva-Çağ Yayınları, İstanbul 1975.

ODABAŞI, Fatma, “Yezîd b. Mühelleb”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, (ss. 522-523).

ÖNKAL, Ahmet, “Ahnef b. Kays”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, (ss. 174).

ÖNKAL, Ahmet, “Akabe Biatları”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, (ss. 211).

ÖNTÜRK, Vural, “Saffârî Emîri Ya’kûb b. Leys’in Siyasi Faaliyetleri”, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Van 2016, (ss. 217-239).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Adudüddeve”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, (ss. 392-393).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, (ss. 281-282).

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Şîraz”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, (ss. 182-184).

PİYADEOĞLU, Cihan, “Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Çavlı Sakavu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 2003, (ss. 37-59).

PLANHOL, Xavier de, “Fars Geography”, *Encyclopædia Iranica* <http://www.iranicaonline.org/articles/fars-i/> (22.06.2023).

SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021.

SAYLIK, Mutlu, “IV./X. Yüzyıl İslâm Dünyasında Tek Halifelikten Üç Ayrı Halifeliğe Bölünme Süreci”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C:13, Sayı: 3, 2021, (ss. 1012-1033).

SEVİM, Ali, MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

SIRMA, İhsan Süreyya, *Abbasîler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2018.

SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti’nin Çöküşü”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/9 Ankara 2015, (ss. 389-428).

SÖNMEZ, Abidin, *Rasûlullah’ın İslâm’a Davet Mektupları*, İnkılâb Yayınları, İstanbul 2011.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “Hz. Hasan’ın Hilafeti Muâviye’ye Devrinin Arkaplanı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, XIV, Sayı:3-4, 2001, (ss. 456-468).

STRANGE, G. Le, *The Lands Of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, And Central Asia From The Moslem Conquests To The Time Of Timur)*, New York 1873.

STRECK, M, “İstahr”, *İA*, C. 5/2, İstanbul 1987, (ss. 1128-1134).

SÜMER, Faruk, “Dihkan”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, (ss. 289-290).

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberî*, II, III, IV, (çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2007.

TÂRÎH-İ SİSTÂN, (tr. Vural Öntürk), Ayışığıkitapları, İstanbul 2018.

USLU, Recep, “İstahr”, *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, (ss. 202-203).

UYGUR, Türker, “Emevîler Döneminde Fars Bölgesi ve Şîraz Şehri”, *Tarih Gelecek Dergisi*, V/I, 2019, (ss.131-141).

UYGUR, Türker, *İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri (1256-1335)*, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa 2019.

ÜÇÖK, Bahriye, *İslâm Tarihi, Emevîler-Abbasîler*, İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

YAZICI, Tahsin, “Erdeşir”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, (ss. 284-285).

- YAZICI, Tahsin, “İbnü’l-Belhî”, *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, (ss. 529).
- YAZICI, Tahsin, “Merzübân”, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, (ss. 255-256).
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, (ss. 31-48).
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, *DİA*, C.1, İstanbul 1988, (ss. 145-146).
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Bermekîler”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, (ss. 517-520).
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, III, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, Çağ Yayınları, İstanbul 1988.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994, (ss.197-199).
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebû Seleme Hallâl”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, (ss. 228-229).
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, C.12, İstanbul 1995, (ss. 275-276).
- YILMAZ, Ahmet, “Tâhirîler’in Kurucusu ve İlk Hükümdarı Tâhir b. Hüseyin’in Liderlik Vasıfları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10/2, 2021, (ss. 812-823).
- YILMAZ, Saim, “Halife Mu’tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/ 2004, (ss.79-103).
- YİĞİT, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, (ss. 87-104).
- YÜCESOY, Hayrettin, “Kâdisiye Savaşı”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, (ss. 136-137).
- YÜKSEL, Ahmet Turan, “Ubeydullah b. Ziyâd”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, (ss. 29-30).
- ZEKÎ, İzzetullah, *Horasan’da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.
- ZERRİNKÛB, Abdülhüseyin, Zerrinkûb, Rûzbeh, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, (çev. Ali Hüseyin Toğay), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019.